

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Török Zsuzsa</i> : Apostol vagy kalmár. A lapszerkesztő helyzete a 19. század közepén	711
<i>Wirágh András</i> : „Ez idő szerint az íróság még nem állás”. Irodalmi karrierépítési keretek a századfordulón, 1908 előtt	744

Műhely

<i>Kiss Farkas Gábor</i> : A humanista olvasás kezdetei Magyarországon: Zrednai Vitéz János első Livius-kézirata (Bécs, ÖNB, cod. 3099)	764
<i>Bartók István</i> : Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között. Programtanulmány egy tervezett monográfiához	782
<i>Horváth Csaba Péter</i> : Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez. A <i>Kalauz</i> példája	800
<i>Lövetei László László</i> : „elég <i>kauderwelsch</i> ”? Arany János <i>Kisebb költemények</i> című, 1856-os kötetének szerkezete	814

Szemle

Verbum Analecta Neolatina XIII/2. (2022). A Vestigia Kutatócsoport tematikus különszáma (<i>Kriston Dorottya</i>)	834
Kasza Péter (szerk.): Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez (<i>Móré Tünde</i>)	838
Vogel Zsuzsa: Az olvasás útjain, a bibliográfiától a közköltészetig. Faludi Ferenc műveinek fogadtatása (<i>Csörsz Rumen István</i>)	841
Herczeg Ákos: Visszatérés a nyelvbe. Én-figurációk Ady Endre költészetében (<i>Boka László</i>)	845

Apostol vagy kalmár

A lapszerkesztő helyzete a 19. század közepén

TÖRÖK Zsuzsa

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-3275-6342

Apostles or Tradesmen. Periodical and Newspaper Editors in the Mid-Nineteenth-Century Kingdom of Hungary

Abstract | This paper examines the role and status of periodical and newspaper editors in the Kingdom of Hungary during the middle decades of the nineteenth century. By the 1850s and 1860s editors would become pivotal figures in the nineteenth-century literary scene, and their writing as well as their entrepreneurship placed them at the heart of the evolving Hungarian literary marketplace. Contemporaries often described them as apostles with a prominent role in public life, and as agents shaping the dominant trends of public opinion. Due to the economic implications of periodical editing, however, editors were frequently represented not only as apostles but also as literary entrepreneurs and tradesmen. Accordingly, this paper intends to reveal contested and contrasting notions that surrounded the figure and status of the periodical editor during the nineteenth century, with a particular focus upon tensions between the moral and economic imperatives of editing and the production of national literature. It also aims to expose those socio-cultural, legal and economic dimensions that are of utmost importance in understanding the multifaceted process of periodical editing. Though expected to be an apostle being involved in public matters, including the consolidation of Hungarian literature, the editor-entrepreneur in practice often turned out to be a calculating businessman or, even worse, just a swindler. Therefore, his figure was often surrounded by suspicion, mistrust, and harsh criticism, yet according to contemporary comic magazines, by humour and satire as well.

Keywords | editor, editorship, editing, periodicals, satirical magazines, literary entrepreneur

* A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. A szöveg egy korábbi változata megvitatásra került az Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztályának 2021. október 12-én tartott értekezletén. Köszönettel tartozom Dávidházi Péter, Főríz Gergely, Hites Sándor, Kiss Margit és Szabó-Reznek Eszter javaslataiért, amelyeket igyekeztem bedolgozni a tanulmány közlésre szánt változatába.

„**A**temérdek kalmár között annak, ki apostolságra adta magát, mulhatlanul el kell vesznie.” A megállapítás Tompa Mihálynak egy 1863 márciusában Arany Jánoshoz írt levelében hangzott el. Tompa a *Szépirodalmi Figyelő* (1860–1862) megszűnte után *Koszorú* (1863–1865) címmel ugyanazon év januárjában elindított Arany-folyóirat első számai után fogalmazta meg véleményét, és írta meg a kiadvánnyal kapcsolatos meglátásait – jóindulatú, baráti tanácsként – a lap szerkesztőjének, Arany Jánosnak. Tompa szerint a *Szépirodalmi Figyelő*höz képest megváltoztatott profilú *Koszorú* még új formájában is „igen okos, nem asszonyoknak való”, „igen puritan kinézésű”, „a versek betűje rosz, apró, kopott”, továbbá a folyóirat utolsó lapján található könyvhirdetés fölösleges, a napi pletyka-rovat pedig, mint írja, „nem teljes és nem kielégítő”. Tompa az előfizetők (és a női olvasóközönség) igényeihez való fokozottabb idomulást, több könnyedséget, „egy kis nyegleséget” ajánlott szerkesztői elvként Arany figyelmébe, majd így folytatta: „Nezz [!] szélllyel [!] a világon! tekintsd meg az összes [!] magyar lapirodalmat, van-e ott valami Irány? igenis van: a kenyér, a kenyér s egyéb semmi.” A lapkiadás és -szerkesztés e megállapítás értelmében tehát profitorientált üzleti tevékenység, aki pedig netán valamilyen más (etikai, esztétikai) célt tűzne ki saját kiadványa számára, már jó időben készüljön fel vállalkozása halálos kimenetelére.¹

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a lapszerkesztő 19. századi társadalmi és jogi helyzetét, illetve annak bizonyos gazdasági aspektusait mutassam be, különös tekintettel a század közepére, illetve az 1860-as évekre, Arany János szerkesztői működésének idejére vonatkozóan. A témaválasztást a szerkesztői szerepkör vizsgálatának mellőzöttsége indokolja. Irodalomtörténeti kutatásainkban a szerzőség kultusza teljes mértékben elfedi a szerkesztői szerepkör elemzését, melyet sokszor magától értetődőnek tartunk, és nem kérdezzük rá tényleges mibenlétére. Adott szerző szerkesztői tevékenysége legtöbb esetben írói/költői pályafutása mellékvágányaként, egyfajta, az írói/költői kiteljesedés felé vezető úton való kitérőként jelenik meg a róla szóló megközelítésekben, vagy még csak értelmezés tárgyát sem képezi. A tanulmány egy olyan nagyobb terjedelmű értekezés bevezető fejezeteinek egyike, mely a költőként és kritikusként jól ismert Arany Jánost szerkesztőként állítja vizsgálat középpontjába. Ebben a tanulmányban tehát azokat a társadalmi, kulturális, jogi, gazdasági kontextusokat igyekeztem feltárni, amelyek kardinális jelentőségűek Arany János szerkesztői működésének megértéséhez. A tanulmány az 1860-as évekre fókuszál, de feltárja a 18. század végétől releváns előzményeket, és vázlatosan megemlíti a századközepet követő következményeket is. Mivel a lapszerkesztők maguk keveset beszéltek a szerkesztés folyamatáról, és rendszerint a korabeli szerkesztőségek irattára sem maradt fenn, a lapszerkesztői gyakorlat mibenlétére és a szerkesztő társadalmi helyzetére különféle forrásokból lehet következtetni. A tanulmány kiindulópontjául ily módon írói levelezések, emlékiratok, korabeli sajtóközlemények egyaránt szolgáltak, de különösen hasznosnak bizonyultak az 1850–1860-es évek élclapjai, melyek rendszeresen ironizálták a korabeli szerkesztő alakját. A tanulmány a lapszerkesztő fogalmát gyűjtőfogalomként használja, beleért-

1 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1863. márc. 4., in ARANY János, *Levelezése (1862–1865)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 18, 280–282 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 281.

ve a folyóiratok és nagyobb hírlapok szerkesztőit is. A kettő között nyilvánvalóan voltak különbségek, ám a szerkesztői feladatok eloszlásában számos átfedés van közöttük.

Az apostol és a kalmár mint a lapszerkesztő alakjához kapcsolódó két uralkodó metafora a szerkesztő társadalmi megítélését mindvégig meghatározta a 19. században. Munkácsy János, a *Rajzolatok* (1835–1839) szerkesztője 1837-ben a lapszerkesztőt a közügy szolgálatában álló szereplőként láttatta, és a közvélemény kormányzójának nevezte. Mint írta:

Egy publicistának magas hivatása: a' közvéleményben magasan és mocsoktalan állani; egy szerkesztőnek – a' közvélemény' kormányzójának, – legfőbb kötelessége: a' közügyét, minden elfogultságtól mentten, elősegélni és pártolni.²

A közügy szolgálatához kapcsolódó etikai-morális kötelezettség és az előfizetők száma, valamint a lapszerkesztés gazdasági vonatkozásai közötti feszültségek azonban már az 1830-as években is jelen voltak. Olyannyira, hogy 1838-ban szintén a *Rajzolatok* –n.– jelű cikkírója a lapszerkesztőt olyan madarászként jelenítette meg, aki a szokásos év végi előfizetési hirdetések alkalmával lép vesszővel fogja a publikumot.

Régi szokás már, hogy új év előtt mindig jönnek a' szerkesztők sokféle 's mindenkép kiczifrázott, szépitett hirdetésük-, figyelmeztetésükkel, 's annyira eldicsérik lapjaikat, olly jóknak, érdekeseknek, hasznosaknak 's az életre olly szükségeseknek hirdetik, hogy nélkülük nem élhet az ember. Hijába, ez már régi szokás. –

[...]

A' lép vesszők pedig igen sokfélék a' madarász' szivétől és esztől függők.³

Természetesen a lap típusa is jelentős mértékben meghatározta, hogy szerkesztőgárdája épp mit és hogyan gondolt a lapszerkesztői szerepköréről. Danielik János például, amikor 1848-ban Somogyi Károly kiadótól a katolikus *Religio és Nevelés* (1841–1848) szerkesztését átvette, ekként vázolta fel a lapszerkesztővel kapcsolatos etikai elvárásokat:

A' szerkesztői állomáshoz, különösen egy kath. lapnál, mellynek örökhü következetesség-, szeplőtelen jellem-, feddhetetlen becsületesség-, kellő doctrinalis tekintély-, és mindezek mellett nagy lelki higgadságot, érett ítélőtehetséget és csendes véralkatot föltételező méltányosság- és részrehajlatlanságra van, főleg korunkban, szüksége, a' szerkesztői állomáshoz mondom, nem elegendő jó, tiszta, önzésnélküli, 's mennyire Isten engedi, rendithetlen akaratot hozni: ide több is kívántatik [pl. tapintatosság és a pillanatnyi hév fékezésének képessége].⁴

2 MUNKÁCSY [János], „Helmezy ur mint szerkesztő és publicista”, *Rajzolatok a' Társas Élet és Divatvilágból* 3.2, 55. sz. (1837. júl. 9.): 439.

3 –n.–, „Régi szokás legujabb formában”, *Rajzolatok a' Társas Élet és Divatvilágból* 4.2, 46. sz. (1838. dec. 9.): 361–362, 361.

4 DANIELIK János, „A' ,Religio és Nevelés' olvasóinak üdvet!”, *Religio és Nevelés* 8, 1. sz. (1848. júl. 2.): 1–5, 1.

A tényszerű, tapintatos és érzelemmentes kommunikáció azonban az ideális szerkesztő olyan elképzelt és elvárt tulajdonsága volt, amelyet a mindennapi gyakorlatban inkább megszegték, mintsem betartottak az egymással sokszor ádáz harcot vívó lapkiadók és szerkesztők. A lappiac szélesedése és differenciálódása ugyanis erősítette a túlélésért folytatott harcot, e tény pedig komoly ellentétekhez vagy legalábbis az olvasók érdeklődését fenntartó, nyomtatásban performált vitákhoz vezetett.⁵ A morál és a pénz, az elit irodalom és az újságírás közötti ellentéteket jól illusztrálják például az 1830-as évek második felében az „Athenaeum [1837–1843] miatti zajgások”.⁶ A folyóirat 1837. január 1-jén indult Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály szerkesztésében, célkitűzésük értelmében az 1832–1836-os országgyűlést követő törekvések összetartó orgánusaként. Programjukat és leendő munkatársaik listáját 1836 decemberében a *Jelenkor* (1832–1848), illetve a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1806–1848) mellékleteként többször is szétküldték, s e programnyilatkozat nyomán már a lap megindulása előtt jelentős támadásokkal kellett szembenéznük. Mint *A magyar sajtó története* szerzői megállapítják, a triász szellemi kapacitása felkelte a többi lapszerkesztő aggodalmát, „[e]gzisztenciájukat, lapjuk jövőjét féltették Bajza folyóiratától.” A korabeli sajtóorgánumok szerzőitől érkezett támadások az akadémiasságot a zsurnalizmus-sal, a folyóiratszerkesztéssel, a hasznot hajtó vállalkozással összeegyeztethetetlennek

5 „[N]em mind farkas az, a' ki farkasbundában jár” – jegyezte meg 1847-ben az *Életképek*, s a nyomtatott nyilvánosságban performált vitákkal kapcsolatosan érdemes a cikket hosszan idézni:

„»Millyen csodálatos had vagytok ti, újságírók!« mondja a' minap egynémelly vidéki uram bátyám – mennyit hadakoztok, de mennyit hadakoztok! [...] Oh édes egynémelly uram bátyám! csalódásokkal fordul föl az ember élete; nem mind farkas az, a' ki farkasbundában jár; nem mind háboru az, a' mi annak látszik. [...] »Ez az egész csak mystificatio[...]» Kegyed azt hiszi, hogy mi haragszunk egymásra? világért se higye! szemfényvesztés az egész, mellyben egyik kéz a' másikat mossa. Minden csetepaténk kölcsönös egyetértés következése, nincs különben. Mind ez csupán – a' lapok piquantta tételére történik közmegegyezéssel 's szerződött alku szerint.

Igy például összejö két szerkesztő; egyik vakarja a' fejét. »Barátom, tiztelt collegám! csehül van az állapotom, nem érek egy fatallért, a' közönség elaluszik rajtam, nem veszekednék egy kicsinyt?« – »Én sem bánom; de hát milly ürügy alatt?« – »Majd akad az; csináljunk plagiumpört.« – »Igen, de hol és kivel?« – »Majd keressünk valami arravaló embert, kit egy másik becsületes embernek neki huzathassunk, a' többi a' mi dolgunk.« [...] Huzakodunk, czivakodunk, míg a' közönség meg nem sajnál bennünket – és ott nem hagy. 'S mikor egymást a' szélsőségekre hoztuk, akkor kikocsikázunk a' városerdőbe, megtöltünk egy pár pisztolyt – kenyérmorzszával, egy mást kilenczven lépésről hátba lőjük, egymás frakjján tollkással lyukat vágunk, végre egymást nyakon öelve és összecsókolva, haza jövünk 's csinálunk másik pört. Illy ártatlan teremtések vagyunk mi újságírók, annyi epénk sincsen, mennyi egy galambnak lehet. [...]

Illyen tükörháborukat viselünk mi, kedves uram bátyám. 'S lássa, ez nagyon szép, mert ugyan hallotta volna-e valaha valaki Z' urnak, vagy gazdájának P. H. L. urnak híret, ha csak mirőlunk nem irnának? úgy-e, senki? Látja, kedves uram bátyám: Sunt certi denique fines, mi magyarul annyit tesz, hogy: vannak bizonyos finessek...” *Életképek* 5.2, 7. sz. (1847. aug. 15.): 224. (*Mi hír Budán?* című rovat.)

6 Vö. Bajza József azonos című, az *Athenaeumot* ért támadásokra adott első válaszával: BAJZA József, „Athenaeum miatti zajgások”, *Figyelmező* 2, 30. sz. (1838. júl. 31.): 477–491; 31–32. sz. (1838. aug. 7.): 508–520; 34. sz. (1838. aug. 21.): 551–554; 35. sz. (1838. aug. 28.): 563–572; 36. sz. (1838. szept. 4.): 589–601; 38. sz. (1838. szept. 18.): 637–644; 39. sz. (1838. szept. 25.): 665–671; 40. sz. (1838. okt. 2.): 677–684; 41. sz. (1838. okt. 9.): 701–708.

tartották, s álláspontjuk jelentősége még akkor sem tompul, ha azt is figyelembe vesszük, hogy e viták a személyeskedéstől sem voltak mentesek.⁷ Ám épp e polémiák és főként Bajza József támadásokra adott válaszai révén rajzolódtak ki ekkor egy, a szerkesztő szerepkörét alapvetően meghatározó „újtípusú közéleti morál” körvonalai is, mely szerint a szerkesztéssel együtt járó közéleti tevékenység a magánjellegről is felelősebb erkölcsiséget feltételez (tulajdonképpen ugyanezt az erkölcsiséget hiányolta később Tompa Aranyank írt levelében), a közfigyelem előterében álló szerkesztői szerepkör elengedhetetlen feltétele volt tehát a hivatástudaton és felkészültségen kívül a feddhetetlenség is.⁸ Ez a közéleti morál az irodalmi élet kapitalizálódásával párhuzamosan azonban, kimondva-kimondatlanul a szerkesztői munka egyértelmű profitorientált jellegét is magában foglalta, a munkakör társadalmisága nem zárta ki, sőt odaértette a munkából való megélhetés lehetőségét.⁹ Nagy Ignác például *A' vállalkozó* című, az *Életképekben* (1843–1848) 1843-ban közölt „torzképében” egyenesen a szerkesztő vállalkozási szellemének, taktikájának vagy tapintatának hiányát tartotta az „előfizetési aszkórbán” meghalt újság előidézőjének.¹⁰ De nemcsak a szerkesztői, hanem az írói szerepkörrel is hasonló módon gondolkodtak, hiszen épp az *Athenaeum* volt az a folyóirat, mely Bajza József kezdeményezése révén a polgári jellegű honoráriumrendszert meghonosította a hazai sajtóban.¹¹ A szerkesztői szerepkörrel, a szerkesztő társadalmi megítélésével kapcsolatos korabeli elgondolásokat tehát azoknak a modernizációs fejleményeknek a kontextusában érdemes látni, amelyek egyrészt a művészet autonómiájának kivívását, de ugyanakkor, paradox módon, gazdasági tevékenységként való elismertetését tűzték ki célul. Az irodalmi intézményrendszer szereplői közül, ha valaki, akkor épp a szerkesztő foglalt helyet e „kettős értékdiskurzus” metszéspontján, ahol komplex, nemcsak társadalmi és művészeti, hanem gazdasági kapcsolatok közvetítő ágenseként fejtette ki tevékenységét.¹² A morál és a haszon, az esztétikum és a pénz, a művé-

7 Vö. KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I., 1705–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 552. A személyeskedéssel kapcsolatosan lásd Frankenburg Adolf harminc évvel később kiadott emlékiratait: „Egész dühvel és elszántsággal rontottunk neki a »tudós társaság«-nak, melynek legnagyobb hibája az volt, hogy tagjai nem voltunk, de tagjai voltak azok, kikkel élet-halál háborút viseltünk[.]” FRANKENBURG Adolf, *Emlékiratok*, 3 köt. (Pest: Emich Gusztáv, 1868), 2:6.

8 Vö. KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 555.

9 Arról, hogy Vörösmarty és Bajza megélhetéséhez az 1830-as évek második felében és az 1840-es évek első felében akadémiai tagságuk mellett szerkesztői tevékenységük milyen meghatározó módon járult hozzá lásd SZALISZNYÓ Lilla, „Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 189–209.

10 NAGY Ignác, „A' vállalkozó (Torzkép)”, *Életképek* 1.2, 1. füz. (1843. júl.): 120–130, 121.

11 KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 498. Korompay János szerint az *Athenaeum* 1840-es évekbeli szerkesztését is az jellemzi, hogy a folyóirat által biztosított megélhetés az e célt szolgáló polémiák számától és intenzitásától is függött. Vö. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 24.

12 A művészet és kereskedelem, az esztétikum és a gazdaság bonyolult összefüggéseivel az utóbbi években több hazai tanulmány is foglalkozott, lehetetlen itt az összes felsorolni. A „kettős értékdiskurzus” összefüggéseire lásd HITES Sándor, „Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism”, *Helikon* 57 (2011): 467–496, 489–490; HITES Sándor, „Magyar irodalom a 19. században: Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek színopszisa”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015):

szet és a kereskedelem közötti egyensúlyteremtés mértéke adott szerkesztő belátására, de főként célkitűzéseire volt bízva, ám a szerkesztői (mint ahogy az írói) munka piaci jellege az 1830–1840-es évek fordulóján egyértelmű volt az irodalmi élet minden résztvevője számára.¹³ A *Társalkodó* (1832–1848) egyik szerzője ezt így foglalta össze épp az *Athenaeum* körüli támadások háttérét összegezve:

A' magyar literatúrában tolla' keresete után eddigelé csak két úton lehetett elérni: az *academia* által mint *rendes fizetett tag*, vagy *szerkesztőség* által, ha a' hirlap vagy folyóirat a' közönség előtt kedvességet nyer. A' fennevezett urak [lásd alább is] az academiától tagokká nem választattak, midőn az athenaeisták rendes fizetett tagok, 's egyike közülök e' nemzeti tudós testület' titoknok. Fennmaradt még számukra a' szerkesztői pálya, 's ezt választá már elébb Munkácsy, utóbb Kunoss; Frankenburg, Stancsics és Hazucha pedig segédjeik 's szükség esetében helyetteseik. Szerencsétlenségökre azonban az athenaeisták is szintazon pályára léptek, segítve előbbkelő íróink' majd teljes számától, előfizetőik' száma felülhaladja a' hasonnemű folyóiratokét, mi által a' Rajzolatok és Természet (folyóirataink száma az olvasó közönséghez elég nagy levén) élet 's halál közti tengésre látszának kárhóztatva. 'S im' kijelelem a' zajgások' igazi kútfejét: a' Rajzolatok 's Természet' írói és segédjei: Munkácsy, Kunoss, Frankenburg, Stancsics és Hazucha, mindenütt útjokban találják az athenaeistákat, hol a' literatura pályáján jutalom 's hírnév szerezhető; az academiában, mellynek munkás tagjai, a' folyóirati literatúrában, hol a' közönségtől, körében legpártoltabb lapot szerkesztik, a' critica mezején, hol egyetlen rendes ebbeli intézetünk igazgatják; sőt nemzeti színházunk padolatán is, a' mennyiben az igazgató eddig legalább rendes fizetést kapott, Bajza kezdetétől fogva ezen tisztséggel fel volt ruházva, 's kilépte után Munkácsy ebbeli törekvései nem sikerültek. [...] Velejében megvizsgálva tehát, az egész harag és zajgás ezen urakra nézve *kenyér 's hírnév-irigységből* támad.¹⁴

Nem csoda hát, hogy a korabeli lapok tele voltak a szerkesztők közötti vitákkal kapcsolatos élcekkel. Az *Életképek* 1847-es júliusi száma *Hírlapi kacsák* címmel jelentette meg a következő rövid tréfát: „Pesten nyilvános utczán három szerkesztő sétált karon fogva. Három egyszerre és karon fogva!!!”¹⁵ Szintén az *Életképek* 1848. januári száma sorolta

---

651–692, 664–665. A szimbolikus és anyagi javak, az autonóm és heteronóm pólus bonyolult keveredésére a bourdieu-i modell alapján: RÁKAI Orsolya, „A szférák zenéje és a mocskos anyagiak: Az autonóm és heteronóm hierarchia kérdései a 20. század első harmadának hazai irodalmi életében”, *Híd* évf. n., 6. sz. (2016): 64–73. A modern magyar szerzőség gazdasági logikába való beágyazottságáról az első magyar szerzői jogi törvény kapcsán: T. SZABÓ Levente, „A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: A szerzői jog első magyar törvényéről”, *Helikon* 57 (2011): 570–591, 573. A művészeti autonómia heteronóm közegektől való függőségére a reformkori *Aurora* kapcsán: BODROGI Ferenc Máté, „Bajza József és az *Aurora* pénze: Az *Aurora*-pör »hatalom-gazdasági« olvasata és a bajzai lélek”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 71–98.

13 Ehhez lásd MARGÓCSY István, „...Mint napszámos nyúlok íróeszközömhöz...»: Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 7–29.

14 OCHTINAY Antal, „Eligazodás hirlapi- 's folyóirati literatúránk mezején”, *Társalkodó* 7, 75. sz. (1838. szept. 19.): 293–296, 296.

15 „Hírlapi kacsák”, *Életképek* 5.2, 3. sz. (1847. júl. 18.): 93–94, 94.

a *Ritkaságok gyűjteménye* cím alá a következő csipkelődő megjegyzést: „Egy szerkesztő koponyája, ki soha collegáival nem polemiázott – aranyba foglalva.”¹⁶

Az előfizetési rendszer kialakulásával, mely rendszer a kiadványterjesztés meghatározó formájává vált a század közepén, a sajtókiadványok és szerkesztők közötti konkurencia még élesebbé vált, a prenumeránsok számának növekedésével egyenes arányban nőtt ugyanis adott kiadvány élettartamának és sikerének esélye. Így tehát az 1850-es évek végétől megjelenő élcikkek megjelenésének egyik leggyakoribb célpontja az előfizetőket ravasz praktikákkal, be nem váltott ígéretekkel, tekintélyes munkatárs-gárdát felsoroló programmal, meglepőt és újat ígérő műmellékletekkel csalogató szerkesztő verbálisan és gyakran illusztrációkkal is megjelenített alakja.¹⁷ Jókai egy fiatal és bizonyára fiktív naptárszerkesztőhöz írt humoros cikkében, az alkalmazott stratégiák fényében, Pinznemkéry, Mindentigéry, Ingyenady, Olcsovszky és Áldozatffy nevekkel látta el őket 1858-ban *Az Űstökösben* (1858–1906). Szintén *Az Űstökös* ugyanazon évfolyamának karácsonyi száma kategorizálta az előfizető-vadász lapszerkesztőket a bevetett taktikák alapján, a következő bevezetővel:

A saison élvezetei közé tartozik e hónapban a rökavadászaton és az agárfuttatáson kívül, különösen az előfizetővadászat. Mint tudjuk, ez a Snepf-spécies leginkább decemberben szokott csoportostul megjelenni az erdőkön; ilyenkor tehát az ügyes vadászok nagyszerű előkészületeket tesznek e nemes vad fogadására, részint hálóval, részint léppel; némelyek hajtóvadászat utján, mások csalétekkel, sőt vidravassal és farkasveremmel is. Mi folyvást vártuk, hogy a vadász és versenylap majd csak közli ezen hirhedett vadászat ismertetését; de már látjuk hogy nem vág bele; hát csak szépen elveszszük az orra elől.¹⁸

A cikk folytatása illusztrációkkal kísért humoros leírásokon keresztül szembesítette az olvasókat a különféle szerkesztőtípusokkal: a *gavalléros előfizetővadász*sal, aki arisztokratikus felsőbbrendűségérzettel „előkelő embereknek” („Ki ne akarna előkelő ember lenni tíz forintért?”) hirdeti kiadványát; a *hazafias előfizetővadász*sal, aki patrióta szlogenekre hivatkozva gyűjt előfizetőket; a *szerénységes előfizetővadász*sal, aki alázatoskodó pózban próbálja prenumeránsait lapjához csalogatni; a *trombitával hirdető*vel, aki vásári árushoz hasonlóan fűt-fát ígér olvasóinak; az agresszív, *rohammal, szemközt támadó szerkesztő*vel; az erőltetetten magát humorosnak, mókásnak hirdető *bohókás*, a különlegességtudatában elmerült *komoly*, végül pedig a sikertelen, vagyis *élhetetlen előfizetővadász*sal.

16 „Ritkaságok gyűjteménye”, *Életképek* 6.1, 4. sz. (1848. jan. 23.): 126.

17 [JÓKAI MÓR] Kakas Márton, „Kakas Márton levelei: II. Egy fiatal naptárszerkesztőhöz”, *Az Űstökös* 1, 13. sz. (1858. nov. 13.): 97–99. Kötetben: JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek, 5. kötet, 1850–1860, II. rész*, kiad. H. TÖRÖ Györgyi, Jókai Mór összes művei, 175–181 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

18 [n. n.], „Gyalog lófuttatás vagy is: Szerkesztők pályaversenye az irodalmi gyepen, előfizetővadászattal összekötve: tartani szokot[t] december 1-től 16-ig”, *Az Űstökös* 1, 19. sz. (1858. dec. 25.): 148–151, 148.

Szerkesztőtípusok az előfizetővadászat során alkalmazott stratégia alapján, balról jobbra:
1. gavalléros, 2. hazafias, 3. szerénységes, 4. trombitával hirdető, 5. rohammal, szemközt támadó,
6. bohókás, 7. komoly, 8. élheterlen. Illusztrációk Az Üstökös 1858. december 25-iki számából

Szintén Az *Üstökös* 1862-es évfolyamának májusi számában közzétett illusztráció értelmében az előfizetőket vadászó szerkesztő (itt a „»Kikirics« jótékony album szerkesztője és sohakiadója”) a rablónál is rablóbbként reprezentálódik. Még a korban híres Zala megyei Patkó rablóvezér is képes elijesztenie. Miután ugyanis az útonálló megállítja szekerét, előfizetési ívet nyújt feléje azzal a felszólítással, hogy „Ne is tessék aláírni, csak fizetni.” A rablóvezér, a szerkesztővel folytatott párbeszéd végén, elszörnyedve ismeri el, hogy magánál is zsványabb kezekbe került.¹⁹

A rabló, ki emberére talál.

Rablóvezér. Megállj. Én vagyok az a híres Patkó!
 Utas. Ugyan jó, hogy találkozunk! Ilyen ember kell nekem! Én vagyok a „Kikirics” jótékony album szerkesztője és sohakiadója. Itt az előfizetési ív. Ne is tessék aláírni, csak fizetni.
 Rablóvezér (elszörnyedve). Jaauj! Micsoda kezek közé jutottam!!!

A rabló, aki emberére talál. Illusztráció Az Üstökös 1862. május 3-i számából

Tompa Mihály már több mint egy évtizeddel korábban, 1850-ben „infamis kutyáknak” nevezte a szerkesztőket, akik, kevés kivétellel, a vidéki írókat mindig becsapják.²⁰ Egy év-

19 „A rabló, ki emberére talál”, *Az Üstökös* 5, 18. sz. (1862. máj. 3.): 140. Patkó János, egy börtönviselt somogyi pásztoemberből avansált betyárvezér a dunántúli rablóvilág utolsó nagy virágkorában, a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időszakban, pontosabban a provizórium első éveiben ért kétes pályája csúcsára. Az 1860-as években a betyártársai közül kimagasló Patkóról egész legendakör keringett. Életéről és Zala megyei rablásairól lásd Bekó Tamás, „Patkó-rejtély: Egy titokzatos dunántúli rablóvezér élete és Zala megyei rablásai”, *Zalai Múzeum*, évf. n., 23. sz. (2017): 271–291.

20 Tompa Mihály Arany Jánosnak, 1850. okt. 27., in ARANY János, *Levelezése (1828–1851)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 15, 294–297 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 296.

vel később is ugyanezen az állásponton volt, amikor arról tájékoztatta barátját, Arany Jánost, hogy bizony neki semmi kedve írni, s a gondolatmenet folytatásában nem is igen válogatta meg szavait:

Kinek? Minek? Kiért? Miért? – Azért hogy egy némely szerkesztő egyik igyék kurválkodjék a dolgozótársaitól elvont pénzből? míg a szegény vidéki írónak szép szóval szurják ki a szemét! Sz–m! nekem nem kell több dicsőség mint a mi van! vagy van elég és ekkor jó: vagy ha nincs, a mostani működéssel bizony nem lesz több! Így categorice édes Jánoskám!²¹

Mindezek fényében Arany János eljárása a *Koszorú* 1865 júniusában való megszűnésekor, mely szerint a már július–decemberre beküldött előfizetési pénzeket készpénzben és bérmentve visszaküldte prenumeránsainak, egészen rendkívüli és meglepő (arról nem is beszélve, hogy mennyire tisztességes, de a korszakban azért mégsem teljesen egyedülálló) gesztus volt részéről.²² Ha nem is példátlan, de mégis szokatlan, annyira, hogy Jókai *Egy szerkesztőhöz, aki pénzt küld a publicumnak* címmel verset is írt az esetről *Az Űstökösben*.²³ A költeményben felsorolt stratégiák fényében Arany eljárásának különossége még inkább szembeötlővé válik:

Mit mivelsz barátom, lelkem Arany János?
Schismát támasztottál, lettél Áriánus.
Visszaküldöd a pénzt, lapod megszüntetve!
Soh' se' történt ez még e földi életbe,
Hisz ez veszélyes tan! mindent felforgató,
Hogy legyen az ember ezután kiadó?
Eddig ha egy gscheftünk mene nagyon roszzsul,
Ilyesmit az ember olyanformán boszzszult,
Annak a kevésnek, ki előfizetett,
Adott ujság helyett, valami füzetet:
Legrosszabb esetben egy kalendárjumot,
Abból is lehúzván a honorárjumot,
Két három lapunk volt, s gyöngé publikum?
Azt tettük, mit méhész gazdák a falukon,
Kik *három gyöngé rajt* beütnek *egy kasba*,
Így kitelel, – ezt már tudja minden gazda.

21 Tompa Mihály Arany Jánosnak, 1851. okt. 4., in uo., 387.

22 Az ezzel kapcsolatos szerkesztői tájékoztatást lásd a *Koszorú* 1865. júniusi számaiban: ARANY János, „A t. cz. előfizetőkhez”, *Koszorú* 3.1, 23. sz. (1865. jún. 4.): 550; *Koszorú* 3.1, 24. sz. (1865. jún. 11.): 576; *Koszorú* 3.1, 25. sz. (1865. jún. 18.): 600; *Koszorú* 3.1, 26. sz. (1865. jún. 25.): 620. A befizetett előfizetési díjak visszaszolgáltatására más példa is hozható a 19. századból. Hasonló módon járt el (vagy legalábbis azt ígérte) a *Szépirodalmi Figyelőt* is kiadó Heckenast Gusztáv 1845 tavaszán, a *Pesther Tageblatt* megszűnésekor. Vö. Rózsa Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Irodalomtörténeti füzetek 173 (Budapest: Argumentum, 2013), 43.

23 [JÓKAI Mór] K–s M–n, „Egy szerkesztőhöz, aki pénzt küld a publicumnak”, *Az Űstökös* 8, 26. sz. (1865. júl. 1.): 218.

Két három ujságnak gyöngé közönségét
 Összeeresztettük, – s egy aztán csak még élt,
 Vagy kihirdettük, hogy „elháríthatatlan
 Akadály!” s a többi... Értik azt mondatlan.
 A publikum látta: nem mi vagyunk oka,
 S megnyugodott benne, – hogy a pénze oda.
 S te mostan új vallást hirdetsz? „itt a bankó!”
 S visszaküldöd a pénzt, még pedig len frankó.
 Ez, barátom, hiba; még pedig len izmos!
 Pénzt széljelosztani! Hisz ez communismus!

A lapszerkesztő előfizetőivel való kapcsolata, a sikeres és jövedelmező szerkesztésnek a prenumeránsok számától való függősége tehát a századközép irodalmi piacának központi kérdése volt.²⁴ A szerkesztők minél több előfizetőről álmodoztak, a valóság azonban sokszor nem elképzeléseik szerint alakult. E helyzetet jelenítette meg szintén *Az Üstökös* 1863. októberi számának egyik illusztrációja, mely számos kocsit maga után húzó gőzmozdony képében ábrázolta az őszi szezonra betóduló előfizetésekkel kapcsolatos szerkesztői elvárásokat, a valóságban azonban csak kis szúnyog érkezett, aprócska, a prenumeránsok csekély számára utaló csomaggal a hátán.²⁵

*Hogyan képzelték a szerkesztők ez [!] idén az őszi előfizetés jövetelét.
 Illusztráció *Az Üstökös* 1863. október 17-i számából*

24 Az olvasókkal való kapcsolattartás és az előfizetők számának növelése érdekében már a reformkori lapok szerkesztői is adtak különféle mellékleteket prenumeránsaiknak. Hogy azonban a példányszám és az előfizetők növelésének különféle stratégiái a század második felében milyen „sajátos burjánzássá fokozódtak”, ahhoz lásd LAKATOS Éva, „Versenyfutás a példányszám növeléséért és az előfizetőkért”, in LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón: Sajtótörténeti megközelítések*, 38–50 (Budapest: Ballasi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2004).

25 Lásd „Hogyan képzelték a szerkesztők ez [!] idén az őszi előfizetés jövetelét”, *Az Üstökös* 6, 16. sz. (1863. okt. 17): 128.

Az előfizetők elmaradását időnként (ön)ironikus versekben is elbeszélték a korszak élclapjai. Így tett a *Bolond Miska* (1860–1875) egyik 1862. októberi száma is, mely a szokásos negyedévi előfizetések elmaradása következtében a biztos csőd szélét már látó „bús szerkesztők” kávéházbeli beszélgetését szemléltette:²⁶

Csak nem jönnek, csak nem jönnek,
Pedig jaj de nagyon vártuk,
Kiváltképen tavasz felé,
Azután meg nyár közepén,
Jaj de mind hiába vártuk!

Most már ősz van s még is várjuk;
Talán nagy csapatban jönnek,
S azért késnek oly sokáig. –
Ah! igen is jönni fognak,
Mert immár most jönniök kell,
Mert hogy ha még most se jönnek,
Bizony tönkre fogunk menni,
Itt az idő, most vagy soha...

De midőn ily jó reménynyel
Bemegyünk egy kávéházba,
Lépnek oda bús szerkesztők
S mind azt mondják ők egyenkint:
Hogy nem jönnek, még se jönnek!

Átkozott egy rosz idő jár,
Biz a mi történik, már sok:
Hogy októberben sem jönnek
Azok a – prenumeránsok.

A szerkesztő társadalmi presztízisének és a szerepköréről való korabeli elgondolásoknak fontos tényezője volt az újságírói képzés formális hiánya a 19. században. Az új technológiai invenciók és a nyomdai költségek csökkenésével és az ebből következő sajtókiadványok expanziójával és differenciálódásával párhuzamosan ugyanakkor egyre több szereplő (szerző és szerkesztő) vált az irodalmi intézményrendszer résztvevőjévé. Ez a

26 [Tóth Kálmán] B. Miska, „Október elején”, *Bolond Miska* 3, 40. sz. (1862. okt. 5.): 156. Vö. még: „Előfizetés ideje... / Fáj most sok szerkesztő feje, / Sok a gondja s nem gyötri más: / Csakhogy lesz é prenumeráns. // Jó azon újságírónak, / A ki kész subventiót kap – / Vigan iszik szódavizet, / A »jó kormány« mindig fizet.” „Prenumeratívális vers”, *Bolond Miska* 9, 25. sz. (1868. jún. 21.): 99; „Itt van hát az a boldog nap, / Mely után oly hön epedtem! / Jőjj ide hát, s örülj te is / Jó publikum: legyünk ketten. // Boldog Julius elseje! / Éltünk legragyogóbb napja! / – Mivel az előfizetést / A szerkesztő ekkor kapja.” [Jókai Mór] K-s M-n, „Julius 1-én”, *Az Ústökös* 8, 26. sz. (1865. júl. 1.): 223.

gyakorlatban azt jelentette, hogy elvileg bárki lapszerkesztővé válhatott (ha megfelelt néhány, a hatóság által előírt kritériumnak – erről lásd később), formális képzés nem volt feltétele sem az újságíróvá, sem pedig a lapszerkesztővé válásnak. Még a század legvégén is sokan gondolták úgy, hogy „hírlapírói szakiskola” létesítése teljesen fölösleges, a hozzá szükséges általános műveltség más felsőbb intézetekben is beszerezhető, a tehetség és rátermettség amúgy is Istentől való, gyakorlatra pedig csak konkrét szerkesztőségben lehet szert tenni. Mikszáth például egyértelműen úgy gondolta, hogy az újságírásra egyszerűen születni kell.²⁷ A korabeli, lapszerkesztőkkel kapcsolatos elgondolásokban továbbá az is benne volt, hogy aki híres író vagy költő, az elvileg tökéletes jelölt a szerkesztői posztra is (a gyakorlat ezt nem mindig igazolta vissza), mint ahogy az alábbi, *Az Űstökösben* 1860-ban megjelent vers beszélője is feltételezi:

Ha mint poétának
Nagyobb nevem lenne,
Belőlem legalább
Szerkesztő lehetne.²⁸

A formális képzés hiánya mindenesetre számos heccre adott alkalmat a korabeli élclapokban is, és az újságírói, illetve szerkesztői szerepkör társadalmi elismertségének sem feltétlenül tett jót. A *Bolond Miska* szerkesztőgárdája 1864 augusztusában így élcelődött e téma kapcsán: „Franciaországban tanfolyamot nyitottak a fotografiára, s ezután ebből examentet kell tenni. Maholnap a nélkül, hogy ismeretünk, képességünk felül bizonyítványt adtunk volna, csak írók meg szerkesztők lehetünk.”²⁹ Decemberben ismét visszatért a kérdésre: „Akármi akarsz lenni, az *érettségi bizonyítványt* kérik; csak szerkesztő lehetsz érettségi bizonyítvány nélkül.”³⁰ Hivatalos irat megléte tehát nem, az 1860-as években pedig már a politikai helyzet sem volt korlátja annak, hogy egyre több periodika és lapszerkesztő jelenjen meg az időszak kiadványok piacán. Szintén a *Bolond Miska* 1863-as évfolyama október 25-i számának *Milyen külseje lesz maholnap a pesti házaknak* című illusztrációja szerint Pesten nemsokára már csak szerkesztőség-

---

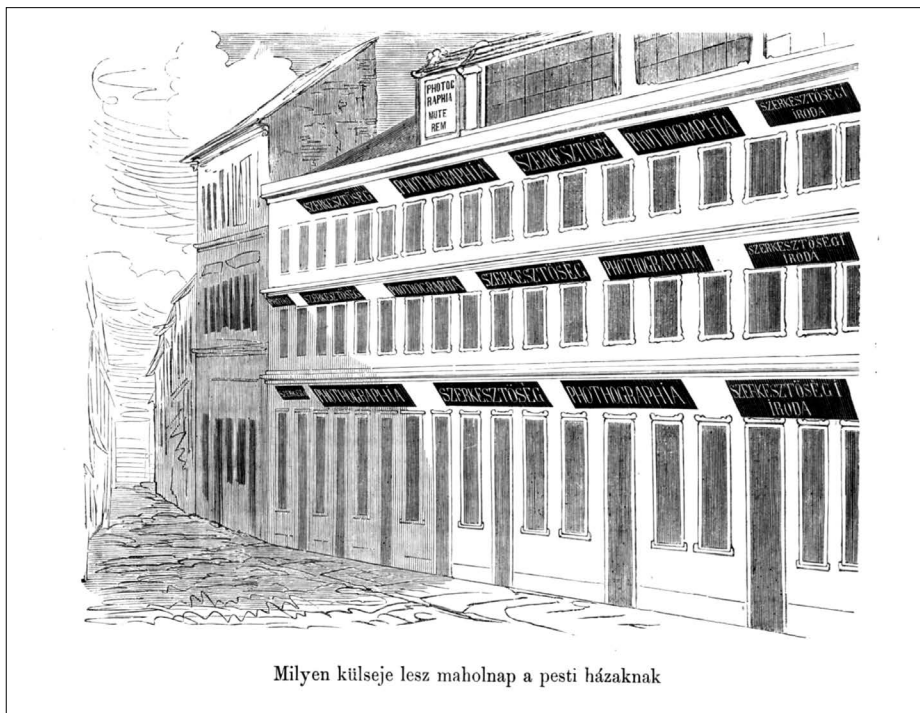
27 Az „újságírók iskolájáról” a Hevesi József által szerkesztett *Magyar Szalon* 1898-as decemberi száma közölt egy sor véleményt. Ezeket röviden összefoglalta és ismertette a *Budapesti Hírlap*: „Újságírók iskolája”, *Budapesti Hírlap*, 1898. dec. 2., 7. Felsőfokú újságíróképzésre Magyarországon csak 1953-ban került sor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem akkori Nyelv- és Irodalomtudományi Karán ugyanis akkor létesült külön újságíró szak. Ezt megelőzően az újságíróképzés szerkesztőségekben (ún. műhelyrendszerben), politikai alapon szervezett sajtótanfolyamon, az 1930-as években alapított Magyar Országos Sajtókamara főiskolai tanfolyamain, illetve az 1945-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán felállított Sajtótudományi Intézetben folyt. Lásd Sipos Balázs, „Egy szabad művészet tanítása: Az újságíróképzés kérdései a 20. század első felében Magyarországon”, *Médiafüzetek*, 2. sz. (2004): 37–48.

28 Fakó Veréb, „Ha”, *Az Űstökös* 3, 10. sz. (1860. júl. 7.): 78.

29 *Bolond Miska* 5, 35. sz. (1864. aug. 28.): 139 (*Bolond Miskaságok*).

30 *Bolond Miska* 5, 49. sz. (1864. dec. 4.): 193.

gi irodák és az 1860-as években tömegtermékké és árucikké váló fotográfiákat készítő fényképészeti műtermek cégtábláit látni a házak oldalán.³¹

*Milyen külseje lesz maholnap a pesti házaknak.
Illusztráció a Bolond Miska 1863. október 25-i számából*

A lapszerkesztői szerepkörhöz kapcsolódó kettős haszon szempontja tehát a szerkesztő társadalmi megítélését a 19. században mindvégig befolyásolta. A korabeli elgondolások a közhasznúság kritériuma alapján elismerték ugyan e társadalmi szerepet, egyéni boldogulást szolgáló nyereségorientált jellegénél fogva azonban kritikusan viszonyultak a szerkesztő munkájához és a lapszerkesztéssel együtt járó tevékenységformákhoz. A szerkesztő tehát mint a „közügy bajnoka”, „az igazság és a jog harcosa”, valamint az intézmény „nyomtatásba hazudó csúf mesterséget űző” szereplője egyaránt jelen volt a század közbeszédében.³² A kettős mérce egyébként nemcsak a szerkesztők, hanem általában az újságírók korabeli megítélésére jellemző volt. A bírálatok mellett a század végén, a befolyásos, hatalmi tényezővé váló sajtó állami elismerésével párhuzamosan

31 „Milyen külseje lesz maholnap a pesti házaknak”, *Bolond Miska* 4, 41. sz. (1863. okt. 25.): 170.

32 Vö. *Debreceni Közlöny* 2, 107. sz. (1861. júl. 6.): 439; PORZSOLT Kálmán, „Az utolsó ujdonság”, *Magyar Salon* 4, 8. köt. (1888): 403–405, 404.

ugyanakkor több újságíró és szerkesztő részesült magas állami kitüntetésben.³³ Fontos azonban azt is tudatosítani, hogy a lapszerkesztőket érintő korabeli meglátások kizárólag férfiakkal kapcsolatosak. Noha az 1860-as évektől kezdődően az időszaki kiadványok piacán a lapszerkesztő nők is megjelentek, a női szerkesztői szerepkör lehetséges attribútumai a század végéig sem körvonalazódtak, és lapszerkesztő nők is csak elvétve jelentek meg a szerkesztőkkel kapcsolatos reprezentációkban.³⁴

A szerkesztő születése

Az angolszász lapszerkesztők jogi státusát vizsgáló Christopher Kent szerint a szerkesztő fogalma és a fogalommal kapcsolatos sajátos szerepkör a 19. század találmánya. Mint megállapítja, maga a szerepkör leírására ismeretes szó (*editor*) is viszonylag új keletű, hiszen modern értelemben vett legkorábbi használatát az *Oxford English Dictionary* (OED) 1802-re datálja.³⁵ Kent észrevételeit a hazai források is teljes mértékben igazolják. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* a 'szerkeszt' szót 'szöveget, szövegeket megfelelően válogatva, gondozva nyomtatásra előkészít' jelentésben az 1820-as évek végétől jegyzi.³⁶ És valóban, ha végignézzük a legkorábbi magyar nyelvű időszaki kiadványok paratextusait, a fogalom használata az 1820-as évek második felétől válik bevett gyakorlattá.

Az első hazai magyar nyelvű újságként számontartott *Magyar Hirmondó* (1780–1788) kilenc éves, több szerkesztőt megélt működése alatt például paratextuálisan egyáltalán nem jelenítette meg szerkesztőjét, a lap kolofonja mindvégig csupán a pozsonyi nyomdászt, Patzkó Ferenc Ágostont tünteti fel. Mint Lengyel Réka megállapítja, az 1779. július 1-i keltezésű előfizetési felhívás is Patzkó Ferenc nyomdász neve alatt jelent meg, noha valószínűleg Rát Mátyás írta.³⁷ A kiadvány első évfolyamának *Előre való tudako-*

33 BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016), 253.

34 Vö. például a *Magyar Salon* 1888-as évfolyamának januári számával, mely közel száz oldalon keresztül mutatta be az egykorú magyar hírlapirodalom helyzetét. A lapszám számos szerkesztőségi szobáról, folyóirat- és hírlapszerkesztőről közölt képi illusztrációt is, ezek között egyetlen női lapszerkesztő ábrázolásával találkozunk egy férfiak által dominált csoportban, Wohl Jankáéval. Nők továbbá csak gépleányi és újságkihordói szerepkörben jelennek meg ezeken az illusztrációkon. „Magyar hírlapirodalom”, *Magyar Salon* 4, 8. köt. (1888): 354–441. A tényt említi: MÉSZÁROS Zsolt, „»Lapom lesz, jövőm meg lesz alapozva.«: A *Magyar Bazár* (1866–1904) szerkesztői és kiadói háttéréről az Athenaeum iratanyaga alapján”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. Török Zsuzsa, Rekonf 9, 209–226 (Budapest: Reciti, 2020), 209.

35 Christopher KENT, „The Editor and the Law”, in *Innovators and Preachers: The Role of the Editor in Victorian England*, ed. Joel H. WIENER, 99–119 (Westport–London: Greenwood Press, 1985), 99.

36 „szerkeszt”, in *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. (1–3): BENKŐ Loránd, szerk. (1–2): KISS Lajos és PAPP László, (3): KUBÍNYI László és PAPP László, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976), 3:740.

37 Réka LENGYEL, „The Newspaper as a Medium for Developing National Language, Literature and Science: Mátyás Rát and the *Magyar Hirmondó* between 1780 and 1782”, in *Media and Literature in Multilingual Hungary, 1770–1820*, eds. Ágnes DOBÉK, Gábor MÉSZÁROS and Gábor VADERNA, Reciti Conference Books 3, 87–100 (Budapest: Reciti, 2019), 91.

zás című programnyilatkozatát ugyan a R[át]. M[átyás]. aláírású *Elől-járó beszéd gyanánt való utól-írás* előzi meg, de a paratextus ebben az esetben sem nevezi meg R. M.-et a lap szerkesztőjeként. A *Magyar Kurir* (1786–1834) kezdetben hasonló módon nem tüntette fel kolofonjában szerkesztőjét, illetve amikor mégis megtette, íróként jelenítette meg. 1790-es évfolyamának borítóján az „Iratott Esztelneki Szatsvay Sándor által” mondat olvasható; 1800-as évfolyama D. Decsy Sámuel és Pántzél Dánielt nevesíti, viszont szintén nem pontosítja lapszerkesztői minőségüket: „Magyar Kurir MDCCC-dik esztendőre. D. Decsy Sámuel és Pántzél Dániel által I. fertály esztendőre.” Csak az 1819-es évfolyam október 18-i számától jelenik meg a szerkesztő (ekkor Pántzél Dániel) „redaktor”-ként való feltüntetése, majd az 1827-es évfolyam december 22-i számától a „szerkesztető” kifejezés („Szerkesztető és Kiadó: Márton Jó'sef Professor.”), egészen a lap 1834-ben való megszűnéséig. Az első pesti újság, a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* az előbbiekhöz hasonlóan a szerkesztés tényét változatos fogalomhasználattal oldotta meg működésének hosszú ideje alatt. 1806-os, első évfolyama a „készt” igét alkalmazta („Hazai Tudósítások, mellyeket a' magyar nemzetnek közhasznára készített Kultsár István”); az 1809-es évfolyam első féléve végén található hirdetést Kultsár a lap kiadójaként írta alá;³⁸ az 1810-es évfolyam 2. félévének végén található *Jelentés az Újságomról* rövid hirdetés alatt Kultsár az újság szerzőjeként jelent meg;³⁹ az 1811-es évfolyam első félévét „Kultsár István a' Hazai 's Külföldi Tudósítások Irója” megjelenítéssel zárta;⁴⁰ az 1811–1828 közötti évfolyamokon az „írta 's kiadta”, „írt, 's kiadott” kifejezések jelentek meg. Csak az 1833-as évfolyam második félévétől tűnt fel a lap címdalán, hogy „Szerkeszteti [ekkor már] Galvácsy László”, majd 1842. első félévének 46. számától, hogy „szerkeszti” (akkor épp) Kovacsóczy Mihály.

A folyamat hasonlóan ment végbe a hazai német nyelvű sajtó esetében is. A 18. század végi és a 19. század eleji gyakorlat szerint a kor lapjai általában nem nevesítették a periodika szerkesztőjét, általában csak a nyomdász-kiadó nevét tüntették fel. A *magyar sajtó története* által egyik leghosszabb újságnak tartott *Pressburger Zeitungban* (1794–1929)⁴¹ is csak az 1837-es évfolyamtól kezdődően jelenik meg a szerkesztő neve a franciából 1800 körül kölcsönzött 'rédiger', de a latin 'redigere' szóra visszavezethető „Redaktion und Verlag” majd „Redigirt von” szerkezet részeként. A 'Redakteur' kifejezés később, a reformkori periodikákban válik rendszeressé.⁴²

38 *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 4.1, 51. sz. (1809): [418.]

39 KULTSÁR István, a' Hazai 's Külföldi Tudósítások Szerzője, „Jelentés az Újságomról”, *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 5.2, 52. sz. (1810): 422.

40 *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 6.1, 52. sz. (1811): 380.

41 Vö. KÓRAY, *A magyar sajtó története...*, 59.

42 A 'szerkesztő' szó többnyelvű környezetben való vizsgálata további problémákat vet fel. Nem célja a tanulmánynak e kérdések részletezése, csupán néhány, a németben és a franciában használatos fogalmi különbségtételre hívja fel a figyelmet. A német nyelv eszerint különbséget tesz a 'Chefredakteur' és a neki alárendelt 'Redacteur' között, az első a kiadványért általában felelős főszerkesztőre vonatkozik, a második pedig a munka konkrétumait végző szerkesztőre. A 'Herausgeber' kifejezés ugyanakkor egyaránt vonatkozhat az alapító szerkesztőre, a tulajdonosra és a kiadóra is. A franciában úgyszintén különbség van a 'directeur' (főszerkesztő) és a szerkesztés konkrét teendőivel foglalkozó 'rédacteur' között. Vö. mindehhez Matthew PHILPOTTS, Marianne VAN REMOORTELE, Kristin EWINS, Maaïke KOFFE-

Első folyóirataink is hasonló konfúzióról tanúskodnak szerkesztőik szerkesztőként való egyértelmű nevesítése tekintetében. A szerkesztők (Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Kazinczy Ferenc – utóbbi az első két szám után ki is vált a szerkesztőségből) paratextuálisan a kassai *Magyar Museum*-ban (1788–1793) sem jelennek meg. A 2. kötet 1. évfolyamának végén olvasható *Tudosítást* „A’ Ki-adók” aláírással jegyzik; a 2. kötet második negyedében található szerkesztői lábjegyzeteket szintén „Jegyzése a’ Ki-adóknak” aláírással látták el. (A lap tényleges kiadója azonban, aki a kiadással járó pénzügyi kockázatot vállalta, Trattner Mátyás pesti nyomdász volt.) A *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) sem tüntette fel szerkesztőjét, Péczeli Józsefet, a folyóirat nyomtatott megjelenésében csupán indirekt utalásokból (például az 1791-es évfolyam Sándor Lipót főhercegnek szóló ajánlása aláírásából) lehet következtetni rá. Az *Orpheust* (1790–92) szerkesztő Kazinczy is a folyóirat kiadójaként van megjelenítve, noha egyéb megnyilatkozásaiból arra lehet következtetni, hogy a vállalkozás csak részben jelentett számára anyagi áldozatot, a pénzügyi kockázat jelentős része Fűskúti Landerer Mihály nyomdászé volt.⁴³ Az *Uránia* (1794–1795) szerkesztői, Kármán József és Pajor Gáspár a folyóirat eleji ajánlásban szintén kiadókként szerepelnek, pontosabban a nevük nincs is feltüntetve, mint ahogy az sehol másutt sem jelenik meg a lapban.⁴⁴ Azonban ez esetben is tudvalevő, hogy a lap tulajdonképpeni kiadója Máramarosi Gottlieb Antal nyomdász, noha a pénzügyi befektetés nem teljesen az övé volt, hiszen a folyóirat első száma gróf Festetics György támogatásával tudott megjelenni.⁴⁵ Az *Erdélyi Múzeumot* (1814–1818) szerkesztő Döbrentei Gábor szintén kiadóként hivatkozott magára, a *Sokfélét* (1791–1808) szerkesztő Sándor István szerkesztői tevékenységét mindenhol „írásként” jelenítette meg. A *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1848) is csak 1828-tól, Vörösmarty Mihály szerkesztőségétől kezdődően használta a „szerkesztette” kifejezést a szerkesztőnek a lap kolofonjában való egyértelmű feltüntetésére. A ‘szerkeszt’ szónak a TESZ-ből idézett, modern értelemben vett használatát tehát maga a lapszerkesztés gyakorlata jóval megelőzte, a szerepkör megjelenése és nevesítése között időbeli eltolódás észlelhető. A nyomdászt és a kiadványszerkesztőt kezdetben egyaránt magában foglaló ‘kiadó’ szó jelentéstartományai a különböző szerepkörök differenciálódásával párhuzamosan váltak szét. A ‘szerkeszt’ szó az 1830-as években induló reformkori kiadványokban azonban már a lapszerkesztő tevékenységét megnevező konvencionális kifejezéssé vált, az *Athenaeum*, a *Regélő* (1833–1841), majd *Regélő Pesti Divatlap* (1842–1844), a *Pesti Divatlap* (1844–1848), az *Életképek*, illetve a *Honderü* (1843–1848) egyértelműen „szerkesztőként” hivatkozott a lap szakmai színvonaláért felelős egyénekre.

A tevékenységforma (lap)szerkesztésként való egyértelmű nevesítése a reformkorban a szerkesztői szerepkör elkülönülésére utal, noha a különféle szerepkörök a ké-

---

MAN and Thomas SMITS, „Editorial”, *Journal of European Periodical Studies* 2, no. 1 (2017): 1–2, 1. DOI: 10.21825/jeps.v2i1.4903.

43 Vö. DEBRECZENI Attila, „Az *Orpheus* története”, in *Első folyóirataink*: Orpheus, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár: Források 7, 389–399 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 395.

44 Vö. SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 35.

45 Vö. uo., 322.

sőbbiekben is gyakran fonódtak össze. A szerkesztés ugyanis különböző státusú és feladatkörű egyének bonyolult kapcsolatrendszerét jelentette. E kapcsolatok fő szereplői közül először maga a szerkesztő, a lap irányvonaláért és a szakmai tartalomért felelős személy említendő, akinek a munkáját segédszerkesztők vagy egyéb szerkesztőségi munkatársak (pl. külön rovatszerkesztők) segíthették. A kapcsolatháló másik fontos szereplője a kiadó, aki az anyagi kockázatvállalásban, a lapindításhoz szükséges tőke biztosításában, a kiadvánnyal kapcsolatos pénzügyi tranzakciók bonyolításában játszott szerepet. A tulajdonos vagy kiadó-tulajdonos hasonló szerepkört töltött be, vagy amennyiben a kiadványnak külön kiadója is volt, a lapszerkesztési elvekbe lehetett beleszólása. Végül kihagyhatatlan résztvevője e folyamatnak a nyomda vagy a nyomdász, akit a lapszerkesztés legközelebről oly módon érinthetett, hogy a lap korrektúrája gyakran a nyomda helyszínén történt. Petőfi például segédszerkesztőként hente többször ment Pestről át Budára korrektúrázni a Gyurián és Bagó nyomdába, ahol a *Pesti Divatlap* készült.⁴⁶ A 18. század végén megjelenő korai újságok és folyóiratok szerkesztői rendszerint a periodikát kiadó nyomdász alkalmazottai voltak. Mint Debreczeni Attila a *Magyar Museum* kiadása kapcsán megállapította, „[a] XVIII. század végén a kiadók és nyomdászok funkcionális szétválasztása még éppen csak megkezdődött, vagyis a magánfinanszírozás lényegében annak a nyomdásznak a vállalkozását és kockázatát jelentette, aki esetleg felvállalta az adott kiadvány megjelentetését.”⁴⁷ A periodikák a kor általános gyakorlata szerint pedig csupán a kiadó-nyomdász nevet tüntették fel, a lap szellemi profilját alakító szerkesztőét nem.⁴⁸ Később, a kiadói és nyomdai feladatkörök egyértelműbb elkülönülésével a lapszerkesztő szempontjából a helyzet annyiban változott, hogy immár nem a nyomda, hanem a kiadó alkalmazottjaként (vagy saját kiadású „magánvállalkozóként”) töltötte be szerkesztői szerepkörét.⁴⁹

A 18. század végi kiadó-nyomdász típusú kettős feladatkört magában foglaló foglalkozásforma helyett a 19. században a kiadó-szerkesztői kettős szerepkör válik gyakoribbá. E nagy kiadó-szerkesztő típus kiemelkedő példájaként említi például Fábri Anna Kultsár Istvánt, aki huszonöt éves tanári és nevelői pályán megtakarított pénzét (némi, Festetics Györgytől és Széchényi Ferencről kapott mecénási segítséggel) fektette a vállalkozás elindításába.⁵⁰ De ugyanígy sorolható a kiadó-szerkesztők sorába Toldy (akkor még Schedel) Ferencnek, Vörösmarty Mihálynak és Bajza Józsefnek az *Athenaeum* folyóirat körüli hármas társulása. Hasonló módon adta ki és szerkesztette a *Regélő Pesti Divatlapot* Garay Já-

46 FEKETE Sándor, *Petőfi a segédszerkesztő*, Irodalomtörténeti füzetek 20 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 45.

47 DEBRECZENI Attila, „Irodalomszemléletek a *Magyar Museumban*”, in *Első folyóirataink: Magyar Museum, kiadó*. DEBRECZENI Attila, 2 köt., Csokonai könyvtár: Források 11, 7–29 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 2:41.

48 Vö. KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 70–74.

49 Hogy az írói tulajdon, és az ezzel összefüggő szerző, szerkesztő és kiadó fogalmai milyen bonyolult összefüggésben állhattak egymással, arra az *Aurora*-pör kapcsán született szövegek is rámutattak. Vö. BODROGI, „Bajza József és az *Aurora* pénze...”, 86.

50 FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987), 221; KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 249.

nos, de ugyanígy volt szerkesztője és egyben kiadója is második folyóiratának, a *Koszorú*-nak Arany János is. A lapszerkesztők azonban az esetek jelentős részében kiadók vagy a később részvénytársasággá alakult nagy kiadóvállalatok alkalmazottai voltak.

A lapszerkesztő a 19. század közepére mindenestre az irodalmi intézményrendszer fontos, közbeszéd tárgyát képező szereplőjévé vált, akinek a hiánya ekkortájt már szinte elképzelhetetlen volt. Jogilag azonban helyzete mindvégig bizonytalan maradt, és a személyéhez kapcsolódó kötelezettségek is fokozatosan jelentek meg a 19. századi sajtótörvényekben és -rendeletekben. E tény a sajtóval összefüggő jogszabályok 18–19. századi alakulásával kapcsolatos, melyek ekkor főként a cenzúra és a sajtószabadság kérdései körül összpontosultak. Mária Terézia rendeleteit követően II. József 1781-es cenzúrendeletének 7. §-a tett először említést a hírlapok cenzúrájáról, és az őt követő utasítások is (II. Lipót 1790-es cenzúrendelete, I. Ferenc 1793 és 1810 között kiadott cenzúrautasításai) a cenzúra kontextusában tárgyalták az időszaki kiadványokban közlendő tartalmak lehetőségeit és korlátait.⁵¹

A szerkesztő személye különálló entitásként először a sajtószabadságot kimondó 1848-as sajtótörvény III. fejezetének időszaki lapokról szóló 30. §-ban jelent meg, mely az időszaki kiadványok megjelenésének feltételei között a sajtóügyekben felelős hatósághoz benyújtott nyilatkozatban a kiadó, a szerkesztő és a nyomda nevének és lakcímének kötelező feltüntetését írta elő.⁵² A törvény továbbá azt is elrendelte, hogy az I. fejezetének 3–16. §-aiban felsorolt sajtóvétségekért, valamint a kiadványban közölt tartalmakért a kiadó, a tulajdonos és a szerkesztő egyaránt felelősségre vonható.⁵³

Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követő sajtószabályozás legfontosabb, az 1867-es kiegyezésig (Erdélyben 1871-ig) érvényben lévő dokumentuma Ferenc József 1852-ben kiadott sajtórendelete, melynek legjelentősebb intézkedése az utólagos cenzúra bevezetése, valamint a politikai lapok kauciókötelezettsége volt. E rendelet több helyen kitért az időszaki kiadványok szerkesztőinek kötelezettségeire és a szerkesztővé válás kritériumainak megnevezésére. A rendelet értelmében az időszaki kiadványok minden egyes számának vagy füzetének a kiadó, a nyomda és a szerkesztő vagy szerkesztők nevét kötelező módon fel kellett tüntetnie.⁵⁴ Az időszaki nyom-

51 A rendeletet közli: BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig* (Budapest: Franklin-Társulat, 1888), 106–110, 108 (7. §). A cenzúrendeletekről lásd: DÖBÖR András, „Sajtó és cenzúra a 18. és 19. század fordulóján Magyarországon”, *Médiakutató* 15, 3. sz. (2014): 17–28. A könyv- és sajtócenzúra 1840-ig való történetéhez vö. még: DÖBÖR András, *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon (1780–1840)* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018), 17–73.

52 „Mely hatóságban a lap megjelenend, annak alispánjához, főkapitányjához, grófjához, polgármesteréhez benyújtatik a nyilatkozat, melyben ki leendő a tulajdonos vagy felelős kiadó, vagy *felelős szerkesztő* neve, laka és a nyomda, melyben a lap nyomtatni fog, s a hatóság elnöke ezt a ministeriumnak bejelenteni köteles.” „1848:18. törvénycikk: Sajtótörvény”, in *Magyarország története a 19. században: Szöveggyűjtemény*, szerk. PAJKOSSY Gábor, 244–248 (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 247. Kiemelés tőlem. T. Zs.

53 Uo.

54 *A Magyarországon jelenleg érvényben álló sajtó-szabályok gyűjteményének a Főméltósági Magyar Királyi Udvari Kancellária külön engedélyével szerkesztett és értelmező jegyzetekkel ellátott hiteles kiadása* (Bécs: Holzhausen Adolf, 1865), 11 (2. §). A sajtórendeletéről: MANHERCZ Orsolya, „Bécsi sajtópolitika a forradalom után (1849–1852)”, *In Medias Res* 4, 1. sz. (2015): 103–127. A Schmerling-provizórium (1861–1865)

tatványok megjelenését a rendelet továbbá különleges engedélyhez kötötte, melyet az illetékes rendőri hatósághoz vagy a Helytartótanácshoz kellett benyújtani. A folyamodványnak szintén tartalmaznia kellett a kiadótulajdonos vagy kiadó, a szerkesztő vagy szerkesztők nevét és lakhelyét, illetve a nyomda nevét és lakcímét, valamint az időszaki nyomtatvány címét, megjelenési gyakoriságát és a közlendő tartalommal kapcsolatos programot. A folyamodványnak azt is igazolnia kellett, hogy „a lapon megnevezendő mindegyik szerkesztő a szerkesztőség vezetésére megkivántató törvényes tulajdonokkal bír.” (Ezekről lásd alább.) A rendelet a helytartótól megkapott engedélynek a legfelsőbb rendőri hatósághoz való továbbítását is előírta. S mivel voltak esetek, amikor a leendő lapszerkesztőnek végül az engedély birtokában sem sikerült kiadványát különböző okok miatt elindítania, az utasítás azt is magában foglalta, hogy aki az engedélyt ténylegesen használni kívánja, a lap megjelenése előtt legfeljebb nyolc nappal köteles „a közrend és biztonság fönntartására ugyanott kirendelt országfejedelmi hatóságnál” magát igazolni, valamint a lap egy aláírt példányát ugyanitt letenni.⁵⁵ A rendelet a szerkesztővé válás feltételeit a következő tényezők teljesítéséhez kötötte: az időszaki kiadvány szerkesztőjének a lap megjelenésének helyén kellett laknia, legalább huszonnégy évesnek és ausztriai állampolgárnak kellett lennie, továbbá „személye és vagyona fölött szabad rendelkezési joggal, feddhetlen erkölcsrel és oly fokú tudományos képzettséggel kell[ett] birnia, mely az irodalmi vállalat vezetése által föltételeztetik.” (Ez utóbbi feltétel nem formális képzettségre vonatkozott.) A vizsgálati fogságban lévő szerkesztőket a rendelet fogságuk ideje alatt kizárta a nyomtatványok kiadásából és szerkesztéséből.⁵⁶

A rendelet 22. §-a sorolta fel azokat a sajtóvétségeket, amelyek elkövetésével adott sajtóorgánum megjelenése, kétszeres írásbeli figyelmeztetés után, három hónapra betiltható volt. Betilthatták tehát egy lap megjelenését, ha benne „folytonosan a trón, a monarchiai uralkodásforma, a birodalom álladalmi egysége és épsége, a monarchiai elv, a vallás, a közerkölcsiség, vagy általában az álladalmi társaság alapjai iránt ellenséges, vagy a közcsend és rend fönntartásával össze nem egyeztethető irány követtetik[.]”⁵⁷ A 34. § pedig azt is kimondta, hogy a büntetésre méltó tartalomért a szerkesztő egyértelműen felelősségre vonható, mint ahogy a nyomdász, sőt a terjesztő is (35–36. §).⁵⁸

Az 1852-es sajtórendelettel bevezetett utólagos cenzúra azt jelentette, hogy a kész nyomtatványokat kellett benyújtani a rendőrségnek, amely ekkor döntötte el, hogy terjeszthetők-e. Ez az eljárás felerősítette az öncenzúrát, hiszen a kiadók és a szerkesztők el kívánták kerülni az anyagi kárt, ami a bezúzással járt volna. Az utólagos cenzúra intézménye ugyanakkor még inkább megkövetelte a sajtóvétségért jogilag felelős személyek azonosítását, és kiélezte az újságírás hatáskör-struktúrájának kérdését. A könyvnyed identifikációt szolgálta tehát a sajtórendeletnek a szerkesztő, a kiadó és a nyomda

---

idején való sajtófelügyeletről levéltári források alapján: DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások: Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867* (Budapest: Osiris Kiadó, 2018).

55 *A Magyarországon jelenleg érvényben álló...*, 18–20 (10. §).

56 Uo., 21 (12. §).

57 Uo., 26–27.

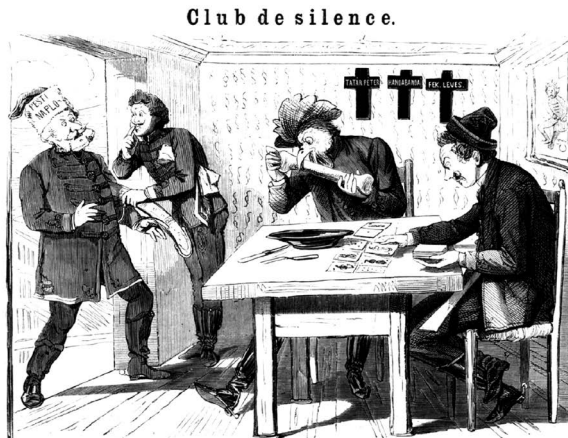
58 Uo., 35.

nevének és címének kötelező feltüntetésére vonatkozó előírása. S noha a szerkesztők éltek az öncenzúrázás lehetőségével, még így is került büntetésre alkalmas tartalom bőven a századközep időszejki sajtójába. A büntetőeljárások során azonban, mint a kiadványban megjelenő tartalomért illetékes személy, a szerkesztő volt leginkább és leggyakrabban felelősségre vonható.

Ily módon nem meglepő, hogy a századközep élclapjaiban az előfizetővádaszat mellett a cenzúra, a szerkesztői öncenzúra és a sajtóvétségekért járó büntetések képezték leginkább az élcelődés tárgyát. 1860-ban *Az Űstökös* például ily módon vázolta a helyzetet:

Azt tudja minden ember, hogy nálunk *praeventiv censura* nem volt; a világerő sem; hanem úgy egyszer másszor felhivatták a szerkesztőket protocollumot aláírni; azokban a protocollumokban pedig aztán olvasható volt egy-egy rendőrségi parancs, hogy miről nem szabad írni? Időjárástával a tilalmas tárgyak összege oly mennyiségre szaporodik vala: hogy egy ujabban támadt lap szerkesztője azért folyamodott, hogy méltóztassanak neki erre a „*fidibusra*” feljegyezni, miről szabad még írni? az sokkal rövidebb tanulmány lesz.⁵⁹

A *Bolond Miska* 1864. december 11-i száma humoros illusztrációval élcelődött a fenti idézetben is vázolt körülményeken. A *Club de silence* című ábrázolás négy szerkesztőt jelenít meg a következő magyarázattal: „Párisban »hallgatási egyesület« alakult. Pesten már régen van. Ebben szokott Kakas Márton csontokon rágódni, – Bolond Miska pedig a »*grand patience*« szal mulatja magát. Az egyesület tagjai közé leginkább szerkesztők vétének föl.”⁶⁰

Párisban „hallgatási egyesület” alakult. Pesten már régen van. Ebben szokott Kakas Márton csontokon rágódni, – Bolond Miska pedig a „*grand patience*” szal mulatja magát. Az egyesület tagjai közé leginkább szerkesztők vétének föl.

Club de silence. Illusztráció a Bolond Miska 1864. december 11-i számából

59 „Kakas Márton emléklapjaiból”, *Az Űstökös* 3, 11. sz. (1860. nov. 10.): 87.

60 *Bolond Miska* 5, 50. sz. (1864. dec. 11.): 200. Kiemelés az eredetiben.

Ha adott kiadványban mégis valamilyen sajtóvétségnek minősülő tartalmat közöltek, a rendőrség a kinyomtatott példányokat lefoglalta, és még bünvádi eljárás is indulhatott a szerkesztő ellen. Az ilyen és ehhez hasonló tényállást nevezte a *Bolond Miska* 1862-es évfolyamának április 13-i száma a „szerkesztő tragédiájának.” Az illető lapszám *Az ember tragédiája* című, hat, különböző élethelyzeteket ábrázoló sorozatának második darabja azt a jelenetet örökíti meg, amint egy rendőrségi hivatalnok épp lefoglalja a kinyomtatott lapszámokat, miközben a lap szerkesztője fejt fogva, kétségbeesetten szörnyülködik a kialakult helyzeten, hiszen a kiadvány lefoglalása számára biztos anyagi veszteséget jelent, amit még bünvádi eljárás is tetőzhet.

A szerkesztő tragédiája...

A szerkesztő tragédiája. Illusztráció a Bolond Miska 1862. április 13-iki számának Az ember tragédiája című sorozatából

A rendőrség által megfigyelt, folyamatosan ellenőrzött, szemmel tartott szerkesztőségek az 1860-as évek élclapjainak tehát minduntalan szolgáltatták a tréfálkozásra alkalmas témát. Az Akadémia 1863-ban még csak épülő palotája kapcsán például az alábbi közlemény jelent meg a *Bolond Miska* 1863-as áprilisi számában:

Az akadémia egyik háza nem sokára készen lesz, s lakók hurcolkodhatnak bele; azt mondják, hogy a szobák kibérlésére nézve, egyenlő ajánlatok mellett, az íróknak, szerkesztőknek fog előny adatni. Ott lakni bizonyára senkinek sem volna kényelmesebb, mint a szerkesztőknek, – az a ház épen szemközt van a policiával.⁶¹

61 *Bolond Miska* 4, 15. sz. (1863. ápr. 26.): 67 (*Bolond Miskaságok*).

Az élclapok a sajtóvétségért kimondott ítéletek tekintetében is bővelkedtek a csipkelődő híradásokban. A *Bolond Miska* egy bécsi lap kapcsán jelentette 1862-ben a következőket: „Bécsben közelebb egy humorisztikus lapnak elítélték a tulajdonosát, szerkesztőjét, főmunkatársát, rajzolóját és a fametszőjét. Véletlen akadály következtében az illető lap papirgyárosát nem itélték el.”⁶² A bécsi humorisztikus *Kladderadatsch* (1848–1944) ürügyén írta szintén a *Bolond Miska* 1864-ben: „A lapok szerint a »Kladderadatsch« szerkesztőjét is elítélték hat hétre. Egyébiránt nem is tudja az ember, hogy a lapok minek közlik az eféle szerkesztői elítéléseket, – olyan ujság már ez: mint mikor azt írják, hogy valamely utcasarkon megint állítottak föl egy-egy komfortáblit.”⁶³

Az időszaki kiadványokban megjelenő tartalmak tilalmára vonatkozó cenzúra- és sajtórendeletek mellett bizonyos uralkodói beavatkozások a sajtó gazdasági szabályozására vonatkoztak. Ilyenek voltak az 1848–1849 után bevezetett bélyegtörvények, amelyek az időszaki kiadványok árának viszonylag magas tartásával próbálták a sajtó forgalmát korlátozni, hiszen a szegényebb társadalmi rétegekhez tartozóknak így kevesebb esélyük volt a nyomtatásban terjedő, esetleg a cenzúra figyelmét elkerülő veszélyes tartalmakhoz való hozzáférésre. A bélyeg egyébként az európai gyakorlatnak megfelelő adófajta volt, amelyet a 19. század során hol korábban (Angliában 1861-ben), hol később (Ausztriában 1900-ban) felszámoltak. Magyarországon azonban politikai elnyomóeszközként is tekintettek rá, mivel a Bach-korszak vezette be.⁶⁴ A bélyegtörvénytől várt visszaesés azonban a Habsburg Birodalom egyik felében sem következett be, sőt 1860 után a már meglévő lapok példányszáma növekedett, és több új hírlap is létrejött.⁶⁵ Az 1850. szeptember 6-án kelt császári nyílt parancs mindenesetre bélyeg formájában leróandó illetékfizetési kötelezettséget a külföldön megjelenő és az országba behozott, politikai tartalmú, naponta, de legalább heti egyszer kiadott hírlapok és a naptárak után írt elő.⁶⁶ E rendelkezést módosította az 1857. október 23-án kelt császári rendelet, mely a naponta vagy legalább heti egyszer megjelenő, kaució letételére kötelezett belföldi időszaki kiadványok vonatkozásában is bélyegilleték-fizetési kötelezettséget vezetett be.⁶⁷ A pénzügyminisztérium 1858. december 5-én kelt rendelete végül a hírlapok után az évente ötvenkétszer vagy havonta négyszer megjelenő folyóiratok számára is bélyegkötelezettséget írt elő,⁶⁸ amelyet aztán az 1870. január 1-jén hatály-

62 *Bolond Miska* 3, 14. sz. (1862. ápr. 6.): 55 (*Bolond Miskaságok*).

63 *Bolond Miska* 5, 11. sz. (1864. márc. 13.): 43 (*Bolond Miskaságok*).

64 BUZINKAY, *A magyar sajtó...*, 180–181.

65 Uo., 148.

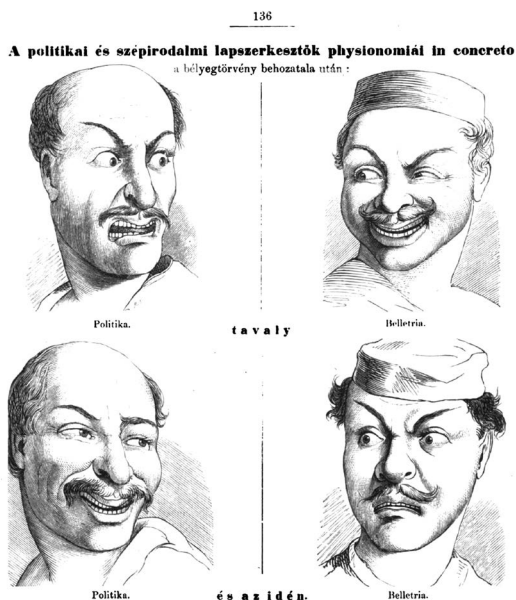
66 „1850-diki September 6-kán kelt császári nyíltparancs, kötelező minden koronaországokra, a játékkártyáktól, naptáraktól (kalendáriumoktól), külföldi hírlapoktól, hirdetévyektől és a hírlapokba való beiktatásoktól járó illetékek tárgyában új ideiglenes törvényt íránt”, in *Magyar sajtóügyi szabályok annotált gyűjteménye, 1848–1989*, szerk. PAÁL Vince (Budapest: Médiatudományi Int., 2017), 49–50, hozzáférés: 2022.11.09, <https://mek.oszk.hu/17900/17957/17957.pdf> Lásd még: „Ideiglenes törvény a kártyáktól, naptáraktól, külföldi hírlapoktól és hirdetévyektől járó illetékek tárgyában”, in uo., 51–54.

67 „1857. october 23-kán kelt császári rendelet, kiható minden koronaországokra, melylyel az 1850. szeptember 6-kán kelt törvénynek (birod. törv. lap CXIX. darab, 345. sz.) a hirdetéseket s folyóiratokat tárgyazó határozatai megváltoztatnak”, in uo., 88–89.

68 „A pénzügyminisztériumnak 1858. december 5-kén kelt rendelete, kiható minden koronaországokra, azon folyóiratok bélyegkötelessége íránt, melyek évenkint 52-szer vagy havonkint 4-szer jelennek meg”, in uo., 98.

ba lépő 1869. évi XXIII. törvénycikk eltörölt.⁶⁹ A szerkesztőket mindenesetre e gazdasági korlátozások igen érzékenyen érintették, mivel a bélyegadó növelte költségeiket. A pluszkiadást a kiadvány árának növelésével egyensúlyozhatták, ez utóbbi intézkedés viszont az előfizetők számának visszaesésével fenyegetett.

A bélyegtörvénnyel kapcsolatos intézkedések kontextusában érthető tehát az alábbi, *Az Üstökös* 1858. december 11-i számában közölt illusztráció, mely politikai és szépirodalmi lapszerkesztők arcvonásait jeleníti meg. Az illusztráció értelmében, míg „tavaly”, azaz 1857-ben csak a hírlapokat adóztatták meg a hírlapszerkesztők bosszúságára és a szépirodalmi lapok szerkesztőinek örömeire, „idén”, azaz 1858-ban, a folyóiratok szerkesztői sem mentesültek a kirótt adó alól; ezúttal tehát a bosszúság az övék, a káröröm pedig, hogy immár egy hajóban eveznek, a hírlapszerkesztők.

A politikai és szépirodalmi lapszerkesztők physionomiái in concreto a bélyegtörvény behozatala után. Illusztráció Az Üstökös 1858. december 11-i számából

Az 1867-es kiegyezéssel aztán ismét a szabad sajtóról szóló 1848. évi XVIII. törvénycikk lépett életbe, a sajtó helyzetét pedig jelentősen befolyásolta a hírlapi bélyeg 1870. január 1-jétől való eltörlése is. Mint Buzinkay Géza megállapítja, „1867 és 1875 között élte a teljes magyarországi sajtó legszabadabb korszakát a dualizmus fél évszázadában.”⁷⁰ Az

69 „1869. évi XXIII. törvénycikk a hírlapbélyeg eltörléséről”, in *uo.*, 162.

70 BUZINKAY, *A magyar sajtó...*, 180.

egyéni lapalapítás kora is véget ért, az 1860-as évek két legfontosabb kiadója, Emich Gusztáv és Heckenast Gusztáv vállalatjai részvénytársaságokká alakultak, az előbbiből lett az Athenaeum, az utóbbiból pedig a Franklin-Társulat. Az újságírás szakmává válásával párhuzamosan a szerkesztői szerepkörök is differenciálódtak. A szerkesztői-segéd-szerkesztői feladatok már a reformkorban szétváltak, az 1848-as sajtótörvény a „felelős szerkesztő” megnevezését írta elő, az 1860-as években a hírlapkészítés folyamatában pedig új szereplő, az „ideiglenes felelős szerkesztő” jelent meg. Jókainak, *A Hon* (1863–1882) felelős szerkesztőjének 1863-as elítélésekor volt az első alkalom, amikor a kiadó a fogházbüntetés idejére „ideiglenes felelős szerkesztőt” állított. Az 1870-es évek elején tűnt fel aztán a „főszerkesztő” fogalma is, kezdetben mint a korábbi szerkesztő visszavonulása utáni címe (pl. Kemény Zsigmond, Jókai Mór esetében). Ekkor már ténylegesen nem a főszerkesztő szerkesztette a lapot, neve (egyfajta „reklámnévként”) azonban a lap azonosításához szükséges jelzés volt a közönség számára. A század utolsó harmadában a hírlapszerkesztésben új típus, a képviselő-vezércikkíró-szerkesztő jelent meg.⁷¹

A 18. század végi, 19. század eleji rejtőzködő, az időszaki nyomtatvány oldalain paratextuálisan nem vagy nem egyértelműen megjelenített, a cenzúrendeletekben meg sem említett szerkesztő az 1860-as évek, Arany János szerkesztősége idejére, az irodalmi intézményrendszer és a sajtó meghatározó alakjává, sajtótörvények és -rendeletek által megnevezett szereplővé válik, akihez különféle elvárások és előítéletek egyaránt kapcsolódtak. Ugyanakkor a rendőrhatalóság által számon tartott, folyamatosan ellenőrzött cselekvő, valamint a kiépülő irodalmi piac gazdasági cserekapcsolatainak szignifikáns ágense lett.

Mit csináltak a szerkesztők?

A „mit csináltak a szerkesztők”, „milyen feladatokat láttak el” és „milyen munkafolyamatokban vettek részt” kérdésének megválaszolása előtt röviden célszerű kitérni a „hogyan lett valaki szerkesztő” tárgykörére is. A folyamat megértéséhez fontos látni, hogy az írói és újságírói szakma professzionalizálódása a 18. század végétől a 19. század során végig szoros korrelációkon keresztül alakult, hiszen a hivatásosodásban a nyomtatott sajtó médiumának lényegi szerepe volt. A 18. század legvégén megjelenő első magyar lapszerkesztők többnyire köznemesi-értelmiségi rétegből érkeztek, akik külföldi, jogi vagy teológiai tanulmányaik után, látott mintákat követve, voltaképpen autodidakta módon, egzisztenciateremtés céljából vágta bele a lapszerkesztésbe, és a szerkesztéssel járó bonyolult munkafolyamat nagy részét egyedül végezték. Rát Mátyás például a *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként 1780–1782 között tulajdonképpen egymaga írta az egész lapot, noha természetesen támaszkodott levelezői körére.⁷² Szacsvey Sándor, a *Magyar Kurir* első, 1786–1793 közötti szerkesztője is egymaga vitte a lapot, és ugyanebbe az egyszemélyes író-szerkesztő típusba tartozott a *Sokfélélt* kiadó-szerkesztő

71 Uo., 182–192.

72 Vö. BUZINKAY, *A magyar sajtó...*, 45; LENGYEL, „The Newspaper...”, 89, 91; DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 74.

Sándor István is, aki szintén maga írta és fordította folyóiratát külföldi sajtótermékek és enciklopédiák nyomán.⁷³ Az egyszemélyes újságírói-szerkesztői tevékenység fárasztó, sok problémával járó gyakorlat volt a valóságban, hiszen egy főre hárult az újságelőkészítés egész folyamata a levelezéstől az expedíálással járó adminisztratív tevékenységig bezárólag. E folyamat magában foglalta az újság tartalmának biztosítását külföldi újságok járatásával, átnézésével, cikkek fordításával; a belföldi hírszolgálat megszervezését levelezőhálózat kiépítésével; az újság kéziratának összeállítását, a cenzorhoz való eljuttatását, a szükséges változtatások végrehajtását; a nyomdai korrektúra elvégzését; az egyes újságszámok borítékolását és postára adását.⁷⁴

Az önképzésnek és a gyakorlatban való tapasztalatszerzésnek a 19. században végig mérvadó szerepe volt az újságírói, illetve szerkesztői pályán való érvényesülésben, formális képzés ugyanis a boldogulás háttéréül nem szolgálhatott. A szerkesztői feladatok változatosak voltak, és különféleképpen oszlottak szét a 18. század végi egyszemélyes kiadványok „szerkesztőségétől” a másik végletig, a későbbi, széles munkatársi gárdával rendelkező hírlapokig. Irodalmi folyóiratok szerkesztői rendszerint írókból-költőkből lettek, akik a periodikák munkatársaiként ismerték e médium működési mechanizmusait, és tisztában voltak a lapszerkesztésben rejlő egzisztenciateremtési lehetőségekkel.

A 18. század végén és a 19. század elején a lapszerkesztés még alakuló, többnyire láthatatlan, a kortársak számára titokzatos és jogilag rögzítetlen tevékenységforma, mely jellegzetes munkakörként a reformkortól kezd elkülönülni. Ekkortól már, noha a szerkesztők keveset írtak szerkesztői gyakorlatukról, a korabeli periodikákban időnként szó esik a szerkesztői munka mibenlétéről, a szerkesztőségek összetételéről és működéséről. Az alábbi, a *Századunkban* (1833–1845) 1839-ben *Szerkesztőségi kínok* címmel közölt paragrafus a szerkesztési folyamat egyetlen aspektusába, a közreműködőkkel való kapcsolattartás megterhelő és gyakran kínos vonatkozásaiba enged betekintést:

A' milly öröm és szerencse valamely hírlap' szerkesztőségének becses, tartalmas és korszerű dolgozatokat kapni 's azokat az olvasó közönség' elébe bocsátani (melly örömben és szerencsében, hálásan kell megismernie, a' Hirnök és Századunk szerkesztősége is olly sok ízben részesült és folyvást részesül), szintannyi kín és igazi szerencsétlenség, czikkelyeket kapni, millyen a' következő (néha bérmentetlen levelekben, mi ugyan erről nem áll), azokat elolvasni, félretenni, leveleket venni, mellyekben azok' felvétele ismét és ismét 's mindig panaszosabban sürgettetik, ezekre néhány mentegető sorral vá-

73 Szacsavay Sándor szerkesztőségéhez lásd DÖBÖR András, „Szacsavay Sándor és a *Magyar Kurir*”, *Belvedere Meridionale* 18, 1–2. sz. (2006): 50–60; DÖBÖR András, „Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében: Szacsavay Sándor és a *Magyar Kurir* története”, *Belvedere Meridionale* 20 (2008): 31–38; DÖBÖR, *Sajtópolitika...*, 96–122. Sándor Istvánról és *Sokféle* című folyóiratáról lásd Csörsz Rumen István, „A *Sokféle* folyóirat (1791–1808) irodalmi programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 757–767, 758; Rumen István Csörsz, „The Literary Program of István Sándor and the Periodical *Sokféle* (1791–1808)”, in DOBÉK, MÉSZÁROS and VADERNA, *Media and Literature...*, 143–154, 145.

74 KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 184.

laszolni 's végre egy év után a' vissza kívánt drágaságot a' lomok' kosarából kikeresni 's ismeretlen utakon ismeretlen tulajdonosához visszabocsátani!⁷⁵

A kéziratok beszerzésén és a közreműködőkkel, állandó és alkalmi munkatársakkal levelezés útján való kapcsolattartáson túl a kéziratok szelekciója, előkészítése, a tartalom felügyelete és kompatibilitása az utólagos cenzúrával (az 1850–1860-as években), a nyomtatás felügyelete, a korrektúrázás és a lap szétküldése, kiadó-szerkesztő esetén a kiadvány gazdasági adminisztrációja, sőt kivételes esetekben a kiadvány illusztrálása mind-mind a szerkesztő hatáskörén belül összefutó feladatok voltak.⁷⁶ A lapszerkesztés tehát felelőséggel, megfeszített munkával, túlterheltséggel és sok feszültséggel járó tevékenységforma volt. Természetesen ezen aspektusára is reflektáltak a korabeli élclapok. A *Bolond Miska* 1862-es évfolyamának augusztus 24-i száma *Álommagyarázatok* című rovatában a „Szerkesztővé ha lettél álmodban” helyzetet a „nagy nyughatatlanság fog érni” magyarázattal oldotta fel.⁷⁷ Szintén a *Bolond Miska* 1864-es évfolyamának november 6-i számában közölt, a jézusi boldogságmondásokra utaló írás „Csiribiri” szerkesztő kapcsán elhangzó megállapítása: „Csiribiri ur azt hiszi, hogy ő lapszerkesztő – s boldog.” A közlemény olyan önáltató helyzeteket sorol fel („Szarvasdy ur azt hiszi: az ő neje hű hozzá – s boldog”; „Bolond Miska is azt hiszi, hogy előbb utóbb majd csak itt lesznek azok a bizonyos elmaradt prenumeránsok – s boldog” stb.), amelyekben a boldogság ténye nyilvánvalóan hazugság, tehát hamis.⁷⁸

A lapszerkesztéssel járó feladatok azonban már a korai hírlapoktól és folyóiratoktól kezdve is többnyire megoszlottak több személy (állandó munkatársak, segédszerkesztők, korrektor, expeditor) között. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* munkatársai közé tartozott például Horvát István és Beregszászi Nagy Pál. Segédszerkesztőknek Kultsár István pedig olyan fiatal írókat alkalmazott, mint Légrády Imre (1806–1807-ben), később pedig Ungvárnémeti Tóth László, majd rövid ideig Kölcey Ferenc.⁷⁹ A *Magyar Museum* esetében a kassai szerkesztők mellett a Trattner Mátyás pesti nyomdással való kapcsolattartást és a nyomtatás felügyeletét gróf Ráday Gedeon vállalta magára, folyamatosan közvetítve a szerkesztők és a nyomda között. A folyóirat első számának munkálataiban a Pesten orvosnak tanuló Földi János vett részt, a második szám korrektora Gindl János volt pálos szerzetes volt, végül Verseghy Ferenc is belépett segíteni.⁸⁰ Jókai az *Életképek* szerkesztőjeként egy tudatosan fenntartott írói életforma érdekében a lap-

75 „Szerkesztőségi kínok”, *Századunk* 2 (1839. nov. 7.): 709–710.

76 Jókai Mór *Az Űstökös* című élclapja indulásakor jelentkező nehézségek között említi, hogy nem talált karikatúrarajzolót, ezért egy ideig nemcsak ő maga írta a cikkeket, hanem ő is készített hozzájuk humoros rajzokat. Vö. H. Törő Györgyi, „Jókai hírlapírói és szerkesztői munkássága a forradalom és szabadságharc leverését követő első évtizedben (1850–1860)”, in JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek, 4. kötet, 1850–1860, I. rész*, kiad. H. Törő Györgyi, Jókai Mór összes művei, 533–570 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 564.

77 *Bolond Miska* 3, 34. sz. (1862. aug. 24.): 127 (*Álommagyarázatok*).

78 Veresszakállas hazafi, „»Boldogok, a kik hisznek«”, *Bolond Miska* 5, 45. sz. (1864. nov. 6.): 177.

79 KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 249.

80 DEBRECZENI Attila, „Jegyzetek”, in *Első folyóirataink: Magyar Museum, 31–208*, 43–44.

szerkesztés mechanikus munkáját Pálffy Albert és Fekete Soma segédszerkesztők alkalmazásával oldotta meg.⁸¹

A segédszerkesztő szerepköre még láthatatlanabb volt, mint a szerkesztőé, pedig feladatai legalább annyira megterhelők vagy időnként még megerőltetőbbek voltak. Nagy Ignác 1844-ben a *Pesti Divatlap*ban „az irodalom béketűrő vértanuinak”, a *Bolond Miska* 1860. december 16-iki számában megjelent írás az irodalom „mostoha Korpádi Gergelyeinek”, „az élet lowoodi árváinak” nevezte őket.⁸² Pálffy Albertnek Nagy Ignác cikkével szinte azonos időben az *Életképek*ben közölt ironikus tárcája szerint a segédszerkesztő ügyvéd, orvos vagy mérnök nem tudott lenni, noha ambíciója lett volna rá, így csak félművelt, hiú, okoskodó sznob vált belőle, aki arra jó, hogy minden kulimunkát elvégezzen a szerkesztőségben.⁸³ Az állítás első fele természetesen nem volt általános érvényű, ám a mondat második felével összeolvasva a segédszerkesztői feladatok összetettségére, időnként több feladat egyidejű végzésére utal. Nagy Ignác azért nevezte őket béketűrő vértanúknak, mert – mint írásából kiderül – számos teendőik közé tartozott a napi hírrovat fordítása, hirdetések és előfizetők ügyeinek intézése, helyreigazítások készítése, kéziratok személyes átvétele, vendégek fogadása. Az alábbi, a *Bolond Miskában* közölt írás, bizonyára számos túlzással, jól érzékelteti a segédszerkesztőnek a mindennapi lapszerkesztési műveletekben játszott szerepét és felelősségeit, illetve feladatainak parttalanságát:

Azt mondom én mindenkinek, hogy lehet akármilyen, még Bach-huszar is, csak segédszerkesztő ne legyen.

A világon nincs üldözöttebb teremtés, mint a segédszerkesztő.

Én megvagyok győződve, hogy a világteremtés óta minden hibát, baklövést, a segédszerkesztőkre fogtak. Bizonyosan Magentánál is volt valami segédszerkesztő, s e miatt veszett el Milánó.

Egy nagy sajtóhiba van a lapban, *kefe* helyett az maradt benne, hogy *kofa*; ki az oka ennek? – a segédszerkesztő; egy fordított novella már harmadszor jelenik meg ugyanazon vállalatban, az előfizetők gorombáskodnak; ki volt a vigyázatlan? – a segédszerkesztő; a lapot lefoglalták; ki írhatott már bele megint valami tapintatlanságot? – bizonyosan a segédszerkesztő.

81 Vö. SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor* (Budapest: Osiris Kiadó, 2021), 47.

82 NAGY Ignác, „Segédszerkesztő: Irodalmi életkép”, *Pesti Divatlap* 1, 8. sz. (1844): 235–242, 242; „Mi volt a nagy levélben: Bolond Miska élményeiből”, *Bolond Miska* 1, 29. sz. (1860. dec. 16.): 113–114, 113. Korpádi Gergely Szigligeti Ede *Szökött katoná* című népszínművének főhőse, akit nevelőszülők nevelnek, de némi bonyodalom után a darab végére helyzete rendeződik. A lowoodi árva utalás Charlotte Brontë *Jane Eyre* című 1847-ben megjelent regényének főhőse. A regényt Charlotte Birch-Pfeiffer német színésznő adaptálta színpadra, és e színpadi adaptációt fordította magyarra Szigligeti Ede. A regénynek a 19. században nem készült magyar nyelvű fordítása, a színpadi változatot 1854-ben mutatták be először a Nemzeti Színházban.

83 PÁLFFY Albert, „A szerkesztőség”, *Életképek* 2.2, 11. sz. (1844. szept. 11.): 345–349.

Munka kell – még három hasáb hiányzik, jön a szedő: bitt um manuscript – a segéd-szerkesztőhez kell menni; egy novellának a vége elveszett, be kell fejezni hamarjába – fejezze be a segédszerkesztő; hinak a policiához, menjen a segédszerkesztő.⁸⁴

Petőfi Sándornak a *Pesti Divatlap*nál, Vahot Imre segédszerkesztőjeként végzett tevékenysége kiválóan szemlélteti a szerkesztői kötelezettségek szétoszlását, gyakran a segédszerkesztő rovására történő munkaelosztást. Vahot Imre emlékiratában, amikor Petőfivel kötött megállapodásáról ír, ekként idézi fel a költőhöz intézett feladatkijelölést: „Önnek mint segédemnek nem lesz más dolga, mint a nyomdai hibákat egyszer kijavítani, egyet-mást magyarra fordítani, s minden számban egy-egy magyaros zamatú s ízű verset írni.”⁸⁵ Vahot aztán nem tér ki részletesen segédszerkesztője hivatali munkájának ismertetésére, hiszen, Fekete Sándor megállapítása szerint, nem volt érdeke megmutatni, hogy voltaképpen milyen robotmunkát végzett nála Petőfi. Fekete kimutatása szerint ugyanis a költő 1844 júliusától december végéig, egyetlen félév alatt a következő feladatokat teljesítette a *Pesti Divatlap*nál segédszerkesztőként: amellet, hogy a szóban forgó időszakban 25 verse jelent meg a folyóiratban, három novellát és egy regényrészletet is lefordított; öt színházi előadásról írt jegyzetet (de valószínű, hogy az ismeretlen színiírások közül is több származik tőle); legalább 500 kisebb-nagyobb szépirodalmi műhöz írt szerkesztői üzeneteket, illetve javította, stilizálta ezeket; a *Pesti Divatlap* mintegy 20 számát korigálta egyedül; részt vett a külföldi és vidéki hírek gyűjtésében, fordításában, írásában és legalább néhány hónapig jórészt ő szerkesztette ezeket; végül a szerkesztőségi adminisztráció nehezét is ő végezte.⁸⁶

Jó esetben a segédszerkesztő mellett olyan mindenese is volt a szerkesztőnek mint a *Bolond Miska Szerkesztőségi titkok* című írásának Sámuelje (vagy ő is segédszerkesztő volt, ám pontos beosztását a cikk nem említi meg), akire a szerkesztőségen belüli legkevesebb fizetésért voltaképpen a munkafolyamat sok apró fázisát (és egyéb, nem a lapszerkesztéshez tartozó feladatokat) lehetett bízni. Ezek közé tartozott a vidéki események regisztrálása, a szerkesztő magánjellegű ügyeinek intézése, szaladgálás a szerkesztőség és a nyomda között, a lap revíziója, vagyis nyomtatás előtti kijavítása, végül pedig a bennmaradt sajtóhibákért való teljes felelősségvállalás is az ő vállait nyomta.⁸⁷ Nagyobb szerkesztőségek a korrektort sem nélkülözheték, akinek jelentőségét a *Bolond Miska* egy, kifejezetten e munkakörnek szánt „irodalmi rajzában” az alábbiak szerint összegezte:

Az a korrektor! Ő az író telegráfja, kin keresztül mennek szellemi sürgönyei a közönséghez; ő a költő nélkülözhetetlen komornája, ki tönkre teszi a versek egész toilettjét egy-

84 „Mi volt a nagy levélben...”, 113.

85 VAHOT Imre, *Emlékiratai*, 2. kiad. (Budapest: Aigner Lajos, 1881), 232.

86 FEKETE Sándor, *Petőfi, a segédszerkesztő*, Irodalomtörténeti füzetek 20 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 44–48. Petőfi íróként és a *Pesti Divatlap* segédszerkesztőjeként való elképesztő munkabírását Kerényi Ferenc Petőfi-biográfiája is említi: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete* (Budapest: Osiris, 2008), 130.

87 Kis Miska, „Szerkesztőségi titkok”, *Bolond Miska* 5, 19. sz. (1864. máj. 8.): 73.

egy szóvirág széttépésével, s ő végre azon olympusi kovács, ki a pegazus lityegő patkójába belé veri a szöveget, hogy a nemes paripa ne sántikáljon.

Ebből láthatod tisztelt és tisztelendő olvasóm, hogy a korrektor valóban fontos személy s hogy sok szerkesztőségnél nélkülözhetlenebb, mint maga a szerkesztő, mert míg a szerkesztő nem egy esetben arra való, hogy politikai hibákat kövessen el, a korrektor hivatása mindig az, hogy a hibákat helyreüsse.⁸⁸

Sok szerkesztőségnek külön fizetett kiadóhivatali adminisztrátora is volt, az ún. expeditor, egyfajta szerkesztőségi titkár, az előfizetések ügyét intéző belső munkatárs. Az első olyan periodika, mely ilyen korszerűen szervezett kiadóhivatalt tartott fenn, a szerkesztőségi munkát Toldy, Vörösmarty és Bajza között megosztó *Athenaeum* volt.⁸⁹ Laptípustól függően azonban még a század közepén is jelentős eltérések voltak abban a tekintetben, hogy a szerkesztőségi munka hol és hogyan zajlott: otthon, a saját lakáson, többnyire egyedül (mint Arany János esetében is) vagy szerkesztőségi irodában több-kevesebb munkatárssal, illetve hírlapok esetében akár számottevő alkalmazottal. Bárhonnan és bárhogyan is végezte munkáját, a szerkesztő szükségszerűen különböző folyamatokat és emberi kapcsolatokat koordinált a szerkesztői-kiadói munkafolyamat csúcán álló kiadótól egészen a betűszedővel való kapcsolattartásig. Ez utóbbiak jelentőségére Jókai *Szerkesztési kuriózumok* című humoros írásában világított rá:

Azt nem tudja senki, hogy a halhatatlanság rendbehozói, a betűszedők milyen fontos szerepet játszanak a szerkesztőkre nézve. Azt nem is említem, hogy a halhatatlanság útjának göröngyei, a sajtóhibák, az ő remekműveik; de lényeges befolyással vannak ők magukra a lapokra is. Vannak zsarnok betűszedők, akik fölkeltik a szerkesztőt még reggel hét órakor, akik tiltakoznak minden közbeírandó sor, újrátördelés, változtatás ellen; a cikknek maradni kell, ahogy ki van szedve; vannak ismét humorisztikus betűszedők, akik tréfás jegyzeteket szednek a cikkek alá; néha a cikkíró maga is bitorolja ez érdemes firmát; ismét vannak költői lelkületű betűszedők, kik, ha nem telik ki a lap, egy-egy kis apró cikkecskét, egy-egy fővárosi újdonságot odaszednek, amennyi éppen kitölti a hézagot; a szerkesztő hogy megörül neki, mikor meglátja, hogy „nini!” – végre pedig vannak kritikus betűszedők, akik megdicsérik a szerkesztőt, ha valami jót hozott, s ellenkezőleg megbírálják, ha tetszésüket meg nem nyéré, akik visszaküldik a kiszedendő kéziratokat azon kérdéssel, hogy okvetetlen meg kell-e ezeknek jelenni? Én e véleményeket nagy tiszteletben szoktam tartani, s megtörtént rajtam, hogy egy félig kiszedett cikket

88 Garaboncás [!] Diák, „A korrektor”, *Bolond Miska* 6, 38. sz. (1865. szept. 17.): 150–151, 150.

89 KÓKAY, *A magyar sajtó története...*, 498; BUZINKAY, *A magyar sajtó...*, 104. A profi, belső és külső munkatársakat foglalkoztató szerkesztőségek példájaként említi Szajbély Mihály is az *Athenaeum*, illetve a Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap* (1841–1844) szerkesztőségét. SZAJBÉLY Mihály, „Könyv és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban”, in *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András 73–90 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 83.

szétszórattam, az érdeemes halhatatlanság-rendezőnek azon észrevételére, hogy különbet tudna ő ennél szedni, ha semmi sem volna előtte.⁹⁰

A lapszerkesztés sok munkával és sok feszültséggel járt, ám megélhetést biztosított, és írók-költők is épp emiatt vállalták gyakran e tevékenységformát. A munkakör gazdasági vonatkozásai és anyagi vonzatai már a korai folyóiratok esetében is evidensek voltak. Mint Debreczeni Attila a *Magyar Museum* kapcsán megállapította, „az első magyar folyóirat nemcsak patrióta tettként értékelhető, hanem üzleti vállalkozásként is figyelemreméltó.”⁹¹ S ha minden szerkesztő nem is vált dúsgazdaggá a szerkesztőségi munkából származó jövedelemből, a szerkesztésből származó kereset ideig-óráig jelentős kiegészítést jelenthetett megélhetési gondjainak rendezésére.

Konklúziók: a lapszerkesztő az 1860-as években

Amikor Arany János 1860 késő őszén pesti lapszerkesztővé vált, a szerkesztő, kilépve 18. század végi láthatatlanságából, az irodalmi piac és a sajtóintézmény karakterisztikus, jól elkülöníthető figurája volt. Ez idő tájt már rendszerint kiadó (és nem nyomdász) vagy laptulajdonos alkalmazottjaként működött (Arany János *Szépirodalmi Figyelőjét* Heckenast Gusztáv adta ki), de az sem volt ritka eset, hogy lapját egyfajta magánvállalkozásként ő maga jelentette meg, mint Arany második periodikáját, a *Koszorút*. A szerkesztő és kiadó közötti megállapodást szerződés rögzítette, mely tartalmazta a létrejött kontraktus érvényességének idejét, a kiadói hatáskörre vonatkozó megállapodást (hogy a kiadó mennyire kívánt beleszólni a lap irányába), a szerkesztői és kiadói feladatok eloszlására vonatkozó irányelveket, valamint a pénzügyi szolgáltatások részleteit. A kiadó alkalmazásában álló szerkesztőnek a kiadó a megállapodásban rögzített, meghatározott összegű juttatást adott, melyet a szerkesztő a lap szakmai tartalmának előállítására használt fel: saját fizetését és a munkatársak, közreműködők honoráriumát gazdálkodta ki belőle. Ebben a felállásban tehát a szerkesztő a lap tartalmáért volt felelős, a kiadással járó pénzügyi műveletek, a lapindításhoz szükséges tőke előteremtésétől és az előfizetési pénzek begyűjtésétől a lapszámok szétküldéséig, a kiadóra hárultak. Pénzügyi kockázatot tehát a kiadó vállalt, aki veszteséges vállalkozás esetében is köteles volt a szerkesztőt kifizetni, a szerződés azonban rendszerint azt is rögzítette, hogy ráfizetés esetén a lap további kiadását felmondhatja. Ha viszont a szerkesztő maga volt a periodika kiadója, nagyobb jövedelemre is szert tehetett, ám a pénzügyi kockázatot is ő maga vállalta, és az ezzel kapcsolatos ügymenetet is maga végezte.

Arany János szerkesztősége idején, 1860–1865 között a lapszerkesztés az érvényben lévő 1852-es sajtórendelet szerint hatósági engedélyhez volt kötve, melyet a pest-budai

90 JÓKAI Mór, „Szerkesztési kuriózumok”, in *Életemből*, hozzáférés: 2022.11.09, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/eletembol-37C73/szerkesztési-kuriózumok-3824C/>

91 DEBRECZENI, „Irodalomszemléletek...”, 26–27.

rendőrigazgató hagyott jóvá, ha a kérelmező megfelelt a rendeletben előírt kritériumoknak. A sajtórendelet értelmében ugyanakkor utólagos cenzúra volt érvényben, ami azt jelentette, hogy a kinyomtatott lapok egy példányát terjesztés előtt a rendőrhatalóság ellenőrizte, és ha tiltott tartalmat talált benne, a lapszámot lefoglalta, vagy súlyosabb büntetés esetében a periodika megjelenését egy ideig betiltotta, sőt a szerkesztő ellen büntetőeljárást folytatott. A veszteséget és a büntetőeljárást elkerülendő tehát, a kiadványban közölt tartalom előzetes szerkesztői (ön)cenzúrázása az időszak szerkesztőinek bevett gyakorlata volt, mellyel még a politikai tartalomszolgáltatásnak kevésbé kitett irodalmi lapok szerkesztői is éltek, maga Arany János is.

Mivel intézményes képzés a 19. században nem volt feltétele annak, hogy valaki lapszerkesztővé váljon, elvileg bárkiből lehetett szerkesztő (még a kollégiumi tanulmányainak befejezéséről végbizonyítvánnyal nem rendelkező Arany János is), ha eleget tett a hatóság által megszabott kritériumoknak. Mivel azonban az írás és a szerkesztés a jövedelemszerzés egymást kiegészítő tevékenységeiként funkcionáltak, a folyóiratok, irodalmi divatlapok és ismeretterjesztő magazinok szerkesztői rendszerint író-szerkesztők voltak, tehát belülről, az irodalmi piacról érkeztek. Arra ugyan lehetett alapozni, hogy a már meglévő írói-költői hírnév lapindításkor vonzó lehet az előfizetők számára – ezen a lehetőségen a szerkesztést még csak tervező, de költőként ekkor már ország-szerte híres Arany János is eltöprengett⁹² – a szakmai tekintély és elismerés azonban a sikeres lapszerkesztésnek távolról sem volt kizárólagos tényezője, mint ezt épp a megszűnésre kényszerült Arany-lapok is igazolják.

A siker kulcsa az előfizetők bevonásában, érdeklődésük állandó fenntartásában és így számuk folyamatos emelkedésében rejlett. A lapot ugyanis a prenumeránsok tartották fenn, minél több volt tehát belőlük, annál nagyobb volt a biztosíték a lap fennmaradására és a szerkesztő és kiadó számára is jövedelmező működésére. Az előfizetők megszerzése és kíváncsiságuk huzamos ideig való kielégítése azonban sokrétű feladat volt, amely messze túlmutatott az olvasók érdeklődésének megfelelő tartalomszolgáltatáson. Magában foglalta a lap megfelelő promócióját, az olvasóközönséggel való kapcsolattartás sokféle módozatát, de befolyásolta az előfizetők számát a szerkesztő társadalmi megbecsültsége, az olvasók társadalmi, politikai, nemi összetétele és bizonyára néhány, a kutató számára nehezen átlátható tényező is. Nem csoda, hogy a szerkesztő

---

92 Arany már a *Szépirodalmi Figyelő* megindítása előtt is elgondolkodott azon a lehetőségen, hogy lapját ne kiadóhoz kötve – aki esetleg beleszól a szerkesztési elvekbe –, hanem önálló kiadásban jelentesse meg. Mivel azonban a lapkiadás számára így túlságosan nagy kockázattal járt volna, a *Szépirodalmi Figyelő* esetében lemondott erről a lehetőségről, és végül Heckenasttal egyezett meg. De egy 1860 februárjában Csengery Antalnak írt levelében Heckenast egy akkor kapott ajánlata után még így tündött: „Ha már én csakugyan e tövises pályára szánám magamat, s kivált ha engedélyt is nyernék saját személyemre, akkor legjobb volna teljesen szabad kezet biztosítanom a lap körül, azaz nem kötni magamat speculans kiadóhoz. Hanem ez oly risico, hogy én aligha neki merek ugrani. Lehet hogy nevem – ámbár ennek a nagy közönség előtti népszerűsége felől sem élek csalódásban – hogy nevem az első évben összehozna annyi előfizetőt, a mennyi szükséges volna a lapnak – s tán a szerkesztőnek is – hogy megéljen: de hát azután? s hátha nem?” Arany János Csengery Antalnak, Nagykőrös, 1860. febr. 7., in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 375–377, 376.

tők olyan sokféle stratégiát és annyi energiát fektettek a prenumeránsok megszerzésébe (mely eljárásokat a századközép élclapjai oly rendszeresen figuráltak ki), hiszen valóban, a kiadvány sorsa függött az előfizetőktől. Sikeresen vagy kevésbé eredményesen, a szerkesztés kétségtelenül a szellemi munkából való egzisztenciateremtés lehetséges módja volt a korszakban, mely épp az 1860-as években vált először lehetővé férfiak mellett nők számára is.

A sajtópiac működéséhez szükségeszerűen igazodó lapszerkesztő társadalmi megítélése azonban az 1860-as években (de korábban, sőt később is) inkább vitatott volt, mintsem egyértelműen kedvező. Miközben elvárták tőle, hogy a közügyek apostola legyen, a korabeli irodalmi piac szereplői a gyakorlatban sokszor kalmárságával szembesültek. Alakját ily módon gyakran vette körül gyanakvás, bizalmatlanság, kritika, de mint az időszak élclapjaiból látható volt, humor és irónia is. Egyetlen időszaki kiadvány sem jöhetett volna azonban létre és maradhatott volna fenn szerkesztő nélkül, ám a szerkesztői munka mibenlétére és az egyéni szerkesztői pályákra vonatkozó kutatások és ezek komparatív vizsgálatának hiánya rendkívüli módon nehezíti meg annak megértését, hogy mit is jelentett lapszerkesztőnek lenni a 19. században.

„Ez idő szerint az íráság még nem állás”

Irodalmi karrierépítési keretek a századfordulón, 1908 előtt

WIRÁGH András

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs
ORCID: 0000-0001-5051-8877

„This time has not been a job to be a writer”: Literary career-building frames at the fin de siècle before 1908

Abstract | This paper tries to designate the main opportunities of career-building of Hungarian writers circa 1900, specifically before 1908, the founding year of journal *Nyugat* ('West'). The basic source for this analysis is a feuilleton by BENEDEK Elek, who was a high-class member of the contemporary literary order. In *Miből élész?* ('How you make a living?') the narrator declares that there are only twenty authors in Hungary who make a living from writing literature. The narrator either lied or could not know the exact condition of literary field since there were hundreds of authors who made a living from selling texts in different genres for newspaper, journals or editors, although they worked as MP's or journalists. The paper presents three modes of literary careers, which had been often interwoven.

The main cultural ideology, the so-called national classicism emphasized the moral and instructional meanings of a cultural object. The cultural-literary system of this ideology was strongly bureaucratic but not authoritative: its top institutions such as the Academy and the literary societies consisted of members, who applied the rules of using articulate literary codes and writing texts in order to strengthen morality. Those who did not or could not countersign this kind of virtual contract could become journalists. Although national classicism also „owned” newspapers, the majority of the press did not have a need to form strong relations with the members of institutions of the ideology, because they were rather operated as enterprises or corporations. Newspapers

* A tanulmány a PD 139076 számú NKFIH-pályázat támogatásával készült.

gladly gave space for „tolerated“ literary topics such as naturalism or eroticism, because their most important aim was to increase the number of readers, subscribers and advertisers. From 1885 there was another specific way to become a well-known author in Hungary. In this year the Singer and Wolfner Editing House (SW) was founded. SW launched many cheap series of books, journals and a yearly *Almanac* of short stories edited by MIKSZÁTH Kálmán, one of the most important contemporary writers. SW provided serial publishing for his authors in many levels.

The paper presents contemporary examples for the interesting relationship between journalism and literature. The short analysis also tries to measure the „value“ of the members of two important literary societies and tries to compare the results of 1891, 1900 and 1910 censuses about the literary working sector.

Keywords | journalism and literature, fin de siècle, national classicism, Singer and Wolfner Editing House, short stories

Az 1908-as esztendő megkerülhetetlen éve a magyar irodalomtörténetnek, de nem abban az értelemben, ahogyan ezt a hivatalos kánon évtizedeken át hangsúlyozta. Ma már egyértelmű, hogy a modernség elsőként nem a *Nyugat* (vagy a *Holnap*-antológia, illetve a *Vér és arany* című Ady-kötet) megjelenésével „öltött testet” a korabeli irodalmi mezőben, a vonatkozó kutatások pedig azt is bizonyították, hogy a folyóirat első évfolyamában publikáló, később magisztrálissá váló alkotók (akik korántsem csak a legfiatalabb generációból verbuválódtak) már ekkor számtalan fontos publikálási fórummal építettek ki eltérő erősségű kapcsolatokat, ráadásul ezen kapcsolatok java részét 1908 után sem hanyagolták el.¹ Tény, hogy 1908–1909-ben korábról ismeretlen témájú és intenzitású szövegek töltötték meg a honi irodalom diszkurzív terét, de az alapvető protokollok (ideértve például a publikálási szokásokat és szabályokat, a hírlapirodalom és a könyvirodalom piaci alapokon nyugvó működését, illetve a nemzeti klasszicista intézményrendszer szokásrendjét) egészen az első világháborúig változatlanok maradtak. A *Nyugat* elindulásával számos szerző karrierjében történtek kisebb-nagyobb változások, de az irodalom előállításából élő szerzőcsoport lehetőségei általánosságban sem negatív, sem pozitív irányban nem módosultak jelentősen. Ami miatt jelen tanulmányban mégis fontos cezúraként tekintek 1908-ra, az egyrészt a folyóiratnak az egész laphálózatra, így több lépcsőben szerzők nagyobb csoportjaira gyakorolt hatása (az *Élet*, a *Renaissance* és a *Magyar Figyelő*, hogy csak a legjelentősebb fővárosi orgánumokat említsem, feltehetőleg nem indultak volna el a *Nyugat* hiányában), másrészt pedig az ezt megelőző viszonylag „csendes” időszak, amely bár nem volt mentes az intézményrendszerrel és kánonikus alakjaival szembeni kritikától, jobbra a nemzeti klasszicizmus szinte akadálytalan rendszerszintű kiépülésének kedvezett.

Az írókarrierek vizsgálata kapcsán nehezen lehet megkerülni a karrier tényleges mibenlétére vonatkozó kérdést. Hiszen egy karrier végső kimeneteként (praktikus értelemben legnagyobb célkitűzéseiként) az egyes szerzők az általános elismertséget és az egzisztenciális jólétet is megcélozhatták, miközben az ennek érdekében tett vagy ebbe az irányba vezető immateriális-receptív és materiális-piaci események az esetek nagy részében nem feltétlenül fedték egymást. Alapul véve, hogy a szerzők elsődleges céljai a karrier formálódása alatt folyamatosan módosulhattak (ráadásul ezeket a terveket alapvetően determinálhatták a származás, a szocializáció vagy az iskolázottság „klasszikus” faktorai), helyesebb lehet az egyes karrierutakat az erre vonatkozó biográfiai jellegű reflexiók mellett külső, statisztikai és hálózati szempontból is vizsgálni. A karrierök összevetésekor ezenkívül a kanonizációs mintázatok és stratégiák

---

1 Lásd például KENYERES Zoltán, *Etika és esztétizmus: Tanulmányok a Nyugat koráról* (Budapest: Anonymus Kiadó, 2001). Nem véletlen, hogy az ebben a könyvben olvasható *Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus* című tanulmány (149–154) is Ady és Babits műveinek 1990-es évek végén megjelenő kritikai kiadásait (ennek újabb köteteit) tekinti markáns fejleménynek a folyóirattal kapcsolatos toposzok újraértékelésében. Az 1908-as események legújabb áttekintéséhez lásd SZÉNÁSI Zoltán, *Néma városstrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt* (Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 85–116. Fontos kapcsolódó kötetként említhető még: FINTA Gábor, HORVÁTH Zsuzsa, SIPOS Lajos és SZÉNÁSI Zoltán, szerk., *A Nyugat párbeszédei: A magyar irodalmi modernizáció kérdései* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011).

alapvető vakfoltjával is szembesülhetünk, nevezetesen azzal, hogy egy adott kor intézményi körülményeinek, poétikai jellegzetességeinek és diszkurzív szabályainak feltárásakor óhatatlanul egy szűk „korpust” próbálunk segítségül hívni, amely procedura közben szinte csak véletlenszerűen terelődhet a figyelem félperifériás-perifériás alkotókra vagy jelenségekre, mondván, ezek leértékelődésére vagy elfelejtésére releváns okuk lehetett az archivális tapasztalatot átörökítő prominenseknek, illetve az általuk felügyelt tudományos-intézményes mechanizmusoknak. Ahogy a hazai modernség „első hullámához” köthető vizsgálatok nyomán a *Nyugat* egy jó ideig kitakarta az országos sajtóhálózat jelentős részét, úgy a kanonikus szerzők életútjaira koncentrálnó figyelemmel könnyedén szem elől téveszthetők az A-kategóriás szerzőkéhez viszonyítva kevésbé sikeres vagy látványos alternatív stratégiák, amelyekkel nagyjából a kánon peremvidékén helyet foglaló, jobban mondva az idők során ebbe a pozícióba kerülő szerzők éltek.

A századfordulón² az irodalmi karrierépítés szinte alapvető előfeltétele volt a mind határozottabb és látványosabb sajtójelenlét. Ez magában foglalta a hírlapokban és folyóiratokban való publikálás fontosságát, de az egyéb hírlapi és kiadói kapcsolatok révén megvalósuló, főleg tartalmi kivonatokban, hírekben és hirdetésekben való gyakori szereplés fontosságát is. A szerzői név, amit akár írói márkanévnek is nevezhetünk, rendkívül értékessé válhatott, ha a szerző (kezdetben ismeretlen civilként, majd celebritásként) újságdalakra kínálgató események főszereplőjévé vált, vagy éppen egy minimum közepesen intenzív karrierformálás eredményeként egyszerre jelentkezett nevével a különböző orgánumok egyes rovataiban (kitüntetett figyelemmel a tárcarovatra), recenzeált munkái révén a kritikai blokkban, megjelent munkái révén pedig a reklámok között. Könnyű belátni, hogy a különböző kontextusokban megjelenített szerzői név segítségével szinte szenzorikus támadást lehetett indítani az újságot olvasókkal szemben. Az így előálló magas *névérték* küszöbfeltétele volt mind a kritikai elismerésnek, mind az ezt pénzben is ellentételező piaci jelenlétnek, azaz a szerzői *cseréérték* megképződésének.

A jellemző poétikai és tematikai vetületeket illetően 1908-ig a magyar századfordulós irodalmi közeg látszólag meglehetősen homogén volt, és ezt a célképzetet erősíti az is, hogy kevés, a hivatalos ízléssel *élesen szembemenő* és ezt az irányultságot *hosszú éveken át határozottan fenntartó* orgánumot vagy írói csoportosulást találni a korszak palettáján. A fővárosi *napisajtó* képzeletbeli ideológiai skáláján talán csak a szociáldemokrata *Népszava* és a katolikus *Alkotmány* számítottak szélsőséges orgánumoknak (igaz, utóbbi a nemzeti klasszicista ideológiával rokonszenvezett), de még az itt publikáló szerzők számára is adott volt az átjárás a többi hírlapba és folyóiratba. A *Hét*, amely a „modern fordulatot” előkészítő igényes, több évtizeden át megjelenő fórumként vált részévé irodalomtörténeti tudatunknak, egyszerre adott helyet több generáció többféle értékítéletet és poétikai stratégiát applikáló tagjának, de messze állt attól, hogy kártóan és feltűnően támadja vagy provokálja a dualizmus uralkodó értékklomglomerá-

---

2 A tanulmányban kifejezetten a szűkebb értelemben vett századforduló (és nem a dualizmus) irodalmi intézményrendszerének vizsgálatával foglalkozom, amelynek kezdetét az 1880-as évek közepére teszem.

tumát, a nemzeti klasszicizmust (igaz, a főszerkesztő, Kiss József nem simult bele a nemzeti klasszicizmus és az akadémikus irodalom elvárásrendszerébe). Noha karriertörténeti szempontból nem volt mindegy, hogy valaki a *Népszava*, az *Alkotmány* vagy *A Hét* hasábjain vált ismert alkotóvá, azaz karrierjükben meghatározó aktusnak számítottak a három lap hálózati kapcsolataival kötött együttműködések, ezek a kapcsolatok alapesetben nem jelentettek, nem jelenthettek korlátokat a karrierépítésben – igaz, a hírnév épülésének intenzitására és dinamikájára természetesen hatással lehetnek.

A századforduló karrierépítési kereteit egyrészt a nemzeti klasszicizmus intézményes protokolljai, másrészt az ezzel párhuzamosan kiépülő piaci komponensek, a profitorientált irodalmi vállalkozások, a hírlapok, a folyóiratok és a könyvkiadók, illetve ezek hálózati dinamikája biztosították. A főideológia és az irodalmi piac, elég csak a Singer és Wolfner kiadói konszernjének hálózati kapcsolataira gondolni, szoros átfedéseket mutattak, azaz részleges együttműködésük elkerülhetetlen volt, miközben igencsak eltérő alapokon nyugodtak. Míg előbbi a tradicionális (személyes, interperszonális, ismeretségen és megbízhatóságon nyugvó) együttműködések nyomvonalán épült, erősen bürokratikus elvek mentén szerveződött, de nem vonhatta ki magát a sajtópiacról és a kiadói piacról, addig utóbbit a racionális (személytelenebb, jobbára beajánlások vagy hivatalos jelentkezések útján szövődő) együttműködések határozták meg, hierarchiája ebből is adódóan kevésbé volt kötött, és nem volt ráutalva a nemzeti klasszicista intézményrendszerre, lévén tulajdonosi-szponzori köre és az irodalom hivatalos köre között csak részleges átfedések voltak. A bürokratikus szerveződésekben az előrejutás lehetősége egyszerre nyújt motivációt a benne résztvevőknek, és tartja fenn a szerveződés működését.³ Míg az előrejutás, a szó szerint is vehető karrierépítés a piaci kontextusban sem volt ismeretlen, az intézményrendszerben és a sajtóközegben lehetséges „boldogulást” messzemenően megkülönböztette az átlépés lehetősége és a hierarchia kötetlenebb formája. Míg a nemzeti klasszicizmus elvből kizárta a konkurenciát, hiszen érthetően lefektette műfaji, poétikai és tematikai alapelveit, addig a sajtópiac és a könyvkiadók piacán éppen a lehetőségek és irányvonalak multiplikálódásából adódóan volt látszólag korlátlan lehetőség nemcsak az átlépésre, de a párhuzamos narratívák „lefuttatására” is, amennyiben egy-egy szerző akár több, egymással ideológiailag nem túl szoros viszonyban álló napilapnál vagy kiadónál is rendszeresen publikálhatott.

A névérték és a csereérték viszonylatában a századfordulón egyetlen csoport esetében létezett egy, a virtuális maximumhoz képest behúzott határ, mégpedig a nők esetében, akiknek szépirodalmi, sőt újságírói „szerepvállalása” finoman szólva szembement a (patriarchális) társadalmi normával. Míg az 1900 körüli irodalomtörténet szoros viszonyban áll a korszak sajtótörténetével, addig az 1900 körüli női irodalom emancipációtörténeti kontextusba ágyazódik. Sokatmondó adat, hogy az 1900-as népszámlálási adatok szerint országosan kilenc, 1910-ben pedig tizenhárom nő nevezte magát keresőként a 'szerkesztők és hírlapírók' kategóriában. Utóbbi évben már a keresőket és az eltartottakat is mérték: utób-

---

3 Max Weber nyomán James R. BENIGER, *Az irányítás forradalma: Az információs társadalom technológiái és gazdasági forrásai*, ford. ROHONYI András (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004), 44.

biként jelölte meg magát 431 férfi és 1200 nő ebben a szektorban.⁴ Mindez összecseng azzal a megállapítással, hogy a nők férfiszerep-vállalása (jelen esetben az irodalmi szöveggyárba való belépés) nem járt együtt a hagyományos női szerepek elhagyásával, ráadásul ez a ketős narratíva könnyen eredményezhetett konfliktusokat, szerepzavart is.⁵ Noha korábban elzárt karrierutak (pl. egyetemi tanulmányok) nyíltak meg a nők számára ebben az időszakban, szavazati joggal még nem rendelkeztek, márpedig ez utóbbi állapot szimbolikus értelemben is a kirekesztettség tapasztalatával írható le.

Minden nehézség dacára azonban a nőknek igenis sikerült bejutni a szöveggyárba, igaz, erős korlátozó aktusok közepette. A nemzeti klasszicizmus intézményrendszerének fontosabb szervei közül például csak a Petőfi Társaságot érhették el (a Kisfaludy Társaságnak nem voltak női tagjai, az első női országgyűlési képviselőt 1920-ban, az első női akadémiakust csak 1950-ben választották meg). A Singer és Wolfner *Almanach*ában 1887 és 1907 között 65 szerzőből 11 volt nő, közülük többen a csúcskiadó kizárólagos szerződő felének számítottak. A redakcióban fontossá válhatott a „női kvóta” alkalmazása: így lett szinte minden szerkesztőség tagja egy-egy hölgy, akikből a belső munkatárs szerepkörét ellátva több esetben háztartási vagy szépségápolási rovatok szerkesztői váltak. A nagy napilapok szinte mindegyikének volt női munkatársa és/vagy rovatvezetője, noha a kifejezetten újságírói műfajokhoz (riport, interjú) nehezen engedték őket közel, sőt feladat volt számukra, hogy meggyőzzék majdani főnököket alkalmasságukról.⁶ Sokat elárul a nők irodalmi szerepvállalásával kapcsolatban, hogy Szász Zoltán a *Jövendőben A nőírók ellen* című írásában még 1904-ben is alapvetően „férfi-utánzásnak” tekintette ezt a tevékenységet.⁷

Egy lehetséges karrierút: belépés az irodalmi bürokráciába

Benedek Elek *Miből élsz?* című tárcanovellájának tanulsága szerint 1897-ben még nem lehetett megélni pusztán írásból Magyarországon, igaz, a jól vagy jobban jövedelmező „futó állások” mellett akár ebbe az irányba is megnyílhattak a lehetőségek. Az elbeszélés főszereplő-narrátora, akit a szerző alteregójának is tekinthetünk, a hivatalnoki létformát hozza fel olyan ellenpéldaként, amely, bár megfelelő jövedelmet is biztosít vagy biztosíthat, nélkülözi a „nemesebb ambíciókat” és – a kreativitás hiányában – tulajdonképpen egy egész életen át tartó rabszolgaságnak tekinthető.

4 A forrásokhoz lásd a 35. lábjegyzetet.

5 Visy Beatrix, „Hangyagirls – Margit, Magda, Mária éve: Női sorslehetőségek a századfordulón”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 137–151 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–reciti, 2016), 138–140.

6 Vö. TÁBORI Kornél, „Női írók és zsurnaliszták”, in *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1912*, szerk. F. SZABADOS Sándor et al., 33–41 (Budapest: Budapesti Újságírók Egyesülete, 1912), 38–41; SÍPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás: Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2004), 155–165.

7 Szász Zoltán, „A nőírók ellen”, *Jövendő* 2, 16. sz. (1904): 10–14, 14.

Kiszabott időben végeznük kiszabott munkát, rabszolga módjára, krajcárig megszabott fizetésért; s az egész életen át mindazt számolgatjuk, mikor kerülünk a VIII-dik fizetési osztályból a hetedikbe s a végén, ha robotos pályánkat befejeztük: mennyi lesz a nyugdíjunk.⁸

Arra már természetesen nem reflektál a szöveg, hogy a szabadfoglalkozású írószág „álma” és a csinovnyiklét „valósága” mint egymás inverzei számos olyan köztes pozíciót és lehetőséget fogtak közre, amelyek közül részletekben több is hordozta a fenti idézetben foglalt jegyek némelyikét.

A századforduló egyik legvonzóbb karriersémája a hírlapíróé volt, de ez sokban hasonlított a hivatalnokéhoz.⁹ A korszak több száz napilapjában a hivatali hierarchia szabályai uralkodtak. Az éjszakai szerkesztők, a könyvatosok átolvasgatói, a parlamenti tudósítók, a bűnügyi riporterek, a rovatvezetők, a segédszerkesztők és a szerkesztők mind-mind fontos részei voltak a gépezetnek, de munkájuk és az ezért járó fizetés is nagyban különbözött.¹⁰ Az egy-egy napilaphoz frissen bekerült munkatárs néha joggal érezhette azt, amit Benedek Elek hivatalnok: kevés fizetségért végezte a napi robotot, és noha tisztában volt a feljebb lépés lehetőségével, ez kevés vigaszt nyújthatott számára a mindennapokban. A másik, lényegesebb allúziója az elbeszélés kiemelt részének az, hogy a századforduló nemzeti klasszicista alapokon nyugvó (különböző csúcstervek – Akadémia, Kisfaludy Társaság, országgyűlés stb. – közötti szoros összefonódásokon és egyértelmű „ideológiai” szempontokon – nemzeti kódok alkalmazása, nevelő célzatú didaktikus poétika stb. – alapuló) intézményrendszere is hasonló bürokratikus elven működött. Ha az irodalmi életben nem is elsősorban az egyik fizetési osztályból a másikba került át az ember, a főideológia mentén huzalozott rendszer előléptetések, jutalmak és ehhez hasonló aktusok segítségével egyengette az írókarriereket. Amennyiben az író szignózta a virtuális szerződést, miszerint publikált szövegeihez a magyar nemzeti irodalmi tradíciókat használja vonalvezetőként, megnőtt az esélye az irodalom „hivatalaiba” (az irodalmi társaságokba és az Akadémiára) való bejutásra, illetve a prominensek által adott jutalmak (kitüntetések, pályadíjak) elnyerésére.

Benedek Elek narrátora a képviselőiséget is olyan futó állásként emlegette, amely a magas bevételekkel és jól jövedelmező kapcsolatokkal kompenzálhatta az írólet csekélyebb pénzügyi hozadékait és az ehhez kapcsolódó szűkebb, belterjesebb hálózatot. Noha 1900 körül még több olyan tagja volt a képviselőháznak, akik íróként, költőként

8 BENEDEK Elek, „Miből élsz?”, *Pesti Napló*, 1897. július 14., 1–2.

9 Rákai Orsolya az újságírói pálya, a tanári pálya, illetve az „igazi” írói pálya hármasságának mentén értelmezte a 20. század eleji irodalmi életpályákat. RÁKAI Orsolya, „A »cudar porkolólab«: Az irodalom »mellékállásainak» kritikái következményei a 20. század elején, *Studia Litteraria* 60, 3-4. sz. (2021): 154–169.

10 Szomaházy egyik írása alapján az 1890-es évek elején a *Pesti Napló* szerkesztősége 32 belső munkatársból állt (míg az újság napról napra történő előállításában összesen 120–150 ember vett részt). Lásd SZOMAHÁZY István, „Újságok és újságírók: A *Pesti Napló* húsvéti mellékletéből”, *Pesti Napló*, 1893. március 30., 2. A húsvéti mellékletben közölt szöveg önálló formátumban is megjelent *Az újság. A hírlapírás műhelyéből* címmel 1893-ban. Ha körülbelül ekkora szerkesztőséggel számolunk az 1893-ban Budapesten megjelenő tizenkét napilap esetében, akkor elmondható, hogy csak a fővárosban, csak újságírással ebben az évben legalább 300 ember foglalkozhatott.

vagy drámaíróként is ismert figurának számítottak, az országgyűlésbe bekerülő író alakja inkább generációs kimenetként, mintsem tényleges karrierállomásként említhető – a 20. század elejétől az ilyen szintű pozícióhalmozás ritkábbá vált. Mindehhez elég ránézni arra, kik alkották 1897 végén a két legfontosabb irodalmi szervezetet, az 1836-ban alapított Kisfaludy Társaság és a negyven évvel később életre hívott Petőfi Társaság névsorát, illetve azt, hogy ebből az illusztris társaságból kik rendelkeztek országgyűlési mandátummal (vagy főrendiházi tagsággal) és akadémiai poszttal.

Bár a Kisfaludy Társaság tagjainak átlagéletkora 1897-ben 49 év volt, a tagok több, mint egyharmada tag volt a Petőfi Társaságban is, körülbelül ugyanennyien voltak már országgyűlési képviselők, vagy éppen ebben az évben is mandátumukat töltötték ki, de a tagok több, mint fele már az akadémiai levelező tagságig is eljutott. A majdnem ötven fős társaságból csupán nyolcan voltak a Kisfaludy Társaság tagjai egyéb tisztséget mellőzve. A csoport 1897-es névsorából a későbbiekben hárman kerültek be a Petőfi Társaságba, heten szereztek mandátumot, és ugyanennyien lettek tagjai az Akadémiának. A Petőfi Társaság tagjainak átlagéletkora jóval magasabb, 63 év volt, ráadásul innen, legalábbis, ha az 1897-ben Kisfaludy Társaságban betöltött tagsággal nem rendelkező szerzőket nézzük, nem nagyon volt továbblépés. Igaz, hogy hatan bekerültek a Kisfaludy Társaságba, de a négy tagból álló országgyűlési képviselői csoport csak egy taggal bővült, és csak ketten lettek akadémikusok. A Petőfi Társaság tagjai jóval visszafogottabb módon vettek részt a dualizmus álláshalmozásában, de az is sokat elárul a csoport szekunder szerepéről, hogy női szerzők csak itt lettek (lehetek) tagok – 1897-ben négy hölgy foglalt helyet a testületben (Beniczkyné Bajza Lenke, Gyarmathy Zsigáné, Kisfaludy Atala és Szabóné Nógáll Janka).

Benedek Elek, aki amellet érvelt, hogy az íráság megfelelő keresetkiegészítés mellett releváns karrierút lehet Magyarországon a 19. század végén, öt éves képviselőség (1887–1892) és egy évtizede tartó szerkesztői munka (*Az Én Újságom*) tapasztalatában fogalmazta meg gondolatait. Filléres gondjai tehát nem lehettek, az anyagi biztonságot (és az irodalmi reputációt) pedig csak növelte az, hogy a *Miből élsz?* megjelenése után három évvel a Kisfaludy Társaság „panteonjába” is beválasztották.

Bizonyos értelemben a bürokratikus jelleg a nemzeti klasszicista „kultúrpolitika” csúciszervei közötti szoros kapcsolatokból is levezethető, de idesorolhatók az irodalmi társaságok és az Akadémia díjai is. Akadémiai nagyjuttalmat és az ehhez tartozó Marsubányi-mellékjuttalmat a 20. században (1908-ig) Jókai Mór összes munkái és Szász Károly Dante-fordításai nyertek (1901). Díjakat ezeken kívül „nagyobb elbeszélői költeményre” (Nádasdy-juttalom), „hazafias költeményre” (Raskó-juttalom), „hazafias ódára” (Bulyovszky-juttalom), „női eszményeket rajzoló szépirodalmi munkára” (Ormódy-juttalom) adtak ki, de háromféle díjjal (Karátsonyi-juttalom, Teleki-juttalom, Kóczán-juttalom) drámaírókat is kitüntettek. A Péczely-juttalommal hazafias történeti munkákat, 1900-tól regényeket tüntettek ki. A Kisfaludy Társaság pályadíjait is elbeszélő költeményekre, ódákra, tehát a konzervatív-népvezetési irodalomfelfogás fontos műfajainak adták ki.¹¹

---

11 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet: Tudományos rendszerezés*, 8. köt. (Budapest, Stephaneum Kiadó, 1941), 8:116–120.

Ezek a fontos műfajok testesítették meg a 18–19. század fordulóján önállósodó magyar nyelvű irodalom hagyományfolytonosságát, egyúttal pedig elsőrendű keretként szolgáltak a modern nemzeti klasszicizmus poétikai-tematikai elveihez is.

Ezek az elvek széles körben ismertek voltak, de a Benedek-tárcanovellával egy évben, a *Katolikus Szemlé*ben megjelenő két írás segítségével az a képzeletbeli vörös vonal is megállapítható, amelynek átlépésével az adott szerzők és szövegek könnyen kivívhatták a konzervatív (jelen esetben tradicionalista) körök rosszallását. Pintér Kálmán *Újabb elbeszélő irodalmunk* című tanulmányának bevezetőjében az irodalmi sokszínűsége tett reflexiót követően az irodalmi „alapviszony” három fontos jegyéről olvashatunk. Eszerint az irodalom visszatükrözi 1) az író egyéniségét, világnézetét és művészetét, 2) a kor és a társadalom „képét”, valamint 3) egy-egy író népszerűségén mérhető le az olvasók „erkölcsi és szellemi műveltsége”.¹² Ebbe az alapképletbe természetesen nem fér bele az, ha a szépirodalom, jelen esetben az elbeszélő irodalom csupán szórakoztat, hiszen így nemcsak a visszatükrözés elve sérül, de felmerül a gyanú, hogy az író az olvasói elvárások kielégítését tekinti fő céljának az erkölcsnemesítő tartalmak színrevitele helyett. Pintér ezek után az író fő jelszavaként az igazságot (az igazság előadását), a nevelést (a „nevelő föladat” teljesítését) és a „magyar szellemet” (a kulturális kód teljeskörű és közérthető alkalmazását) jelöli ki. A tanulmány külön fejezetben foglalkozik a naturalizmus „aberrációjával”, ezen belül is Bródy Sándorral, akinél az erkölcsiség leplezetlen megjelenítése látványosan szembe megy a fenti kritériumokkal, Szomaházy Istvánnal, aki, bár igyekszik „magyar ízűvé tenni műveit”, túl felszínesen és az igazságot megkerülve ír, illetve Petelei Istvánnal, akit Pintér a naturalizmust hajhászó feltűnősködés miatt marasztal el. Beniczky Bajza Lenkénél a vallásosság, Szabóné Nogáll Jankánál pedig a „magyaros, választékos és jellemzetes stílus” billenti át az írásművészetet a dicsérhető oldalra, de Pintér általánosságban is inkább a nőírókban látja a kortárs prózairodalom „tisztességének megmentését”. Bartha József *Szépirodalmi lapjaink erkölcsi iránya* című tanulmánya a Pintérével megegyező okokban látta a „jelenkori szépirodalmi félszeg irányát”: „rontja az erkölcsöt s meghamisítja a műízlést”, ebben pedig főleg a józan ítélőképességgel még nem rendelkező fiatalabb olvasóközönség körében válthat ki kellemetlen következményeket.¹³ Bartha szerint a legnagyobb problémát az érzéki gyönyörködtetés, azaz az olvasóközönségnek való megfelelés primátusa okozza, amely ráadásul az erkölcsiség teljes kizárását eredményezi. Ennek kapcsán még Pintér Kálmánnal is vitatkozik, amennyiben a korábban idézett tanulmány szerzője optimistán viszonyul az új, erkölcstelen irányhoz, hiszen ennek intenzitását nem értékeli kellőképpen veszélyesnek – Bartha szerint a helyzet sokkal több félelemre adhat okot, hiszen az irodalomban csupán szórakoztatást kereső közönség létszáma egyre növekszik, így egyre több, irodalmat közlő vagy színre vivő közeg módosítja eszerint irodalmi kínálatát. Hosszú idézetjegyzékében, noha a passzusok beazonosíthatók, nevek nem szerepelnek, de a folyóiratokat egyértelműen két csoportba sorolja: míg a *Jelenkort*, a *Magyar Szemlé*t és a *Vasárnapi Újságot* nem illetheti kritika a káros „realiz-

12 PINTÉR Kálmán, „Újabb elbeszélő irodalmunk”, *Katolikus Szemle* 11, 2. sz. (1897): 230–273, 230.

13 BARTHA József, „Szépirodalmi lapjaink erkölcsi iránya”, *Katolikus Szemle* 11, 4. sz. (1897): 629–661, 629.

mussal” vagy „zolaizmussal” (tulajdonképpen a naturalizmussal) kapcsolatban, addig *A Hét*, a *Magyar Génius*, az *Ország-Világ* és az *Új Idők* gyakorta ad helyet erkölcstelen és ízléstelen szövegeknek. Összefoglalva: Pintér néhány szerző, Bartha pedig idézetek segítségével amellelt érvelt 1897-ben, hogy a tanító-nevelő célzat és a magyar nemzeti „kódok” érthető alkalmazásán nyugszik a jó irodalom, amelyre a legnagyobb veszélyt a külföldről importált naturalizmus jelenti, főleg, hogy ez egyre népszerűbbé válik.¹⁴

Mint azt fentebb már említettem, a nemzeti klasszicizmus nem „kerülhette ki” az irodalmi piac rendszerét, viszont a piaci rendszer – elméletileg – nélkülözhetetlen a nemzeti klasszicizmust: a nemzeti klasszicizmus ugyanis a piaci szegmens összes hasonló képviselőjéhez hasonlóan rá volt utalva a sajtó- és kiadói hálózatra, azaz napilapok, folyóiratok és könyvek útján kellett terjesztenie „ideológiáját”, miközben egy napilapnak, folyóiratnak vagy kiadónak nem feltétlenül kellett nemzeti klasszicista témákat és alkotókat preferálnia/foglalkoztatnia. Ezen a ponton mindez kiegészíthető azzal, hogy míg a nemzeti klasszicizmus, legalábbis kezdetben, az 1880-as évek elején par excellence idegen kulturális kódként, sőt az otthonossal teljesen összeférhetetlen kódként határozta meg a naturalizmust, addig a piaci struktúra, lévén olvasóiból élt, extra affinitást lehelte az ilyen jellegű szövegek publikálásában, hiszen ezek népszerűsége a „tiltott gyümölcs” logikája nyomán egyre emelkedett. A poétikai-tematikai ellentétek mellett azonban volt egy alapvetően mediális jellegű ellentét is, amelyet alapvetően az „akadémikus” magasirodalom ellentétéként (alantas vagy alantasabb irodalomként, ponyvaként, túlnyomórészt „csak” piaci-olvasói igényeket kielégítő szövegkorpuszként) értékelt tárcairodalom generált. Ebben a diszkurzív felállásban rajzolódott ki látványosan a nemzeti klasszicizmus és a sajtórendszer irodalomfelfogása közötti áthidalhatatlan szakadék.

Egy megkerülhetetlen karrierút: író-újságíróvá válás

Nem kisebb szaktekintély, mint a Kisfaludy Társaság elnöke és az Akadémia főideológusa, Gyulai Pál tartott beszédet *A tárcaelbeszélésekről* 1898 elején a társaság ülésén.¹⁵ Problémáját nem a műfaj meglétében, hanem túltengésében látta, ezen belül is leginkább abban, hogy a hírlapok tárcarovatái az egyrészes elbeszélések javára mellőzik a

14 *A Katolikus Szemle* idézett írásainak véleménye és hangütése természetesen nem az általános képet tükrözte. Jelen tanulmányban mindennek kifejtésére nem vállalkozhatok, de az 1900 körüli magyar irodalmi erőter nem egyszerűsíthető le pusztán a nemzeti klasszicista ideológiát pártoló és ellenzök táboraira. Róna Béla *Igazságtalan könyv* címmel közölt kritikát Pintér írásáról, amelyben mélységesen elmarasztalta a szerző szüklátókörűségét és szigorát, ellenpéldaként pedig a nem éppen szabadszellelmű irodalomfelfogásáról híres Beöthyt hozza szóba, aki *A magyar irodalom kistükre* című munkájában jóval megengedőbb volt a kortárs irodalommal szemben. Lásd RÓNA Béla, „Igazságtalan könyv”, *Fővárosi Lapok*, 1897. május 23., 3–4. A korszak irodalmi irányainak egyik lehetséges differenciálásához lásd SZÉNÁSI, *Néma várostrom...*, 14–16.

15 Gyulainak nem ez volt az első ilyen, hírlapirodalom elleni kirohanása, a megelőző évek elnöki megnyitóiban rendszeresen foglalkozott a problémával, de hírlapokkal kapcsolatos kritikai tevékenysége régebből is ismeretes. Ez utóbbihoz lásd például SAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór* (Pozsony: Kalligram, 2010), 242–246.

hosszabb szövegek, valamint a folytatásos regények közlését.¹⁶ A szerkesztők fő célja ezzel a változatosság, illetve – mindezt Gyulai nem mondja ki nyíltan, de – ezen keresztül az olvasói-előfizetői létszám megemlése, miközben a tárcanovella a szűk keretek miatt tulajdonképpen megakadályozza a „valódi beszély” kibontakozását, így ahelyett, hogy egy új műfaj megszületését ünnepelhetnénk benne (ahogy ezt a sajtó képviselői állítják), tulajdonképpen a próza fejlődését akadályozza.¹⁷ Jelen kutatási irány szempontjából az írás legérdekesebb része azonban Gyulai írókarrierre vonatkozó reflexiója, illetve pályatanácsadási betétje:

A kezdő író ilyennel kezdi pályáját, hogy bejuthasson valamely lap tárcájába, a már neves írók örömeit szerződnék a szerkesztőkkel ilyenek írására, mert kevesebb fáradsággal több tiszteletdíjat nyernek tőlük, mint nyernének, ha beszélyeket vagy éppen regényt írnának, így szorulnak háttérbe a valódi beszély különböző fajai, éppen, mint ezelőtt harmincnyé évvel a dal miatt a lírai költészet más fajai, különösen az óda és elégia. [...] az írók mintegy arra kényszerülnek, hogy aprópénzre váltsák föl tehetségüket s aranyak helyett rézkrajccárral szolgáljanak a közönségnek. [...] Azonban az írók önértetének is ébrednie kell a szerkesztők és kiadók önkénye ellen. A kezdő íróknak minden irodalomban sanyarú éveket kell átélniük, amíg kivívják magukat. De küzdelmük ne legyen egyoldalú, éppen azért kár majdnem kizáróan a napilapokra támaszkodniuk; vannak heti és havi folyóiratok is, ahol hosszabb műveket is közölhetnek. Az irodalmi társaságok pályázatait is nyitva állnak előttük s egy-egy jutalmazott pályamű anyagilag is segíthet rajtuk. A neves írók már szabadabban mozoghatnak s mérsékelhetik a szerkesztők és kiadók követeléseit. Az író becsülje meg tollát, ha azt kívánja, hogy a közönség s az utókor is megbecsülje. Elődjaink, azok a nagy tehetségű és hatású férfiak, akik társaságunkat alapították, sanyarúbb körülmények között nőttek föl s mégis mily nyomokat hagytak.¹⁸

Gyulai egy, a századfordulótól teljesen különböző, ezzel összehasonlíthatatlan mediális és piaci viszonyokat „működtető” közegben szocializálódott. Bármilyen jól is hangzik a dalköltészetet és tárcairodalmat egymásra rímeltető analógiája, tágabb kontextusban hibás a pályájukat az 1848–1849-es szabadságharc környékén, valamint a dualizmus harmadik évtizedében indító szerzők lehetőségeinek összehasonlítása. Mintha Gyulai megfeledezett volna arról, hogy a hírlapírói pálya minden ismert és ismeretlen akadálya ellenére akár vonzó karriermodell is lehetett, ahogyan azt is szem elől tévesztette, hogy a tömegtájékoztató primer médiumának, a hírlapnak a „csatolmányaiként” a szépirodalmi tartalom könnyebben és gyorsabban találhatta meg olvasóközönségét, ráadásul az előfizetői rendszer és a postai szolgáltatások ugrásszerű fejlődésének köszönhetően jóval több olvasóhoz juthatott el, mint a könyvirodalom (periodicitása révén

16 GYULAI Pál, „A tárcaelbeszélésekről”, *Budapesti Szemle* 255 (1898): 443–448, 444.

17 Uo., 445–446. Beöthy Zsolt erről éppen ellenkezőleg vélekedett: „A rendkívüli lendületet vett sajtó a politikai s különösen a társaséleti tárcát is kedvelt és gazdagon művelt műfajjá fejlesztette.” BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kistükré* (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1896), 179.

18 GYULAI, „A tárcaelbeszélésekről...”, 447–448.

pedig a folyóiratok hatását is túlszárnyalhatta). Gyulai pontosan regisztrálta a hírlapirodalom sajátosságait, de szigorúan kétszatos irodalomfelfogásában szükségképpen leértékelte ennek lehetséges esztétikai súlyát.

A kanonikus szerzők pályakezdéséről hozzáférhető információk azt mutatják, hogy Gyulainak a kezdeti „sanyarú évekről” adott reflexiója sem állja meg a helyét, miközben a folyóiratokkal és a különböző „pénzosztó szervekkel” kialakítható kapcsolatot erősen hátráltathatta a kiszámíthatatlanságból adódó kockázat. A hírlapok ellenben biztosíthatták a folytonosságot (a publikálás szerialitását) és így a megbízható egzisztenciális alap megteremtését, amely mellé így ráadásul alternatívaként kínálhatta magát a folyóiratokban való jelenlét is. Gyulai valószínűleg eltúlozta a szerkesztői-kiadói követelések mértékét is – mindez a nemzeti klasszicizmus alapkarakterét és a pályadíjak kritériumait elnézve legalább akkora mértékben volt jelen abban a közegben, amelybe a tárcaírásba belefásult írókat csábította volna.

A könyvirodalom és a hírlapirodalom viszonya, bármennyire is vonzó ez a Gyulai és a *Katolikus Szemle* szerzői által felvetett javaslat, nem redukálható kizáró ellentétre. Ehelyett a két „műfaj” hibridizációval írható le az 1900 körül aktív szerzők kapcsolatépítése és irodalmi életben való forgolódása, lévén egzisztenciális szempontból éppen annyira megkerülhetetlen volt a hírlapi jelenlét, mint a kritikai diskurzus és a kiadói kapcsolatok szempontjából a másik szegmens. Ugyanakkor az „íróság” és az „újságíróság”, valamint a hírlapban és a könyvben megjelenő irodalom összefüggéseit firtató, folyamatosan bővülő korabeli szakirodalomban rendszeresen egybefolytak a poétikai jegyekre és az intézményes jellegzetességekre, az írói pályalehetőségekre vonatkozó érvek és ellenérvek. A tanulmány időhatárán néhány évvel túllépő – és óhatatlanul felületes – áttekintés azt mutatja, hogy az íróársadalom szinte egyöntetűen elismerte 1) a sajtónak az irodalomra (ennek poétikai vetületeire) gyakorolt hatását, valamint 2) az „elkerülhetetlen rossz”, azaz az irodalom piacodásából eredő irányítási válságtünet, a tömegtermelés vagy túltermelés tényét.

A pusztán négy számot megélt, Ambrus Zoltán társszerkesztésében megjelenő *Új Magyar Szemle* első számában kapott helyet Salgó Ernő *Irodalom és újságírás* című tanulmánya, amelyben az író és az irodalom széles hírlapközeg indukálta változásairól olvashatunk. Salgó morfológiai változásként tekint az írás piaci alapú kvalifikációjára, professzionalizálódására, amely során az újságírás, mint egy „céhrendszer”, „közörszabja az írói jelmezt és szervezi az irodalmat”. Fiziológiai változásként veszi számításba az írók „társadalmi kondíciójának” módosulását. Mivel a hírlapközegben legalább annyira fontos a mesterségbeli gyakorlat, mint a tehetség, sok olyan ember vált íróvá (is), akinek eleinte ilyen motivációi nem voltak. Azaz beszippantotta őket a médium. Salgó szerint ezek a változások jelentősen átalakították az alapformákat, hiszen az átfogó eszmét az ötlet, a kompozíciót a „szimplaság” váltotta fel, de ezek nem szükségszerűen vezetnek rossz és hamis irodalomhoz. Sőt, záró véleménye az, hogy a modern ember „teljesebben megtalálhatja” magát ebben a zaklatott irodalmi térben.¹⁹

---

19 SALGÓ Ernő, „Irodalom és újságírás”, *Új Magyar Szemle* 1, 1. sz. (1900): 137–145.

Bár szinte mindegyikük egyszerre dolgozott hírlapoknak, folyóiratoknak és könyvkiadóknak, az ezt követő években a századforduló számos szerzője regisztrálta az újság irodalomra nézve káros hatásait, ezzel összefüggésben pedig az írók munkakényszerét, sőt 1907-ben még az a nézet is tartotta magát, hogy „politika útján lehet a legnagyobb magyar íróvá lenni, és a legnagyobb magyar író politika nélkül egész életében koldus marad, népszerűtlen”.²⁰ E sorok megfogalmazója két évvel korábban már kifejtette véleményét arról, hogy a sajtó, lévén a kortárs írók ezen kívül nem boldogulhatnak, tulajdonképpen elnyelte az irodalmat: a tárcanovella, a színházi kritika és az „újságregény” (a folytatásos regény) is a „gyors termelés szörnyszülöttjeinek” tekinthetők, hiszen a hírlap mediális jellegéből adódóan kidolgozatlanok, jobban mondva nem tarthatók hazamosabb ideig magas színvonalon.²¹ Ambrus Zoltán elgondolásában mindezek a károk általánosságban eltörpülnek a hírlap egyértelműen pozitívnak értékelt következményei, például az olvasóközönség kiszélesítése és irodalomra való kondicionálása mellett. Szini általánosítónak tűnő véleményével szemben Ambrus hírlapírás és szépírás egyéneként eltérő jellegére figyelmeztet, kiemelve azt is, hogy maguk a kiadók is szűrőként tekintettek a megjelentetni kívánt szerzők hírlapírói munkásságára, illetve az ezáltal szerzett ismertségre.²² Szerinte is tagadhatatlan, hogy a hírlapkultúra sok szempontból sérti az irodalom és az írói társadalom alapvető érdekeit, de az esetek jelentős részében az olvasók szélesebb körű megszólításából fakadó, igaz, csak később forintosítható következmények mérsékelhetik vagy kiegyensúlyozhatják ezt a hátrányt.

Schöpflin Aladár *A magyar író* című 1908-as tanulmánya²³ tūpontos anamnézise a századfordulós újságírókultúra társadalomtörténeti okainak és poétikai következményeinek. Schöpflin szerint a kiegyezéstől az 1880-as évekig a legjobb írókat elszippkálták az állami intézmények, belőlük lettek azok, akik megvetőleg néztek a következő írógeneráció tagjaira, akik kényszerből a sajtó keretei között bontakoztatták ki irodalmi tevékenységüket. Az előbbi csoport, akiknek tagjaiból a „hivatalos irodalmi körök” megmondóemberei is kikerültek, joggal szajkózzák a magyar irodalom Arany utáni hanyatlástörténetének toposzát, hiszen a hírlapok hasábjain íródó szépirodalomban a tömegtermelés olyan jegyeit látják, mint a közönségizléshez való törleszkedés, a saját ötletek hiányában a külföldi minták másolása, illetve a „kávéházi perspektíva” felületessége. Ebben a perspektívában az irodalom színvonalosése mögött „a megélhetés kényszere áll, mely a legnagyobb tehetséget is könnyen irodalmi iparossá alacsonyíthatja”.²⁴ A szerkesztőségi asztal mögött görnyedező íróember falanszteri víziójával szemben Palágyi Lajos három évvel később jóval megengedőbb álláspontot képviselt a modern hírlapirodalommal szemben, igaz, gondolatmenete nélkülözte a társadalmi ve-

20 SZINI Gyula, „Újságírók”, *A Hét* 18, 16. sz. (1907): 257–258.

21 SZINI Gyula, „Irodalom és újságírás”, *Figyelő* 1, 1. sz. (1905): 3–6. (Az írást még ebben az évben utánközölte a *Politikai Hetiszemle és A Fáklya*. Bekerült a *Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-es Almanachjába* is.)

22 AMBRUS Zoltán, „Irodalom és újságírás”, in *Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachja az 1910. évrre*, szerk. SZERDAHELYI Sándor (Budapest: Budapesti Újságírók Egyesülete, 1910), 3–28. (Az írás eredetileg a *Szerda* első évfolyamának első számában jelent meg 1906-ban.)

23 SCHÖPFLIN Aladár, „A magyar író”, *Nyugat* 1, 21. sz. (1908): 310–315.

24 SZAJBÉLY Mihály, „Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]”, *Vár Ucca Tizenhét* 1, 1. sz. (1993), 81–90, 83.

tületet. Schöpflinnel egyetértésben hangsúlyozta a „túltermelés” általános színvonalra gyakorolt hatását, de tőle eltérően felhívta a figyelmet arra, hogy a könyvirodalom maga is nagyrészt a hírlapirodalom *outputja*, lévén a könyvek jelentős része először hírlapokban publikált írásokat tartalmaz. Miközben implicit módon Palágyi is a szépírodalom sajtóból való „kivonódásában” látja a megoldást, addig nála ennek előfeltétele az „irodalmi heti és havi vállalatok” (azaz a folyóiratok) megsokszorozódása lenne.²⁵

Bizonyos tekintetben sem Schöpflin, sem Palágyi nem tekinthetők olyan autentikus szerzőknek, akik a folyamatokról „generációs érvénnyel”, ráadásul a hírlapközeg kontextusából tudósíthattak volna. Előbbinek éppen a Palágyi által hiányolt „vállalatok” (a *Vasárnapi Újság*, a *Huszadik Század* és a *Nyugat*) teremtették meg megélhetési feltételeit, utóbbi viszont a „modernekek” mögött járt néhány lépéssel: művészetszemléletét és poétikáját Ady helyett Vajda, indulását pedig a nagy napilapok helyett a reformkori divatlapok utódjai, az *Ország-Világ*hoz és *Képes Családi Lapok*hoz hasonló családi-társasági lapok határozták meg.

Biró Lajos sokkal inkább nevezhető autentikus adatközlőnek, noha az ő elképzelésében az írók (és ezzel a romantika) redakciókból való kiszorulása tulajdonképpen küszöbön álló, elkerülhetetlen, az újságírás evolúciójába tartozó fejlemény. Az érthető, hogy az írók helyét feltöltő újságírók térnyerésével a hírlap jobban elláthatja bizonyos funkcióit, hiszen a hírgyártáshoz képzett szakemberek belépésével a tájékoztatás sebessége, minősége és közönségbefolyásoló ereje is fejlődhet, de azt Biró sem magyarázza meg, miért tenne jót az irodalomnak ez a fejlemény.²⁶ Hacsak nem arra gondolt, hogy az újságírói robottól mentesülő szépíró értékesebb alkotásokat hozhat létre – ez a vízió divatosnak (és logikusnak) számított az időszakban, de teljesen szembement a rendszer működésével.

Molnár Ferenc (Az *Érdekes Újság Dekameronjáról* írott) 1913-as recenziójában szépírói, ha úgy tetszik, tárcanovella-írói szempontból tekint vissza írók és újságírók viszonyára, és ha az üde-optimista hangnem magyarázható is azzal, hogy egy fővárosi napilap karácsonyi mellékletében publikálta írását, megfigyelései részben összecsengenek kortársai fenti reflexióival. Míg elismeri az újságírói professzió kényszerét („a legutóbb eltelt huszonöt évben minden írónak újságot kellett írnia, ha nem akarta, hogy fölkopjék az álla”),²⁷ sőt, bejelenti, bár bizonyítékokkal nem nagyon támasztja alá szépírás és újságírás tényleges elválását, egy abszolút *win-win* szituációt vázol fel. Az írók újságírásban való szerepvállalása miatt ugyanis nemcsak a lapszámok színvonala ugrott meg jelentősen, de kikristályosodott a novella műfaja is. Molnárnál nincs szó színvonalasésről, könyvirodalommal szembeni ellenállásról és megoldási javaslatokról. Schöpflinnel ellentétben és Palágyival összhangban arról van szó a szövegben, hogy a novellasorozatokért igenis fizettek a könyvkiadók, sőt, a Jókai és Beniczkyné

25 PALÁGYI Lajos, „Szépírodalom és sajtó”, *Magyar Nemzet*, 1911. március 29., 1–2.

26 BIRÓ Lajos, „A sajtó lélektanához II.”, *Huszadik Század* 9, 4. sz. (1908): 435–448, 439.

27 MOLNÁR Ferenc, „Karácsonyi krónika”, *Pesti Hírlap*, 1913. december 25., 33.

Bajza Lenke által „uralt” regényműfaj mellett ez volt az írók egyetlen kiútja a sajtóból a könyv olvasó közönség felé.²⁸

Abban tehát szinte mindegyik idézett szerző egyetértett, hogy az irodalmat a századfordulón bekebelezte az újságírás, ennek pedig mélyreható poétikai következményei voltak, igaz, ez utóbbiakra néhányan (azok, akik a kissé kaotikus állapotokban éppen a modernség tendenciáit véltek felfedezni) elnézőbbben reflektáltak.²⁹ Nagyjából megegyeztek az álláspontok a kiszélesedő közönség kiszolgálásának ambivalens helyzetével is. Az összkép azt mutatja, hogy a századfordulós könyvirodalom és hírlapirodalom között sem húzódott olyan éles határ, mint ezt egyesek vizionálták – az írók „árfolyamainak” mozgását egyszerre határozta meg a megélhetési közeg, a sajtó, illetve a könyv. A századfordulón az írói karriereket alapvetően ez a két médium, illetve az ezek által felkínált játéktérben való mozgás határozta meg. A Bíró által vázolt szerkesztőségi romantika is csak azért szűnhetett meg 1914-től, mert az író-újságírók egy része (köztük Bíró is) a *k. u. k. Kriegspressequartier*, a Sajtóhadiszállás kiküldött munkatársa lett, a világháborús vészhelyzetben pedig az esztétikai jellegű szórakoztatás kárára megnőtt a hírlapok tájékoztató- és kötelező propagandafeladatának szerepe. A tárcanovellák és folytatásos regények helyét jórészt háborús táviratok, térképek és áldozatlisták vették át.

Kérdéses, volt-e olyan szerző a századfordulón, aki teljesen feladta volna a hírlapi jelenlétet, de az bizonyos, hogy a helyzet ilyen tekintetben kevésbé változott meg 1908-at követően. A dualizmus korai szakaszában szocializálódó írófigurák többségének karrierje a Szabély Mihály által újság[ot]író [író]knak nevezett figurák ideális közege, a hírlap oldalain épült. Nem kellett feltétlenül „teljesértékű” újságíróvá (azaz vezércikkek, publicisztikák, hírfjek és riportok „előállítóivá”) válnia a hírlapokban közreműködő szerzőknek, de munkásságuk óhatatlanul az újságcikkek és a hírlap mediális sajátosságának, a gyors felejtésnek az áldozatává vált. Csakis kifejezetten szépirodalom előállításából kevesen éltek meg a korban, és ők is csak úgy maradhattak fenn, ha szövegeiket kimenekítették a hírlapból (de kötetek összeállítása és a kiadóval folytatott tárgyalások közben is szakadatlanul gyártották a tartalmat a hírlapolvasók számára). Adódott azonban egy speciális alternatíva is, nevezetesen az irodalomtól látszólag távol álló területeken biztosítani az egzisztenciát, amely aztán megfelelő kondíciókat szolgáltathat a szépírói ambíciók teljes kibontakoztatásához. Mindez, mint fentebb láthattuk, 1900 körül korántsem volt annyira magától értetődő karrierút, mint a korábbi

---

28 Lengyel Imre Zsolt egy, a közelmúltban és a jelen dolgozat készítésének utolsó fázisában megjelent tanulmányában további korabeli reflexiók olvashatók a századforduló hírlapokkal és hírlapirodalommal kapcsolatos piaci viszonyairól, az irodalom fogyasztásának-fogyaszthatóságának modern tendenciáiról, illetve ezen tendenciák „inherens ellentmondásairól”. A szerző mindezzel amellől érvel, hogy a századforduló ideológiai bináris oppozíciójával (nemzeti klasszicista vs. modern) kapcsolatban egy, a sajtó működésére és a piaci struktúrára vetett élesebb pillantással nyerhető ki egy relevánsabb nézőpont. Felhasznált forrásaink sok esetben hasonlóak, és úgy érzem, következtetéseink, bár a vizsgálat alapját más és más előfeltevések képezik, kimondva kimondatlanul nagyjából megegyeznek. LENGYEL Imre Zsolt, „Újságírás, közönség, irodalom: Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa a piacodással kapcsolatos dilemmák kontextusában”, *Irodalomtörténet* 103 (2022): 15–36.

29 Írás és újságírás viszonyához az újságírás oldaláról lásd SIPOS, *A politikai újságírás...*, 133–148.

generációk esetében, de nem volt példa nélküli. Igaz, a szépirodalmi karrierfikciók jóval gyakrabban alkalmazták ezt a modellt.

Bródy Sándor *A nap lovagja* (1902) és Herczeg Ferenc *Andor és András* (1903) című regényeiben nem sok babér terem a szépiróknak, viszont annál több azoknak a motívált és törtető alakoknak, akik az újságírás felkínálta kapcsolatépítés útján – írói ambícióikat félretéve – a felsőbb körök kegyeihez próbálnak közelebb férközni. Asztalos Aurél, a Bródy-regény főszereplője akadémiai pályadíjjal rendelkező író-újságíró, aki egyszerre kíván ünnepezt író, nagy példányszámú lap főszerkesztője és vagyonos ember lenni. Őt leginkább a pozíciójából fakadó átmenetiség és tervezhetetlenség aggasztja.³⁰ Vele szemben Gombos Andor, az *Andor és András* egyik címszereplője már lett írói álmairól, és jobb híján Kapuváry András költői karrierjét próbálja egyengetni – végeredményben sikertelenül. A regények hasonló fordulatokon keresztül juttatják el főhőseiket a bukáshoz (Bródynál ténylegesen, Herczegnél az esetleges újrakezdés ígéretével), és ha létezik a regényeknek megszívlelendő jótanácsa, az a „pozíciós újságíróság”, amely a hírlap mint „gyakorlati vállalkozás” elvén nyugszik, beleértve ebbe a közönség kegyeinek állandó és elvtelen keresését.³¹ Pakots József *Egy karrier története* című regényéből (1907) már teljesen hiányzik az „íróság” karriermozganata: a főhős, Kondor Jenő országgyűlési tudósítóból szerkesztővé, laptulajdonossá, majd képviselővé és multimilliomossá válik. A folytatásokban a *Pesti Napló*ban megjelenő, majd könyvként Dick Manó gondozásában napvilágot látott *Doktor Senki* (1917) hasonló történetet mesél el, mint Pakots szövege, de Gábor Andor regénye némileg realizisztikusabban, fantasztikus túlzásoktól mentesen kíséri végig egy ember (ezúttal bukással végződő) pályafutását. A sajtónak (és a sajtó hatalmának) a *Doktor Senki*ben nagyobb szerep jut, mint Pakots regényében, ezt szimbolikusan a záró jelenet is tanúsítja, amelyben a közlőny szedői tanakodnak azon, honnan is indult a frissen miniszteriumi államtitkárrá kinevezett Schenk I. János, miközben a férfi éppen életét veszti. Sőt, a regény első harmadában, amikor a *Függetlenség* szerkesztője körbevezeti ifjú kollégáját a redakcióban és a nyomdában, az olvasó meglehetősen részletes képet kaphat a napilap előállításának háttértrükkjeiről, a lapzárta nehézségeiről, valamint a nyomdai tolvajnyelvről. Ezen felül Gábor Andor regénye valóságreferenciáival talán Bródy, Herczeg és Pakots regényein is túlnő. Egy helyen a szerkesztőség költője tagadja meg a riportírást azzal, hogy ő már kvázi-befutott irodalmi figuraként nem alacsonyodhat le a sajtóabszolga szintjére, mivel egy elbeszélő költeményét ekkoriban *A Hét* közölte folytatásokban, még a nyitányban pedig a *Függetlenség* tulajdonosa azzal próbálja elhajtani Schenket, hogy verseit inkább az *Új Időkhöz* vigye.

30 Vö. HAJDU Péter, „Egy majdnem-karrier-történet: Bródy Sándor: *A nap lovagja*”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatóságok* [1.], szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László, 167–174 (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó–Reciti Kiadó, 2014), 169–170.

31 BRÓDY Sándor, *A nap lovagja* (Budapest: Franklin Kiadó, 1906), 159–160.

Ha kezdő íróból A-kategóriás sztáriróvá váló szereplőkkel nem is találkozhatunk a kor-
szak vezető alkotóinak itt bemutatott munkáiban, a számtalan reprezentált lehetőség-
feltétel egy dologgal kapcsolatban biztosan meggyőző érveket állít: a származástól, a
szocializációtól és a kapcsolatépítéstől függetlenül az irodalmi piac többféle potenciá-
lis karrierutat biztosított az egzisztenciájukat elsősorban írásból megteremteni kívánó
figuráknak. Az erre irányuló tevékenység szinte követhetetlen diverzifikációját első-
sorban az országszerte gombamód megszaporodó hírlapok és folyóiratok eredményez-
ték. A kiegyezéskor már létező, illetve ennek holdudvarában induló napilapok (*Pesti
Napló, Egyetértés, Pesti Hírlap* stb.) mellé sorakozott fel – a teljesség igénye nélkül – az
1880-as években a *Népszava* és a *Budapesti Hírlap*, az 1890-as években a *Magyar Hírlap*,
a *Magyarország*, az *Alkotmány*, a *Budapesti Napló*, a 20. század első évtizedében pedig a
Független Magyarország, *A Polgár*, majd *Az Est* és a *Világ*. A *Nyugat* elindulása előtt a lap
előzményeiként kezelt, többnyire rövid életű próbálkozásokon (az Osvát szerkesztésé-
ben megjelenő *Magyar Génius*, *Figyelő, Szerda*) túl elindult Bródy Sándor igényes vál-
lalkozása, a *Jövendő* vagy a képes magazinok műfajában sikersztoriként elkönnyvelhető
Tolnai Világlapja, valamint az *Új Idők*.

A századforduló nevesebb könyvkiadói mellé 1885-ben csatlakozott be a Singer és
Wolfner, amelynek köszönhetően a nemzeti klasszicizmus bő egy évtized alatt hatal-
masat erősített piaci pozícióját. A kiadó jelentőségéből kiindulva az alapítást, valamint
a kiadói széria, a stuttgarti Engelhorn Kiadó pirosborítós könyvsorozatát lekopírozó
Egyetemes Regénytár indulását akár a „hosszú századforduló” kezdetének is nevezhet-
jük. A sorozat kötetei körülbelül fele-harmadannyiba kerültek, mint egy átlagos ma-
gyar szépirodalmi mű, így a kiadó bizvást számított az „olcsóság általi tömeges kelen-
dőségre”,³² de a kiadó különféle előfizetési akciók keretében folyamatosan növelni tudta
az eladott (vagy még olcsóbban/ingyen terjesztett) példányszámot. A Singer és Wolfner
tíz éven belül alakította ki portfólióját, amelyhez ekkor (még csak) a *hardcover* köny-
veket és egyéb kiadványokat előállító ágazat mellett egy gyereklap (*Az Én Újságom*),
egy hölgyeknek szóló lap (*Magyar Lányok*) és egy széles olvasóközönséget célzó gazdag
szépirodalmi tartalmú képes lap (*Új Idők*) mellett az éves megjelenésű, Mikszáth Kál-
mán szerkesztette *Almanach*, valamint három könyvsorozat, az Egyetemes Regénytár,
a Monológok és a Filléres Könyvtár tartozott. A korszak egyik vezető kiadójává előlé-
pő Singer és Wolfner szinte megkerülhetetlen tényezővé vált, ami abból is látszik, hogy
a konkurenciának külföldi minták helyett elsősorban őket kellett lemásolni: az Athe-
naeum 1892-ben indította el az Egyetemes Regénytárra kísértetiesen hasonlító soroza-
tát, Az Athenaeum Olvasótárát. Ignotus már 1893-ban a „magyar Parnasszus” legfel-
sőbb fokaként emlegette a kiadóval kötött szerződést.³³ De ennél is beszédesebb, hogy
a konzervatív köröktől magát távol tartó Ady is náluk jelentette meg *Az Illés szekerén*

32 „Egyetemes Regénytár”, *Nemzet*, 1885. augusztus 26., 3.

33 Tar Lőrinc [IGNOTUS], „A kritika rabságáról”, *A Hét* 4, 52. sz. (1893): 416–417, 416.

című kötetét, sőt a nagyváradi *Holnap*-antológia is a kiadó bizományában jelenhetett meg.³⁴

1895-től 1910-ig, vagyis a cég életének első 15 évében alig volt magyar író, aki ne törekedett volna szépirodalmi műveit a *Singer és Wolfner* cég útján a nyilvánosság elé vinni, s több százra megy azoknak az íróknak a száma, akiknek első művét a cég adta ki, amelyek az első perctől kezdve a mai napig mindig az lebegett a szeme előtt, hogy minden kiadványa *magyar nemzeti szellemű* legyen. Ezt a szempontot folyóirataival is szolgálta.³⁵

A két világháború közötti rövid visszatekintő megemlékezésben érthetően nem olvashatunk a kiadóval kapcsolatos ellenszenvről, amelyet éppen a főideológiához fűződő szoros kapcsolatok tápláltak, de a leírtak nem torzítanak a tényeken. A *Singer és Wolfner* már-már monopolhelyzetű konszernné bővült, a kínálatában előforduló, az olvasóközönség szinte minden rétegét (fővárosi és vidéki olvasók, gyermekek és nők, újságolvasók és könyvolvasók stb.) megszólító többféle kiadványtípusnak köszönhetően pedig a szeriális irodalmi jelenlétet több szinten is biztosíthatta szerzőinek.

A karrierutak „teljesnek vélt egészéről”

Ahány író, annyiféle karrierút, de rögtön hozzátehetjük: ahány publikálási közeg, annyiféle elágazás épült be a karrierépítési hálózatba. A konkrét karrierutak vagy karrierépítési szisztémák vizsgálata más és más kimeneteket tartogathat az adott szerzők, továbbá az adott periodikák és kiadók kiválasztásának függvényében. Mindazonáltal kérdéses, megnevezhető-e olyan szerző a századfordulóról, aki 1908 előtt az ismertített három karrierépítési keret mindegyikét mellőzve fejtett ki értékelhető szépirodalmi tevékenységet, azaz úgy épült be a korabeli kánonba és/vagy biztosította egzisztenciális feltételeit szépírással, hogy teljességgel negligálta mind a nemzeti klasszicista intézményrendszer bürokratikus-hivatali rendszerében, mind a hírlapi közegben, mind a *Singer és Wolfner* kiadói csoportjában való részvételt is.

A századfordulós karrierutak szorosabb vizsgálata értelemszerűen nem indulhat ki a „teljesnek vélt egészről”, hiszen csak az ismert, többnyire Budapesten tevékenykedő századfordulós írófigurák száma is – egy meglehetősen optimista becsléssel – több százra tehető.³⁶ Mindez azonban nem jelenti azt, hogy ne próbálhatnánk meg valami-

34 Ady és Singerék nem jutottak egykönnyen dűlőre, ehhez lásd *Ady Endre levelezése II.*, kiad. HEGYI Katalin és VITÁLYOS László (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2001), 84, 92–94. A *Holnap* megjelenését is a kiadó halasztotta az eredeti céldátumhoz képest. ILIA Mihály, „A *Holnap* születése”, *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Litteraria* 2 (1959): 89–101, 96.

35 RÉVAY József, *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve 1878–1928: Fél-század a magyar könyv szolgálatában* (Budapest: A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének kiadása, 1929), 102. (Kiemelés az eredetiben.)

36 Egy közelmúltban megjelent tanulmányban Császtvay Tünde (részben) szintén a népszámlálási adatsorok alapján vont le fontos következtetéseket a századfordulós „írói rend” kiterjedését illetően. A tanulmány a jelen szöveghez számos ponton igazodó argumentáció mellett egyúttal rámutat arra is,

vel precízebben körülírni vagy lehatárolni ezt a gigantikus csoportot. Figyelembe véve a számos hiányzó alapkutatást, de eltekintve a különböző sajtótermékek feldolgozott repertóriumra nyomán rendelkezésre álló adatsoroktól, a „teljesnek vélt egész” közelítő becsléséhez két forrás tűnik könnyen szóra bírhatónak. Az egyik a Várkonyi Nándor és Pintér Jenő szintéziseiből³⁷ generált szerzőlista, a másik pedig a népszámlálási adatsor.

A két szintézisben legalább említés szintjén megjelenő, 1886-ban még aktív (élő), illetve legkésőbb 1894-ben, de minimum 1861-ben született (már a dualizmusban szocializálódó) szerzők száma 584, közülük 1886 és 1914 között 342-en publikáltak első könyvüket. Az 1880-as népszámláláskor még nem kérdeztek rá specifikusan a hírlapírói státusra, jobban mondva az író együtt szerepelt a művésszel. A következő évtizedtől kezdve azonban mérték a hírlapírói foglalkozást, igaz, ehhez képest szerepelt egy 'magántudósok és írók' elnevezésű kategória is.

	hírlapírók, szerkesztők			laphálózat (hírlapok és folyóiratok)			népességnövekedés	
	Budapest	vidék	országos	Budapest	vidék	országos	országos	Budapest
1890	289	156	445	283	351	634	110%	139%
1900	579 (200%)	314 (201%)	893 (201%)	707 (250%)	699 (199%)	1406 (222%)	110%	154%
1910	760 (131%)	454 (145%)	1214 (136%)	895 (127%)	987 (141%)	1882 (134%)	109%	129%

A táblázatban szereplő adatok³⁸ feltehetően torzítanak az irodalomból 1890 és 1910 között élő magyarországi lakosok számához képest, hiszen a népszámlálás adatai csak az elsődleges foglalkozás (bevételi forrás) adatait rögzítették, így például nem hírlapíróként van feltüntetve bennük az a hivatalnok, jogász vagy országgyűlési képviselő, aki tárcákat is publikált (azaz szépírásból is szerzett bevételt és olvasottságot). Továbbá nem tüntettem fel a magukat eltartottként jelölőket (noha bevételeik nekik is lehettek), valamint a 'magántudósok és írók' kategóriában szereplőket sem. A lapoknál pedig

miért nem tekinthetők ezen adatsorok megbízható adatforrásoknak. CsászTVAY Tünde, „Mennyi az anyyi?: Az 1849 utáni írók sokismeretlenes egyenlete: kis módszertani, bevezető gondolatok”, *Studia Litteraria* 60, 3–4. sz. (2021): 30–52.

37 PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története: Tudományos rendszerezés*, 8 köt. (Budapest: Stephaneum Kiadó, 1930–1941); VÁRKONYI Nándor, *Az újabb magyar irodalom 1880–1940* (Budapest: Szukits, 1942).

38 *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, 3 köt. (Budapest: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1893); *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, 10 köt. (Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902–1909); *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*, 6 köt. (Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912–1920); SZINNYEI József, „A magyar hírlapirodalom 1890-ben”, *Vasárnapi Újság* 37, 5. sz. (1890): 77–82; SZINNYEI József, KERESZTY István és KOVÁTS László, „A hazai hírlapirodalom 1900-ban”, *Magyar Könyvszemle* 9, 2. sz. (1901): 1–56 (melléklet); KERESZTY István és FITOS Vilmos, „A hazai időszaki sajtó 1910-ben”, *Magyar Könyvszemle* 19, 3. sz. (1911): 1–91 (melléklet). A százalékok az előző évtized adataihoz képest történő pozitív emelkedést ábrázolják. Az adatok Horvát-Szlavonország népszámlálási adatait nem tartalmazzák.

hozzászámítottam az adatsorokhoz a szaklapokat és szakfolyóiratokat is, amelyekben bár előfordulhatott szépirodalom, a szerkesztőségi tagok vélhetően nem foglalkoztak szépirodalom előállításával. Ellenben megállapíthatjuk, hogy:

- 1890 és 1900 között sokkal nagyobb ütemben nőtt a lapok száma, valamint a lapok előállításával foglalkozó keresők száma is, mint 1900 és 1910 között,
- míg 1890 és 1900 között a fővárosi laphálózat növekedése két és félszeres volt az előző dekádhoz képest, és ebben nemcsak a vidéki növekedést, de a fővárosban hírlapírásból és szerkesztésből élők számának növekedést haladta túl, majd ez az arány 1900 és 1910 között jóval csekélyebb mértékben, de megfordult: a tízéves növekedés mind a keresők, mind a lapok számában vidéken volt jelentősebb a fővároshoz képest (kb. 10-15 százalékkal),
- az országos népességnövekedéshez képest eltörpült a szektor lapok és alkotók általi növekedésének aránya, de 1900 és 1910 között a budapesti „telítettség” konvergált a főváros lélekszámának gyarapodásával.

1890 és 1910 között egyre többen dolgoztak az irodalmi „szektorban”, és ha a népszámlálási adatokat összevetjük a két szintézisből kinyert adatokkal, feltehetőleg közel ezer főben határozhatjuk meg azoknak a számát, akik rendszeres alkotóként, bedolgozóként, vagy a folyamatot felügyelő prominensként szorosan kapcsolódtak az időszaki sajtó századfordulós rendszeréhez, a szépirodalom egyik fő nyilvánosságteréhez és a korabeli irodalmi karrierutak fő közegéhez, amelyet, már ha éppen nem ezek szoros kontextusához tartoztak, a nemzeti klasszicizmus csúcsszerveihez és a Singer és Wolfnerhez is számtalan út vezetett.³⁹ Benedek Elek a *Miből élsz?* című tárcanovellában vagy egy kegyes hazugsággal élt, vagy jócskán elmérte a viszonyokat, amikor azt állította, hogy 1897-ben húszan élnek meg Magyarországon az irodalomból (némi kiegészítő kereset mellett). A helyzet ezzel szemben az, hogy a 19. század utolsó éveiben szerzők száza tülekedtek az irodalmi elismerésért, vagy próbálták megtartani a megszerzett reputációt, noha egy részük csak vízállásjelentések, parlamenti beszámolók és hírfejek gyártása, illetve egyéb, az újságíráshoz (fő bevételi forrásához) kapcsolódó tevékenységek mellett tudott időt szakítani a nemesebb esztétikai tevékenységre.

---

³⁹ A tanulmányban csak az alapvető karrierformálási keretek megrajzolására tettem kísérletet, de úgy gondolom, hogy az olyan speciális karrierállomások, mint például a lapszerkesztés, a lapalapítás vagy a színház felé fordulás is ezeken belül, illetve ezeket szorosan érintve aktualizálódtak. Reményeim szerint a kutatás során készül esettanulmányok és részletes pályáívek hozzásegítenek majd ezen keretek pontosításához és specifikálásához.

A humanista olvasás kezdetei Magyarországon

Zrednai Vitéz János első Livius-kézirata (Bécs, ÖNB, cod. 3099.)

KISS Farkas Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Régi Magyar Irodalom Tanszék, tanszékvezető egyetemi docens

ORCID 0000-0002-8632-5855

Early Humanist reading practices in Hungary: John Vitéz of Zredna's first manuscript of Livy (Vienna, ÖNB, cod. 3099)

Abstract | This paper demonstrates that the ms. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, containing the first, third and fourth decades of LIVY'S *Ab urbe condita*, was owned by John VITÉZ OF ZREDNA, who acquired it before 1445. He annotated the volume throughout, made emendations of the text, and later used phrases of LIVY in his letters and orations between 1445 and 1452. The cod. 3099 is a direct copy of the Vatican ms. Arch. Cap. S. Pietro C 132, prepared in Padua around 1340–1350, and the cod. 3099 was copied from it probably after 1378–1382, and before 1434–1438. As the Vatican ms. contains four coats of arms of King LOUIS I of Hungary (later painted over by the coat of arms of Giordano ORSINI, as identified by Giulia Simeoni), it is possible that it was presented as a diplomatic gift to King LOUIS I by Francesco DA CARRARA, and it was housed in the royal library in Buda. The cod. 3099 might have been copied in Hungary as its paleographic character shows close parallels to the scripture used in the royal chancery of Buda in the 1420s. Both the Arch. Cap. S. Pietro C 132 and the cod. 3099 lack book 33 of the *Ab urbe condita*, exactly as the cod. 523 of the Biblioteka Jagiellońska, Cracow, which was commissioned and owned by the Polish court historian Jan DŁUGOSZ, who asked for the work of LIVY from John VITÉZ OF ZREDNA in 1449. The Vienna ms. cod. 3099 is the most important witness to early humanist reading practices in Hungary, and offers an insight to the diffusion of humanism in Central Europe.

Keywords | Renaissance humanism, reception of LIVY, history of reading, Hungarian humanism, Central European humanism

Titus Livius történeti műve talán a legmeghatározóbb olvasmány volt Zrednai Vitéz János számára a leveleskönyve és a szónoklatai megfogalmazása során. Livius több szempontból is imitálendő szerzőnek tűnhetett Hunyadi János titkára számára. Egyrészt a latin szerző a művébe illesztett számos – természetesen fiktív – szónoklatot, amelyek élővé tették a római történelmet, ugyanakkor ezek a szövegek retorikailag imitálásra méltó mintát is nyújtottak a reneszánsz szerzők számára latin nyelvű műveik megkomponálása során. Másrészt – ahogy arra a korábbi szakirodalom utalt már¹ – a rómaiak punok ellen vívott küzdelme, a római hadvezérek, és különösen Scipio háborúja Carthago ellen ideológiai mintát is nyújtottak a magyar–török harcok eszmei koncepciójához. Már az eddigi kutatás is kimutatta, hogy leveleskönyvében számtalan alkalommal használta fel Livius nyelvi formuláit nevének említése nélkül. Fennmaradt leveleinek és szónoklatainak kritikai kiadása hatvannyolc szöveghelyen jelzi,² hogy Zrednai Vitéz János bizonyosan vagy feltételezhetőleg Livius kifejezéseit imitálta. A Pál kancelláriai jegyzőhöz 1445-ben írt, később a leveleskönyv prológiusaként felhasznált levelében egyenesen az „emberi történelem ama nagy pátriárkájának” nevezi anélkül, hogy szükségét érezné a hozzá közel álló címzett számára, hogy megfejtse e pátriárka kilétét:

Nos, ilyen körülmények között, az erkölcsök s az élet ily nagy válságában méltányosnak ítéled-e, hogy irántad való szívességem is a törtetést vegye célba inkább, ne pedig a megvetettséget? Holott – úgy hiszem – jól tudod, mit ír hasonló helyzetre utalva az emberi történelem ama nagy pátriárkája, amikor ezt mondja: „a megvetettség tesz védetté, ahol a jog már nem oltalmaz”.³

A kancelláriai jegyzők számára készített jegyzetek azonban felfedik, hogy kiről is van szó: „az emberi történelem pátriárkájának Titus Liviuszt hívják kiválósága miatt stb.”⁴ Az egyik levél Livius-idézetére később maga a valószínűleg Zrednai Jánostól származó vagy az ő inspirációjára készült magyarázó jegyzet⁵ is felhívja a figyelmet,⁶ és egy má-

1 PAJORIN Klára, „Keresztes hadjáratok és a humanizmus megjelenése Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 110, 1. sz. (2006): 3–14, 12.

2 Iohannes VITÉZ DE ZREDNA, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI (Budapest: MTA, 1980).

3 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 30; VITÉZ János, *Levelei és politikai beszédei*, ford. BORONKAI Iván, szerk. BELLUS Ibolya (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 41.

4 Uo., 34. Ezt a megfogalmazást nem találjuk sehol a hagyományban, de valószínűleg Quintilianus *Inst. or.* 2, 5, 19 alapján mondja ezt Zrednai János, ahol Sallustiusszal összehasonlítva „historiae maior est auctor”-ként szerepel Livius. Ez a Quintilianus-idézet szerepel Zrednai János már esztergomi érsekként beszerzett müncheni kódexsorozata harmadik kötetének, a Bayerische Staatsbibliothek, clm 15733-nak a címlapján is (lásd alább).

5 Kiss Farkas Gábor, „»Önmagunkról szólván igen nagy haszon keletkezik a tanítás révén«: Önkomentár és tanítás a margókon a 14–16. században”, in *A könyv és olvasója*, szerk. FÁBIÁN Laura, LOVAS Borbála, HARASZTI SZABÓ Péter és UHRIN Dorottya, 15–44 (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2018), 31–32. Lásd még ZSUPÁN Edina, „Vitéz János leveleskönyve”, in *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, 113–135 (Budapest: OSZK, 2008).

6 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 76.

sik, Pál mestertől származó megjegyzés Ciceróval és Sallustiusszal egyenrangú szóno-ki kiválóságnak tartja őt.⁷ A Livius-idézetek már a leveleskönyv legkorábbi rétegében felbukkannak: 1445 áprilisából származik az első jól azonosítható idézet, így bizonyos, hogy az *Ab urbe condita* már ezelőtt a kezében járt.⁸ 1449-re már Lengyelországba is eljutott a híre Livius-olvasmányainak, mert tőle próbálta meg Zbigniew Oleśnicki krakkói püspök Szánoki Gergely vagy Przemyśli Márton asztronómus közvetítésével kölcsönkérni „Titus Livius könyveit”, amelyekről „bizonyosan tudja, hogy birtokolja”, ráadásul gyakorlati célzattal: azért, hogy gyorsan lemásolhassák („celeriter accopiatum”) és Jan Długosz történetíró felhasználhassa azokat munkájában.⁹ A Długosz környezetében készült, Zrednai Vitéz Jánoséhoz hasonló korból származó (1448–1454) levélgyjűtemény a krakkói Jagelló-könyvtár cod. 42. kéziratában tartalmazza is a humanista mintalevelek között Hannibál Scipiótól békét kérő szónoklatát (*Ab urbe condita* 30, 30).¹⁰ Długosz történeti művének Zbigniew Oleśnickihez szóló ajánlásában mintaképként külön kiemeli Liviust a többi történetíró közül azért, mert hírnevét műve miatt az utókor máig tiszteli, és ezzel kiérdemelte, hogy sírját a padovai Santa Giustina mellett ma is tiszteljék.¹¹

A kutatás több Livius-kötetet is azonosított már, amelyek Zrednai (Vitéz) János birtokában voltak. A müncheni Staatsbibliothek clm 15731–15733 jelzetű háromkötetes Liviusa¹² 1470 körül készült Firenzében, másolója Piero Strozzi volt, margináliái

7 Uo., 42.

8 Boronkai Iván részletesen bemutatta Vitéz Livius-idézeteit egy V. Miklós pápához írt levelében: BORONKAI Iván, „Vitéz János és az ókori klasszikusok”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor, 219–232 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 226–228.

9 *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Pars posterior*, kiad. August SOKOŁOWSKI és Józef SZUJSKI, 2 köt. (Krakkó: Akademia Umiejętności, 1876), 2:92. A levél a Biblioteka Jagiellońska Rkp. 42. (DD.IV.48) jelzetű kéziratban maradt fenn. Lásd még ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon* (Budapest: MTA, 1880), 166–167; KRISTÓF Ildikó, „Egy lengyel humanista Magyarországon: Az elfeledett Szánoki Gergely”, *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis, Sectio Historiae* 33 (2006): 21–32, 27–28. Lásd még Maria KOWALCZYKÓWNA, „Jagiellońskie rękopisy Liwiusza z marginaliami Jana Długosza”, *Eos* 58 (1969–1970): 219–230, 219–222.

10 „Oracio Hanibalis, petentis pacem Scipioni, ex Titi Livii libro X secundi belli Punici in hunc modum.” (f. 71r–v) Władysław WISŁOCKI, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Univesitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 2 vols. (Krakkó: Universitas Jagellonica, 1877–1881), 1:14; Anna HORECZY, „Italian Rhetoric in the Manuscript No. 126 from the Collection of the Jagiellonian Library”, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej* 69 (2020): 13–64.

11 „Cineres quoque sui atque ossa quamvis gentilis a Pathawianis, de origine et stirpe sua gloriantibus prope edem Sancte Iustine reperti, in porta Palatii maioris, quo aliquid veneracionis etiam ossibus accederet, condita sunt.” Ioannes DLUGOSSIUS, *Annales sue cronicae incliti regni Poloniae*, liber I–II (Warsaviae: PWN, 1964), 52.

12 Albinia DE LA MARE, „Florentine manuscripts of Livy in the Fifteenth Century”, in *Livy*, ed. T. A. DOREY, 177–199 (London: Routledge&Kegan Paul, 1971), 183, 191; Albinia DE LA MARE, „New research on humanistic scribes in Florence”, in *Miniatura fiorentina del Rinascimento 1440–1525. Un primo censimento I*, szerk. Annarosa GARZELLI (Scandicci–Firenze: Giunta, 1985), 532, no. 62 (51); Michael REEVE, „Italian Relatives of M in Livy 1–10”, *Aevum* 70 (1996): 113–127, 117.

pedig Bartolomeo Fonziótól származnak.¹³ Az ékes díszkódexeket valószínűsíthetően Garázda Péter rendelte meg patrónusa, Zrednai (Vitéz) János számára,¹⁴ ismerte Livius iránt érzett szeretetét. Csapodiné Gárdonyi Klára még Zrednai János könyvtárába sorolta a veronai Biblioteca Capitolareban fennmaradt háromkötetes Livius, amelyek közül kettő eredeti Corvina-kötésben maradt fenn (Verona, Biblioteca Capitolare, ms. CXXXVI–CXXXVII),¹⁵ ám ezekről azóta kiderült, hogy nem Zrednai János margináliáit tartalmazzák, másrészt pedig a sorozat I. decasa nem a Veronában található I. decas (Bibl. Cap. ms. CXXXV), hanem a vatikáni Barb. Lat. 168. kézirat.¹⁶ Szempontunkból most különösen az a lényeges, hogy sem a veronai kéziratokban fennmaradt III. és IV. decas, sem a vatikáni I. decas keletkezése nem köthető közvetlenül Zrednai (Vitéz) Jánoshoz, hanem Handó György pécsi prépost megrendelésére készültek Firenzében, Hubertus W. scriptor által az 1460-as évek második felében, és onnan kerültek be a Corvina-könyvtárba. Késői, 1460-as évek második felére datálható keletkezésük miatt ezek a kéziratok sem szolgálhattak Zrednai (Vitéz) János Livius-olvasmányai alapjául, hiszen a római történelem decasait már 1445 előtt bizonyosan alaposan olvasta, ráadásul itt is díszkéziratokkal, nem pedig gyakori használatra szánt olvasmánykéziratokkal van dolgunk.

Csapodi Csaba Corvina-gyűjtése során felmerült még egy Livius-kódex, a bécsi Nationalbibliothek cod. 3099 jelzetű kötete. Ez azért kerülhetett Csapodi látóterébe, mert az 1686-ban a budai királyi palotában talált kódexek Pflugk-féle jegyzékében szerepel egy „folio maior” kódex, amelynél a jegyzék leírója megjegyzi: „Livius: Decades historiae tres.”¹⁷ Miképp Csapodi helyesen megállapította, viszonylag ritkán fordul elő – pusztá terjedelműknél fogva –, hogy a három decas együtt szerepeljen egy kéziratban. Alább még fogunk találkozni több ilyen példánnyal, azonban ezek a kompakt kiadások – mint látni fogjuk – többségében egy kódexcsaládhoz tartoznak. Ezért jogos volt a feltételezés, hogy a Pflugk-féle lista alapján az egyetlen szóba jöhető Livius-kódex a császári könyvtárban a cod. 3099, és ez alapján Csapodi Csaba Zrednai margináliáit azonosítani vélte, de nem foglalkozott velük. Csapodiné Gárdonyi Klára ennél messzebb ment, és már a meglehetősen rossz állapotban fennmaradt kódex kontextusát is megtalálta: „egyszerű kiállítása arra enged következtetni, hogy talán a pozsonyi egyetemen való használat céljára készült.”¹⁸ A pozsonyi kötődésre, vagy az Academia Istropolitana-ra azonban semmi nem utal a kéziratban; ráadásul ebben az időben Itáli-

13 CSAPODI-GÁRDONYI Klára, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz* (Budapest: MTA, 1984), 116; *Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Budapest: OSZK, 2008), 166–177.

14 Pócs Dániel, „Handó György könyvtára”, *Ars Hungarica* 42 (2016): 309–338, 324; Dániel Pócs, „The Codices of György Handó”, *Hungarian Historical Review* 8 (2019): 508–572, 532–533.

15 CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek...*, 114.

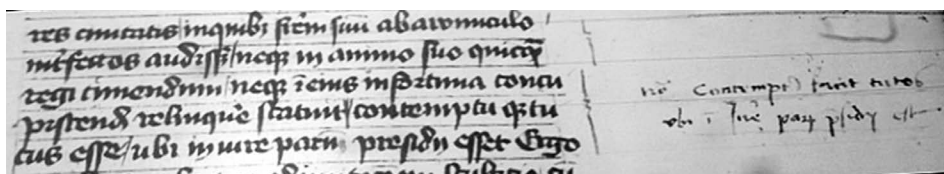
16 Pócs, „Handó...”, 311–315; Pócs, „The Codices...”, 514–516.

17 CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek* (Budapest: MTA Könyvtár, 1984), 16–17.

18 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, „Vitéz János könyvtára”, in *Janus Pannonius. Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor és V. Kovács Sándor, 235–245 (Budapest: MTA, 1975), 241.

án kívül nem oktatták Liviust egyetemen, és ott is csak neves humanisták, mint Lorenzo Valla közvetlen környezetében magántanítványok számára magyarázták szövegét.¹⁹ Mivel Csapodiné Gárdonyi Klára számos egyéb esetben tulajdonított alaptalanul Zrednai Vitéznek kézírast és kéziratot, ezért a későbbi kutatás ezt az azonosítást sem fogadta el: a 2006. évi Corvina-kiállítás listája emiatt már kizárta a hiteles Corvinák közül, és nem szerepelt a kötet a 2008. évi *Csillag a holló árnyékában* című kiállítás kódexkatalógusában sem.²⁰

A kézirat kontextusát egyáltalán nem a pozsonyi egyetemen kell keresni, hanem legalább harminc évvel korábban, Zrednai Vitéz személyes környezetében: ez volt ugyanis személyes munkapéldánya Liviusból. Ez meggyőzően bizonyítható a kézirat margináliáiból, amelyeknek egy rétege megfeleltethető a Zrednai Vitéz János leveleiben előforduló Livius-idézeteknek. Legkorábbi Livius-idézete 1445-ben írt levelében így hangzik: „a megvetésben nyernek bizodalmat ott, ahol a jog már nem nyújt védelmet” („contemptu, inquiens, fieri tutos, ubi in iure parum presidii esset”).²¹ Ha kikeresünk a megfelelő szöveghelyen az 1. decas 1. könyvéből a cod. 3099 11^r lapján, azt találjuk, hogy a margón piros tintával ki van emelve ez a mondat („Nota. Contemptus facit tutos, ubi in iure parum presidii est”), pontosan azzal az írással, amelyet Zrednai Jánosénak ismerünk.²²

1. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 11rb

Néhány további Livius-szöveghelyet megvizsgálva – legyen az bármennyire rejtett – ugyanerre a jelenségre figyelhetünk fel. 1448. május 28-án az alábbi mondatot írta le Budáról Alfonz nápolyi királynak, támogatást kérve közös ügyükhöz: „feratque opem, qui spem dedit, ne differendo elanguet res” („aki reményt nyújtott, az adjon segítséget is, nehogy a késlekedés révén ellankadjon az ügy”), amely két mondatból áll össze: az első fele Cicerótól származik (*Pro Ligario*, 30) a második Liviustól (*Ab urbe condita*, 5,

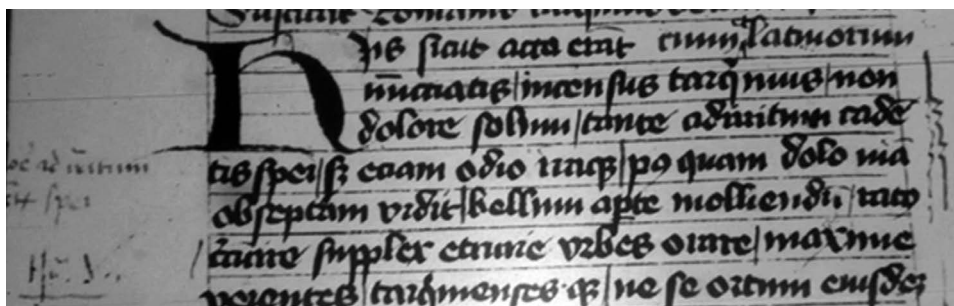
19 Erről lásd Giuseppe BILLANOVICH, *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo* (Padova: Antenore, 1981) 2. kötetének tanulmányait.

20 A Csapodi-féle Corvina-jegyzékeknek ez a nagy körütekintéssel készült revíziója azóta sajnos eltűnt az Országos Széchényi Könyvtár oldaláról. Hozzáférés: 2022.11.25, <https://web.archive.org/web/20060824021725/http://www.corvina.oszk.hu/>.

21 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 30.

22 Írása, különösen a d, a, l, r alakja jól összehasonlítható pl. Manilius-kódexének (Vatikán, Pal. lat. 1711, f. 88v) jóval későbbi (1469), de egyértelműen autográf bejegyzésével. Hozzáférés: 2022.11.25, https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1711/0180/image.info.

26, 3: *differendo deinde elanguit res*). A cod. 3099 pirostollú jegyzetelője ezt a Livius-helyet kétszer is megjegyzetelte a margón: „Nota differendo elanguit res” („Jegyezd meg! A halogatással ellanyhul az ügy”) és „nota bene hanc rem” („Jegyezd meg jól ezt a dolgot!”) (ÖNB, cod. 3099, 57va). Hogy egy másik példát is idézzünk, az 1450. június 15-én V. Miklósnak írt levélben Hunyadi János és Magyarország előkelői nevében szóló Zrednai Vitéz a pápához, kifejezve kétségbeesésük és reményvesztésük: „hoc incommodo *in irritum cadentis spei* preter ius et phas amplius torqueremur” („még jobban kínlódnánk a haszontalan elbukó remény kényelmetlensége miatt jobban, mint jog és isteni törvény szerint szabadna”).²³ A mondat legkülönlegesebb kifejezése, az „*in irritum cadentis spei*” („haszontalanul elbukó reménynek”) Liviustól származik, Tarquinius csalódottságára utal eredetileg (*Ab urbe condita* 2, 6). A kézirat megfelelő helyén meg is találjuk Zrednai Vitéz kezétől a bejegyzést (cod. 3099 13ra): „dolore ad irritum cadentis spei. Nota bene” („a haszontalanul elbukó remény fájdalma miatt. Jegyezd meg jól!”).

2. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 13ra

Ez utóbbi megjegyzéséből egyértelmű, hogy nem egyszerűen kifejezésgyűjteményként és nem is antik történelmi olvasmányként vette kézbe Zrednai Vitéz Livius: célja az applikáció volt, és külön felhívta saját figyelmét arra, hogy miképp alkalmazhatja a jelenre az ókori történelmi szöveget.

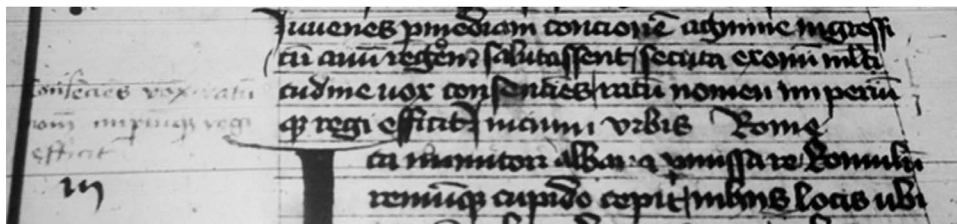
Zrednai Vitéz János szónoklataiban is gyakran alkalmazta Livius kifejezéseit. Emiatt az *Ab urbe condita* szónoklatai különösen fontosak számára: ahol a kéziratban szónoklat fordult elő, egy ω jellel jelölte (valószínűleg az *oratio* szóra utalva). Gyakran a szónoklatok végét is külön jelezte egy φ (= finis) szimbólummal. Az ifjú V. Lászlóhoz Bécsben, 1452. október 8-án a magyar rendek nevében intézett üdvözlő beszédében így írt: „quamvis heres esses, consenciens tamen vox populi – ut veteres dicere solebant – ratum nomen imperiumque tibi regi efficeret”²⁴ („noha jog szerinti örökös vagy, királyi címetet s hatalmat mégis – ahogy a régiek szokták volt mondani – a nép beleegyező szava szentesítette”).²⁵

23 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 143, 1.

24 Uo., 225, 22.

25 VITÉZ, *Levelei...*, 307.

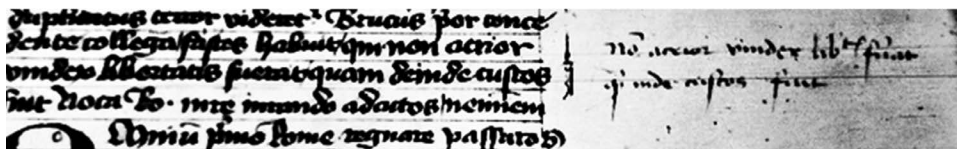
A kifejezés forrása (*Ab urbe condita* 1,6) külön jelölve van az első fennmaradt folián vörös tintával, és Livius szövegét meg is ismételte a margón Zrednai Vitéz: „Consenciens vox ratum nomen imperiumque regi efficit” (1ra).

3. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 1ra

A szöveghely különlegességét az adja, hogy – mint láttuk – Zrednai Vitéz János már 1445 körül vagy azelőtt elkezdte gyűjteni Liviusából a felhasználható kifejezéseket, de az olvasás során olyan gondolatokat merített az antik szövegből, amelyek igazi hasznát csak hét évvel később, 1452-ben látta. Ekkor, miután 1452 szeptemberében a tizenkét éves V. Lászlót III. Frigyes fogságából kiszabadították az alsó- és felső-ausztriai, valamint cseh és morva rendek, októberben hatalmas, Aeneas Sylvius szerint 2000 fős magyar küldöttség érkezett Bécsbe, hogy a királyt a magyar rendek nevében üdvözölje.²⁶ Az „egyetértő hang”, amely a király hatalmát legitimálta, tehát ténylegesen megvolt, de Zrednai Vitéz – talán tekintettel a résztvevők jelentős számára – beillesztette a liviusi vox mellé a *populi* szót, így hangsúlyosan utalva a „nép hangjára.”

Egy másik szónoklatában, amelyet III. Frigyes előtt mondott el 1455. március 23-án Bécsújhelyen, Zrednai Vitéz úgy határozza meg a császár feladatát, hogy „ut sociorum salutis vindex sis et custos tue” („hogy szövetségeseid biztonságának oltalmazója légy és sajátodnak az őrzője”).²⁷ A *vindex* és a *custos* párhuzamba állítása ismét csak egy liviusi frázis, amelyet Zrednai kéziratában kiemelt (12rb: „non acrior *vindex* libertatis fuerat quam inde *custos* fuit”), és már korábban, 1447-ben írt levelében is felhasznált („ut prius eiusdem securitatis nostre *custos*, quam postea *vindex* appareat”).²⁸

4. Österreichische Nationalbibliothek, cod. 3099, 12rb

26 ÁLDÁSY Antal, „A magyar országgyűlés követsége V. Lászlóhoz 1452 október havában”, *Századok* 44 (1910): 554–562, 555.

27 VITÉZ DE ZREDNA, *Opera...*, 258, 7–8.

28 Uo., 77, 19.

E párhuzamosság mutatja, hogy a liviusi retorika állandó repertoárként állt rendelkezésre, ismétlődően visszanyúlt hozzá, mint az ornátus forrásához. Ezáltal a kéziratban található több száz marginália, amelyeket részben Zrednai Vitéz János írt be, nemcsak olvasási praxisa rekonstruálásban nyújtanak segítséget, hanem azt is lehetővé teszik, hogy megismerjük szövegalkotói módszerét. A margináliák segítségével újabb szövegpárhuzamok fedezhetők fel leveleiben, hiszen liviusi imitációinak nagy részét elrejtette: csak egy-egy szó azonos, a többbit a *variatio* stíluserevére révén megváltoztatja.²⁹

Ahhoz, hogy lássuk, a kéziratban mely bejegyzések származnak Zrednai Vitéz Jánostól, meg kell ismernünk magát a kéziratot, és némiképp meg kell ismerkednünk Livius 1., 3., és 4. decasának reneszánsz szövegtörténetével is. A kézirat nagyformátumú foliókézirat, papíron, kötése a *Hofbibliothek* egységes fehér barokk bőrkötése, tehát a 18. század elején újrakötötték. 296 lapból áll jelenleg, azonban ez nem azonos az eredeti állapottal, mert súlyos károk érték története során a kódexet.³⁰ Szövege jelenleg az első decas 1. könyvének negyedik fejezetében kezdődik, tehát egy lap vesztett el a kódex elejéről. Ennél jóval súlyosabb károk érték a kódex közepét, ahol a 231v után mintegy tíz lap terjedelmű szöveg ki van tépve a negyedik decasból, majd a kézirat végén az utolsó hat lapot tépték ki majdnem teljesen. A szöveg a 4. decas utolsó, 40. könyvének 59 fejezetéből a 17. caputig jut el töredékesen, így nagyjából 10-11 lap hiányozhat a kézirat végéről (átlagosan laponként négy fejezettel számolva).³¹ A kézirat rossz állapota miatt eddig nem csábította a kutatókat, és megnehezíti a vele való foglalkozást, hogy semmilyen lapszámozás, még 10-es ugrószámzás sem található benne.³² Állapota azonban teljesen megfeleltethető Csapodi következtetésének, miszerint Buda visszavétele után került Bécsbe, és azon papírkéziratok közé tartozott, amelyeket a katonák nem rendeltetészerűen használtak. A kézirat főszövegét egy kéz írta. Giuseppe Billanovich, aki 1958-ban elsőként írt a kódex Livius-szövegéről,³³ azt a megjegyzést tette,

29 Erre a munkára Illés Kornél doktori dolgozata vállalkozik, és tőle várjuk Zrednai Vitéz Livius-használatának pontos vizsgálatát.

30 A kódexet 2017-ben használtam; rossz állapota miatt jelenleg az Österreichische Nationalbibliothek restaurálja, így újabb vizsgálatra (pl. a vízjelekére) sajnos nem nyílt lehetőség.

31 A kézirat tartalmazza 40, 16 fejezetet („Pretores eodem tempore P. Manlius quam et priore praetura provinciam obtinuerat...”), majd a *Gesta in Affrica* fejezetcím alatt (40, 17) az alábbi töredékek olvashatók még ki a kéziratból: „[...] eo anno expul [...] re certamine [...] cartha [...] suorum fu [...] uisset [...] suorum fu [...] uisset [...] regni [...] sure gen [...] one po [...] scepta [...] roma [...] cio atque [...] ius [...] sit [...]”, és egy „saltus”-hoz szóló marginália: „saltus dicitur silue”. Ez utóbbi a 40,17 szövegrészletére vonatkozik: „In Liguribus nihil postea gestum. recesserant primum in deuio saltus.” Ebből egyértelmű, hogy a cod. 3099 másolata azután készült, hogy az Arch. Cap. S. Pietro C 132 másolója kiegészítette másolata végét, amely eredetileg a 40,12-nél fejeződött be. Lásd Titus LIVIUS, *Ab urbe condita, Libri XXXI-XXXV*, ed. John BRISCOE (Stuttgart: Teubner, 1991), vii. DOI: 10.1515/9783110959536.

32 A kódexre a saját, másolat alapján készült lapszámozásom alapján hivatkozom, amelyben nem veszem figyelembe a kitépett lapokat.

33 Giuseppe BILLANOVICH, „Per la fortuna di Tito Livio nel Rinascimento II. Un altro Livio corretto dal Valla”, *Italia medioevale e umanistica* 1 (1958): 245–281, 272; Élisabeth PELLEGRIN, „Notes sur quelques manuscrits de textes classiques latins conservés a la Bibliothèque Vaticane”, *Revue d’Histoire des Textes* 1 (1971): 190–192. DOI: 10.3406/rht.1971.1776.

hogy a decasok fordított rendben, III., IV., I. sorrendben követik egymást, amelyet később Élisabeth Pellegrin is átvett tőle. Ez azonban nincs így, és korábban sem volt, csak a kódex szövegének forrására, az Archivio di S. Pietro C 132-re igaz ez az állítás, és ebből származhatott a tévedés. A bécsi kódexben, mivel a kódex előzéklapjának szúrágási helyei azonosak az első lap szúrágásaival, igazolható, hogy a kódex decasai már jó ideje, és valószínűleg mindig is ebben a sorrendben szerepeltek.

A kódexben nem csak Zrednai Jánosnak tulajdonítható jegyzetek találhatók, sőt az igen nagy számú jegyzet nagy része nem tőle származik. Ahhoz, hogy ebben a jegyzettömegben valamennyire kiigazodjunk, szükséges megismerkednünk a Liviuszöveg-hagyománnyal. A 16. század előtt csak az 1., 3., és 4. decas volt ismert, ezek is különböző mértékben voltak elterjedve: míg az első decast, Róma alapítását és a korai időszakot több mint 200 kézirat hagyományozza, a harmadikat, a pun háborút már csak 130, a negyediket, a *Bellum Macedonicum*ot pedig csak száz. Symmachus szenátor és környezete lehetett az utolsó közeg – a 4. század második felében – ahol megvolt az *Ab urbe condita* a maga egészében; a szenátor barátaival egy filológusi kiadást is készített ebből (ez az úgynevezett nicomachus–symmachusi recenziót). Ezt követően azonban csak részleteiben, decasonként hagyományozták a szöveget. Míg az első decas három független ókorvégi recenzióból is fennmaradt, a harmadik decas csak két független forrásra támaszkodik (ott is csak részben), a negyedik pedig lényegében egyetlen ókorvégi kézirati hagyományra megy vissza.³⁴ Bár Bambergben ismert volt mind a három (1., 3. és 4.) decas a 11. században, a 13. század vége előtt ezek csak külön-külön bukkannak fel. A 13. század végén Itáliában jött létre egy olyan kiadás, amely egyesítette a három közkezen forgó decast, és a korábbi középkori szöveg-hagyományokat: ennek az új recenzióknak a létrehozását Giuseppe Billanovich 1951-ben egy híressé vált és sokat hivatkozott cikkében Petrarcanak tulajdonította,³⁵ és az 1330-as évek végére datálta, azonban az azóta előkerült *recentiores* kéziratok alapján Michael Reeve és Marielle de Franchis azt feltételezik, hogy már a 1290-es években egyesíthették az akkor hozzáférhető szövegkorpuszt.³⁶ Az utóbbi évtizedekben a későközépkori Livius-kéziratok tömegét tekintették át: Stephen P. Oakley például az első decas mintegy 200 kéziratából 156-ot nézett át az első decas 6–10. könyvének szövegkritikai kommentárjához.³⁷ A *recentiores* kéziratok átnézése arra vezetett, hogy Petrarca jelentőségét

34 Marielle DE FRANCHIS, „Livian Manuscript Tradition”, in *A Companion to Livy*, szerk. Bernard MINEO, 3–23 (Chichester: John Wiley and Sons, 2015), 3–4. DOI: 10.1002/9781118339015.ch1.

35 Giuseppe BILLANOVICH, „Petrarch and the Textual Tradition of Livy”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951): 137–208. DOI: 10.2307/750338.

36 Michael REEVE, „The third decade of Livy in Italy: The Spirensian tradition”, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 115 (1987): 405–440; DE FRANCHIS, „Livian...”, 4. A korábbi kutatás összegzésére lásd A. H. McDONALD, „Livius, Titus”, in *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, ed. Paul Oskar KRISTELLER and F. Edward CRANZ (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1971), 333–335.

37 Stephen P. OAKLEY, *A Commentary on Livy: Books VI–X* (Oxford: Clarendon, 1996–2005). DOI: 10.1093/oseo/instance.00101055.

a szövegtörténetben átértékeltek,³⁸ valamint arra jutottak, hogy a Billanovich által Petrarcának tulajdonított szövegjavítási kísérletek Petrarca előlthől származnak.³⁹ E kutatásoknak köszönhetően részletes kéziratleírások állnak rendelkezésre az első és a harmadik decasról.⁴⁰

Már Billanovich feltételezte 1958-ban, hogy az Archivio Capitolare di S. Pietro C 132 jelzetű kódexe és a bécsi cod. 3099 közeli viszonyban áll egymással, illetve ehhez a csoporthoz tartozik még egy bergamói kódex is.⁴¹ Ő a család ősenek a valenciai katedrális ms. 173 jelzetű kódexét tartotta, amelyben felfedezhetők azok a margináliák, amelyek keletkezését a Petrarca által javított szöveghagyományhoz kapcsolta (de több más kéziratban is hagyományozódnak), és ráadásul Lorenzo Valla sajátkezű korrekciói és megjegyzései vannak benne az 1440-es évekből. Valla valóban korrigálta ezt a valenciai kéziratot, de az újabb kutatás megállapította, hogy a valenciai kézirat különáll ettől a csoporttól.⁴² Oakley szerint a cod. 3099 az α csoporthoz tartozik, azon belül is az őse az Archivio Capitolare di S. Pietro C 132 jelzetű kézírata.⁴³ A vatikáni és a bécsi kódex rokonságát az egyértelmű tény bizonyítja, hogy a vatikáni C 132 elején, a bécsi cod. 3099-ben pedig az első decas után és a harmadik decas előtti üres lapon olvasható egy rövid Livius-életrajz, amely egy padovai, tévesen Liviusnak tulajdonított sírfelirat másolatával van kiegészítve,⁴⁴ illetve ezt követi egy Szent Jeromostól származó Livius-dicséret.⁴⁵ Mivel a C 132-ben ez a felirat a kötet elején szereplő harmadik decas előtt szerepel, ezért a cod. 3099 másolója is a harmadik decas elé, a 113^v lapra másolta be. A sírfelirat másolatában a római kézirat feliratszöveget utánzó kapitális betűit (1°) teljesen nyilvánvalóan le is próbálta másolni a cod. 3099 egyik kurzív keze.⁴⁶ Feltűnő azo-

-
- 38 Michael REEVE, „The Transmission of Livy 26–40”, *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* 114 (1986): 129–172 és Billanovich kritikájára lásd különösen Michael REEVE, „The Vetus Carnotensis of Livy Unmasked”, in *Studies in Latin Literature and Its Tradition in Honour of C. O. Brink*, ed. J. DIGGLE, J. B. HALL, and H. D. JOCELYN, 97–112 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). DOI: 10.2307/j.ctv27h1qc2.10.
- 39 REEVE, „The third decade...”, 424–430.
- 40 Michael REEVE, „The Place of P in the Stemma of Livy, 1–10”, in *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*, ed. Claudine A. CHAVANNES-MAZEL, Margaret A. SMITH, 74–90 (London: The Red Gull Press, 1996), 89–90; Marielle DE FRANCHIS, „Le livre 30 de Tite-Live et la double tradition des livres 26 à 30”, *Revue de Philologie* 74 (2000): 17–41, 34–40.
- 41 BILLANOVICH, „Per la fortuna...”, 272.
- 42 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1:191–216, 222. Valla javításairól a valenciai Arch. Cat. ms. 173-ban lásd J. Cornelia LINDE, „Lorenzo Valla’s Textual Criticism of Livy”, *Neulateinisches Jahrbuch* 12 (2010): 191–224, 211–212.
- 43 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1: 228.
- 44 A felirat modern kiadása *Corpus Inscriptionum Latinarum: Inscriptiones Galliae Cisalpinae*, ed. Theodor MOMMSEN (Berlin: Reimer, 1872), V/1:282–283, nr. 2865. A feliratról, és az 1413-ban megtalált csontokról, amelyeket Liviusének gondoltak, számtalan tanulmány szól, legújabban lásd Anthony GRAFTON and Maren Elisabeth SCHWAB, „Livy’s Bones”, in Anthony GRAFTON and Maren Elisabeth SCHWAB, *The Art of Discovery. Digging into the Past in Renaissance Europe* (Princeton: Princeton University Press, 2022), 41–71.
- 45 *Les manuscrits classiques latins de la Bibliothèque Vaticane*, kiad. Élizabeth PELLEGRIN et al. (Paris: CNRS, 1975), 1:36. Az Arch. S. Pietro C 132 digitális másolata hozzáférhető: hozzáférés: 2022.11.25, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Arch.Cap.S.Pietro.C.132.
- 46 A cod. 3099 rossz minőségű másolata alapján ítélve nem zárom ki, hogy ez a bejegyzés Zrednai Vitéz írása. Ha ez így lenne, akkor egyértelművé válna, hogy az ÖNB cod. 3099 másolata Magyarországon

nosság, hogy a C 132 és a cod. 3099 is minden jelzés nélkül elhagyja a negyedik decasban a 33. könyvet: a 32. után közvetlenül a 34. következik (Vatikán, Arch. Cap. S. Pietro C 132, 123^v; Bécs, cod. 3099, 234^r). Ezen felül közös tulajdonsága ennek a csoportnak, hogy a sírfeliratban olvasható téves névforma (*Concordialis Patavinus*) több könyv titulusában is fel van tüntetve – és ez a jelenség szintén csak ebben a kódexcsaládban fordul elő. Az idei év eddig még csak sajtóhírként publikált felfedezése, hogy Monica Berté Petrarca keze nyomát azonosította az Arch. Cap. S. Pietro C 132 margináliái között is.⁴⁷

Oakley szövegkritikai kutatása szerint az Arch. Cap. S. Pietro kéziratából három kézirat származott:⁴⁸ a bécsi cod. 3099, a veronai Capitolare CXXXV (tehát a veronai Livius-sorozat első kötete, amely nem volt Handó Györgyé!),⁴⁹ és az OSZK cod. lat. 196-ban olvasható rövid töredék az első decas első könyvéből, amelyet egy cseh eredetű, vallásos-teológiai kódexbe másolt be valaki a 15. század második felében.⁵⁰ A vatikáni C 132 kódexet nemcsak szövege, hanem gazdag illuminációi miatt is számontartja a kutatás. Számos iniciálét, laparany vonalkeretet, marginális díszítést és négy kiterjedten illuminált lapot is tartalmaz, amelyek a liviusi narrációt kommentálják képi formában: Róma alapítási jelenetét, az ókori csatákat lovagi csatajelenetekként interpretálva.⁵¹ A gótikus rotunda írással írt vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132 tehát luxuskivitelű kézirat, amelynek keletkezése stilisztikai érvek alapján, az 1340-es évekre datálható.⁵² Később, a 14. század közepén a kéziratot négy helyen is Francesco Carrarának, Padova podestá-

---

készült az Arch. Cap. S. Pietro C 132-ről (erről lásd alább). Mivel a sírfelirat már 1340 körül ismert lett, nem segít a Arch. Cap. S. Pietro C 132 vagy a bécsi cod. 3099. datálásában.

47 Hozzáféres: 2022.11.25, <https://www.insulaeuropea.eu/2022/05/24/un-nuovo-livio-di-petrarca-il-manoscritto-arch-s-pietro-c-132-della-biblioteca-apostolica-vaticana/>. Monica Berté levélbéli tájékoztatása (2022.9.17.) alapján a C 132-ben legalább 300 Petrarcától származó jegyzet található, amelyeket az Aevum folyóiratban fog publikálni, összevetve őket Petrarca másik Liviusának, BNF lat. 5690-nek a jegyzeteivel. Korai lenne ebből messzemenő következtetéseket levonni, de izgalmas kérdés lesz annak vizsgálata, hogy a bécsi cod. 3099 áttemeli-e a Petrarcanak tulajdonítható margináliákat.

48 OAKLEY, *A Commentary on Livy*, 1:228.

49 PÓCS, „Handó...”, 311–315.

50 BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti latini, Vol. I. Codices latini medii aevi*, A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12 (Budapest: OSZK, 1940), 155–157.

51 Paola SUPINO MARTINI, „Arch. Cap. S. Pietro C 132”, in *Vedere i classici: L'illustrazione libraria dei testi antichi dal età romana al tardo Medioevo*, kiad. Marco BUONOCORE (Róma: Fratelli Palombi-ROSE, 1996), 297–99.

52 Giordana MARIANI CANOVA, „Autunno del Medioevo e memoria degli antichi: documenti della miniatura tra Padova e Venezia”, in *Medioevo: il tempo degli antichi. Atti del convegno internazionale di studi (Parma, 24–28 settembre 2003)*, kiad. A. C. QUINTAVALLE (Milánó: Mondadori Electa, 2006), 611–612, és Giordana MARIANI CANOVA, „Petrarca, i suoi libri, le sue opere: 'memorabilia' per la storia della miniatura e dell'arte a Padova nel Trecento”, in *Petrarca e il suo tempo*, kiad. Davide BANZATO és Gilda MANTOVANI (Milánó: Skira, 2006), 415–417. Megerősíti Giulia SIMEONI, „I manoscritti medievali illustrati degli *Ab urbe condita* libri di Tito Livio. Il caso del codice Arch. Cap. S. Pietro C 132”, in *Livius noster: Tito Livio e la sua eredità*, szerk. Gianluigi BALDO, Luca BELTRAMINI, 781–808 (Turnhout: Brepols, 2021), itt 790–795. DOI: 10.1484/M.GIFBIB-EB.5.125355. Simeoni azt feltételezi, hogy a kódex megrendelője Giacomo II da Carrara, Francesco da Carrara apja lehetett, aki 1349-ben meghívta Petrarcat, hogy Padovában lakjon és jól jövedelmező kanonoki címet szerzett neki. Ez magyarázatot adna arra, miképp kerülhettek Petrarca margináliái a kódexbe.

jának címerével ékesítették.⁵³ Ezen kívül Giordano Orsini kardinális címere található meg benne, aki végrendeletében a Szent Péter-bazilikára hagyta a kéziratot azzal a célkitűzéssel, hogy a római via Giulia-n található San Biagio-templomban egy, a tudósok számára nyilvánosan hozzáférhető könyvtárat hozzanak létre. A kötet az 1434-es végrendeletben⁵⁴ szerepel is mint egy „szép Livius” („Item Titum Livium pulchrum”), és az azután összeállított inventáriumban is mint „Titus Livius deche tres”.⁵⁵

Újabban Giulia Simeoni vizsgálta a kódexet, és azt a szempontunkból is nagy jelentőségű felfedezést tette, hogy a vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132 négy Orsini-címerre alatt jól kivehető egy átfestett korábbi címer, amelyen egy barázdált szürkés alak fehér tollas szárnyakkal. A foliók ultraibolyás és ellenfényben történő átvilágítása után vált láthatóvá, hogy a fehér tollak egy koronás strucchoz tartoznak, amely a csőrében egy patkót tart.⁵⁶ Ez a címer jól azonosítható a magyar Anjou-királyok, Károly Róbert és különösen Nagy Lajos király címerével (vagy inkább „devise”-ével),⁵⁷ amelyet ismerünk egy kortárs padovai emlékből, a Castello Carrarese Nagy Lajos-terméből, amelynek díszítése a magyar uralkodó címerével 1378–1382 között készült el.⁵⁸ Mivel Nagy Lajos fontos szövetségese volt Francesco da Carrarának a Velencével folytatott küzdelemben, ugyanis mind katonákkal, mind pedig pénzzel támogatta Padovát, elismerésképpen a Carrara-vár keleti kapujára is felkerült egy címerkövön a patkót tartó struccot ábrázoló címer 1378-ban.⁵⁹ Simeoni valószínűleg jogosan kapcsolja össze ezeket a diplomáciai célú címerábrázolásokat azokkal az átfestett Anjou-címerekkel, amelyek Francesco da Carrara Livius-kódexében, a Arch. Cap. S. Pietro C 132-ben találhatók. Mivel a Castello Carrarese Nagy Lajos-termének díszítése (1378) és Nagy Lajos halála (1382) között kellett, hogy elkészüljön, elképzelhető, hogy a kódex is ekkor készült el mint diplomáciai ajándék.

Nincs bizonyíték arra, hogy valóban el is került Magyarországra, hiszen ezt követően csak Giordano Orsini kardinális könyvtárában bukkant fel. Ha azonban ehhez a feltételezéshez hozzáadjuk azt, amit már tudunk az Arch. Cap. S. Pietro C 132 közvetlen másolatának, a bécsi ÖNB cod. 3099-nek a történetéről, könnyen adja magát a feltételezés, hogy a Zrednai Vitéz tulajdonában levő cod. 3099-et Magyarországon má-

53 SUPINO MARTINI, „Arch. Cap. S. Pietro C 132”, 297–99.

54 Christopher CELENZA, „The Will of Cardinal Giordano Orsini (ob. 1438)”, *Traditio* 51 (1996): 257–286, 270–271, 280. DOI: 10.1017/s036215290001343x.

55 Az inventárium kiadását lásd Franciscus CANCELLIERI, *De secretariis Basilicae Vaticanae veteris ac novae libri II*, 4 köt. (Róma: Officina Salvioniana, 1786), 2:908. A végrendeletet lásd Erich KÖNIG, *Kardinal Giordano Orsini (+1438): Ein Lebensbild aus der Zeit der grossen Konzilien und des Humanismus* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1906), 117–120.

56 SIMEONI, „I manoscritti...”, 797–798.

57 GÁRDONYI Albert, „A magyar Anjouk címeres emlékei”, *Turul* 50 (1936): 15–18; BERTÉNYI Iván, „Címerváltozatok a középkori Magyarországon”, *Levéltári Közlemények* 59 (1988): 11–13; GYULAY Éva, „Miskolci Kowach István címereslevele 1479-ből: Adatok a patkót harapó strucc és a folyók címerszimbolikájához”, *Turul* 69 (1996): 13–22.

58 SIMEONI, „I manoscritti...”, 798–799.

59 A padovai Nagy Lajos-emlékekre lásd még Patrizia DAL ZOTTO, „Luigi il Grande, re d’Ungheria, nel Castello Carrarese”, *Padova e il suo territorio* 24/138 (2009): 21–24.

solták. A cod. 3099. egy kéz írása, a kéthasábos szöveg közép-európai jellegű „újabb típusú gótikus könyvkurzívval” (jüngere gotische Buchkursiv) van írva. Közeli párhuzamként szolgálhat a pozsonyi városi jegyző, Liebhard Eghenvelder 1434–1435-ben Ha-inburgban másolt kézirat (Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, cod. 1),⁶⁰ de az sem kizárható, hogy a kéziratot Zsigmond kancelláriáján másolták, mert okleveleken is találkozhattunk nagyon hasonló írással (lásd pl. a 1428. május 27-i DL 100449 vagy a 1428. július 17-i DF 287106 királyi okleveleket – ez utóbbin az iniciálé is hasonló stílusú).⁶¹ Azt a feltételezést, hogy az Arch. Cap. S. Pietro C 132 a 15. században Magyarországon vagy Közép-Európában (Csehországban?) volt megtalálható, megerősíti az a Livius-másolattörredék az Országos Széchényi Könyvtár cod. lat. 196-ban, amely az *Ab urbe condita* első könyvének első 28 fejezetét tartalmazza (230^r–241^v), míg ugyanebben a 15–16. századi fatáblás kötéssel rendelkező kódexben egy névtelen iskolai zsoltár- és himnuszkommentár található, amelynek magyarázataiban számos cseh szót használ, és Szent Ludmilla és Szent Vencel himnuszai is szerepelnek benne (206^r–207^r).⁶² Oakley az OSZK cod. lat. 196. egy hibásan írt szava alapján (233^r: „subdicent”) már megállapította, hogy ez a másolat az Arch. S. Pietro C 132 alapján készült (195rb),⁶³ mert a másoló az abban található „sb’ [= sibi] dicent” betoldást, ami a “magnas opes sibi magnumque nomen facere” szakaszhoz tartozott volna, tévesen két sorral feljebb, „subdicent” alakként illesztette be. Mivel ugyanezen a helyen a bécsi cod. 3099 a C 132-vel egyező szöveget hoz, de nincs benne ez a marginália, bizonyos, hogy az OSZK cod. lat. 196-ot vélhetően cseh másolója a C 132-ről másolta. Azt, hogy az OSZK cod. lat. 196 nem a bécsi cod. 3099, hanem az Arch. S. Pietro C 132 másolata, megerősíti egy másik szöveghely is: A C 132, 197va a margón közli variánsként a “regnum acceptus est” részlethez, hogy “aliter adeptus”, ahogy a cod. 3099 is, de a cod. lat. 196, 237rb áthelyezi az „adeptus”-t a főszövegbe, marginália nélkül. Viszont a bécsi cod. 3099 ugyanezen a helyen nem tartalmazza a “Que dimensio templum vocata est” margináliát, ami megvan a cod. lat. 196-ban, és a C 132-ben is. Ez csak úgy lehetséges, ha a cod. lat. 196. a C 132 másolata. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a másolat csak 1434, Orsini végrendelkezése előtt keletkezhetett valahol Magyarországon vagy Csehországban, tehát a C 132 Közép-Európában volt megtalálható.⁶⁴

60 Online elérhető, hozzáférés: 2022.11.25, <https://archivum.ferencesek.hu/letoltes/digibibl/CodMed01.pdf>.

61 Az okleveles párhuzamokat C. Tóth Norbertnek köszönöm. Lásd hozzáférés: 2022.11.25, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/132104/>, és <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/132295/>.

62 Ugyanez a cseh nyelvű részleteket tartalmazó névtelen iskolai himnuszkommentár megtalálható a prágai Nemzeti Könyvtár három kéziratában is, ezek közül az ms. XVII F 20 1429-re van datálva. Lásd Josef TRUHLÁŘ, „Paběrky z rukopisů Klementinských. Latinská cvičebnice staročeská”, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 7 (1898): 521–522; Kateřina VOLEKOVÁ, *Česká lexikografie 15. století* (Prága: Academia, 2015), 161–165.

63 OAKLEY, *A commentary on Livy...*, 1:229.

64 Nem evidens, hogy Nagy Lajos könyvtára tovább öröklődött Zsigmond könyvtárába vagy Zsigmond budai kancelláriájának könyvtárába. De a *Képes Krónika* sorsa alapján ez joggal feltételezhető, különben a *Thuróczy-krónika* nyomtatott metszetei nem készülhettek volna el a *Képes Krónika* alapján. Lásd Rózsa György, „A *Thuróczy-krónika* illusztrációnak forrásai és a középkori magyar királyok ikonográfiája”, in

Orsini kardinális több alkalommal is hozzájuthatott a Magyarországon őrzött Livius-kódexhez. A pisai V. Sándor ellenpápa köréhez tartozó Orsinit 1409 szeptemberében nevezte ki a pápa a pécsi püspökség commendatorává. Befizette ugyan a pápai kamarának a kinevezéséért járó servitiumot, de a püspökségre vonatkozó jogát nem tudta érvényesíteni, ezért arról 1410-ben máris lemondott.⁶⁵ A konstanzi zsinaton XXIII. János pápa kíséretében vett részt, majd a Vergerioval kapcsolatban álló Guillaume Fillastre kardinális társaságában utazott Franciaországba és Rómába.⁶⁶ 1424-ben Ulászló lengyel király fia, a később magyar trónon uralkodó I. (Várnai) Ulászló keresztszülőjének kérte fel,⁶⁷ majd 1426. január 16-án jelölte ki V. Márton pápa mint pápai legátust Magyarországra és Csehországba, és Orsini kardinális 1426. március 19-én indult el „versus Bohemiam” Rómából.⁶⁸ Talán neki szól Zsigmond király 1426. június 12-én Győrből írt levele, amely egyértelműen közeli ismeretségről tanúskodik.⁶⁹ 1433-ban ismét kapcsolatba került Orsini Zsigmond királlyal, ezúttal Rómában: itt IV. Jenő pápa kijelölte, hogy Zsigmond követivel tárgyaljon a császárrá koronázása kapcsán.⁷⁰ A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Orsini kardinális 1426. évi legátusi küldetése alkalmával kaphatta a kódexet, amikor Magyarországra és Csehországba indulva valószínűleg megfordult Budán is.⁷¹

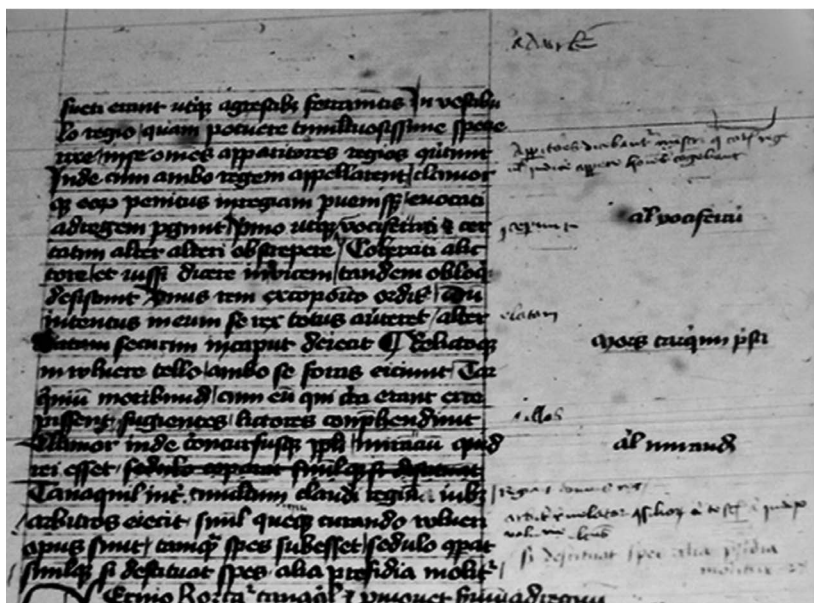
Zrednai Vitéz kódexében, a bécsi cod. 3099-ben több rétege fedezhető fel a margi-náliáknak. Ahogy számos más késő középkori Livius-kézirat, ez is tartalmaz varián-sokat, amelyeket maga a másoló közöl. Ezek a szöveghagyomány részét képezték, kéz-iratról kéziratra terjedtek, vagy éppen helyezte be őket a másoló a főszövegbe. Ilyen pl. 8ⁿ-n található „civice: aliter vicine”, vagy „prognatus: aliter propagatus / progenitus”; „quia: aliter cum”; „Hec: aliter o hec”. A másoló maga oldalanként átlagosan 4–5 szö-vegvariánst ad meg. Ezek mellett találunk hosszabb tartalomösszegző jegyzeteket egy gótikus kurzív kéztől, alkalmanként piros tintával. A tartalomösszegző jegyzetek leg-alább egy része azonos azzal a szöveghagyománnyal, amelyet Amilcare Borghi tárt fel ebben a kódexcsoportban, és a 21. könyvből ki is adta ezeket a fejezetcímeket.⁷² Itt nincs másról szó, mint egy olyan olvasást támogató segédeszközről, amely valamikor

---

RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok: Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múlt-jából*, 7–24. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998).

- 65 FEDELES Tamás, „Az Albeniek a pécsi egyházmegye élén”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21 (2009): 120–121.
- 66 Christopher S. CELENZA, „Orsini, Giordano”, *Dizionario Biografico degli Italiani*, szerk. Raffaele ROMANELLI (Róma: Treccani, 2013), 79:657–662.
- 67 Anatolius LEWICKI, kiad. *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, 2 kötet. (Krakkó: PAU, 1891), 2:180–181. Lásd még *uo.*, 2:472–474.
- 68 C. TÓTH Norbert és MIKÓ Gábor, *Zsigmond kori oklevéltár, XIII. (1426)* (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2017), 53 (n. 52, DF 288868), 151 (n. 338).
- 69 *Uo.*, 266 (n. 719).
- 70 ÁLDÁSY Antal, „Zsigmond király római császári koronázása”, *Századok* 47 (1913): 490.
- 71 További kutatást igényel annak megállapítása, miként lehet az 1460-as években másolt, veronai Liviusnak (Cap. CXXXV) az archetipusa a Carrara–Orsini-féle Livius-példány (vö. OAKLEY, *A commentary on Livy*, 228), amely 1434 után nem sokkal, de vélhetőleg Orsini 1438-ban bekövetkezett haláláig jelenlegi őrzési helyére, a Vatikánba került. Részletes kolláció tudná csak tisztázni azt a kérdést, hogy ennek a másolatnak a forrása a vatikáni Arch. Cap. S. Pietro C 132, vagy a bécsi Cod. 3099.
- 72 Amilcare BORGI, „La titolatura nel Livio della Biblioteca della Cattedrale di Valencia e nel Livio della Comunale di Bergamo”, *Acme* 23 (1970): 41–60, itt 58–59.

a 14. század előtt keletkezhetett, a kéziratcsoport tagjaiban többé-kevésbé azonos (így a valenciai, a vatikáni és a bécsi kódexben is), valószínűleg itáliai eredetű, és az olvasó navigációját segíti a szövegben. Ugyanez a gótikus kurzív kéz szómagyarázatokat illeszt a szöveghez. Például az 1ⁿ-n olvashatjuk a *clavis*, *clavus*, és *clava* szavak jelentésének különbségét (kulcs, szeg, bunkó), a kódex végén a 295^v lapon pedig a *saltus* jelentését: „saltus dicitur silue” („erdős hegynek az erdőt hívjuk”). Úgy tűnik, hogy ez a két gótikus kurzív típusú bejegyzés azonos bejegyzőtől származik. Pl. az 1^v lap első hasábján az alábbi bejegyzéseket látjuk: „De legibus licturiis et senatoribus institutis a Romulo” (tartalomösszegző jegyzet sötétebb feketével, pirossal aláhúzva), majd alatta közvetlenül világosabb tintával: „[Fa]tum est temporalis rerum dispositio ab aeterna [...] uonte infallibili preuisa.” A két bejegyzésben az s, b, l, t formája azonos: minden bizonnyal ugyanaz a kéz két eltérő munkafázisban fűzte a szöveghez e megjegyzéseket. Ezek a jegyzetek már eredetileg a lemásolt archetípusnak, az Arch. Cap. S. Pietro C 132-nek a részét képezték, mert megtaláljuk ugyanezeket a tartalomösszegzéseket ott is (csak a könyvek felcserélt sorrendje miatt a 195^v lapon), de erre utal pl. a Hiero syracusai tyrannus leszármazásáról szóló táblázat is ugyanennek az 1^v lapnak a tetején. Ezek a magyarázó jegyzetek néhol körbe vannak vágva: a bejegyzéseket a 18. századi újrakötéskor vághatták le.

5. Másolói szövegvariánsok („aliter vociferari”), a szöveg hagyomány részét képező tartalomösszegző jegyzetek („Mors Tarquini”), magyarázó jegyzetek („apparitores dicebantur...”), és legalul Zrednai Vitéz jegyzete a szöveg stílárisan figyelemreméltó részletével („si destituit spes, alia presidia molitur”). Österreichische Nationalbibliothek cod. 3099, 8^v.

Zrednai Vitéz János jegyzetei már nem gótikus kurzív írással vannak írva, hanem néhány betűt humanista jellegű, ráadásul szokásának megfelelően gyakran rubrummal jegyezte be őket. Arra is találunk példát, hogy Zrednai Vitéz fekete tintás írását körülveszik saját piros tintás jegyzetei (az alábbiakban nyomdatechnikai okokból # jelöli a pirossal írt részek kezdetét és végét). Erre jó példa a 4rb-n a fekete tintás „Nota verba Albani” jegyzet, amelyet saját piros tintás bejegyzései vesznek körül. A 10^v-n találjuk az alábbi bejegyzést: „#Nota dictum.# Nota. conqueritur filius tarquinius contra patrem. #per antifrasin i. dolo#”, ahol a bejegyzés középső, feketével írt része piros tintával van aláhúzva. Ugyanerre a jelenségre, hogy pirossal húzta alá fekete margináliáit, számos példát találunk (11rb: Nota. contemptus facit tutos ubi in iure parum presidii est”, 11va: „hospitale cubiculum”; 11va: „pestiferum gaudium”). A 12va-n így találjuk a bejegyzést: „Nota verba #pro regibus etc#.” Ez alapján úgy tűnik, hogy Zrednai Vitéz először a fekete tintás tollal a kalamárisában olvasta végig a szöveget, és a „nota” jelzések hívták fel a figyelmet arra, hogy mely részleteket kell később kimásolni a margóra piros tintával. A második, piros tintás fázisban viszont vagy bővebben másolta ki ugyanazokat a terminusokat, vagy az idézet felhasználhatósági területére utalt („pro regibus#”). Ezek a jegyzetek is néhol körül vannak vágva (pl. 4^r: „vera potius quam dictu specios[a]”), tehát egyértelmű, hogy a kézirat Zrednai Vitéz olvasata, a 15. század közepe után lett megcsonkítva. A szónoklatokat, mint már fentebb említettem, gyakran az ‘ ω ’ vagy a ‘Nota ω ’ (12rb) jelzéssel látja el, amelynek jelentése oráció, azaz szónoklat: ezzel hívja fel a figyelmet a Liviusnál gyakori fiktív történelmi szónoklatokra. A 39rb-n még esztétikai értékítéletet is mond róluk: „Nota ω pulcra” („Figyelj, szép szónoklat”), máshol, a 52va-n pedig azt találjuk: „Nota ω bona” („Figyelj, jó szónoklat”).

Néhol a Zrednai Vitézhez kapcsolható kéz is felsorol további szövegvariánsokat, pl. 11rb: „concedamus: aliter conscendamus”, 36va: „hominis: aliter bonis”, 38rb: „sensitum: aliter sensituri”, de ezekből az első negyven lapon összesen csak hármat találunk. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy Zrednai János figyelme elsősorban nem filológiai kérdésekre összpontosult. Az 52^v-n tűnik fel utoljára Zrednai Vitéz pirossal aláhúzott margináliája, de a fekete tollal írt jegyzetei ezután is folytatódnak, egészen a kötet végéig. Ebből arra következtethetünk, hogy legalább kétszer olvasta végig a szöveget, az első alkalommal fekete tintával a kódex végéig haladva. Az első alkalommal is kijegyzetelt már több jól felhasználható szófordulatot, kollokációt a margóra (pl. 62^r: „Nota s[entenciam] ferro non auro recuperare patriam iubet”, 86rb: „Nota. fugiendo in media fata ruitur”, 156^v: „nota ludibria oculorum auriumque”), azonban bejegyzéseinek többsége egyszerű ‘nota’ volt, vagy az orációkra utaló ‘nota ω ’, a szónoklatok végére utaló ‘nota ϕ ’, és a szentenciákat jelölő ‘nota s’ jelzés. Ezt követte a második olvasási fázis, piros tintával alaposabban kiírva, néhol az alsó margón megismételve a margóra már egyszer kimásolt frázist (pl. 2rb: „arcem scelere emptam”). Az egyik utolsó ilyen jegyzetet a negyedik decas közepén találjuk, a „nota splendidiore cathena sed graviori” (Liv. 35, 38, 10) kifejezést megismételve a lap legalján. Ebből egyértelmű, hogy Zrednai Vitéz végigolvasta kedvenc szerzőjét, méghozzá kétszer is. Összességében több száz jegyzete lehet a kéziratban, amelyek pontos azonosítása és kiadása a későbbi kutatás feladata.

Milyen olvasó bontakozik ki ezekből a jegyzetekből? Bár erre a kérdésre csak egy, a levelezést és a szónoklatokat a Livius-jegyzetek egészével összevető kutatás után válaszolhatunk alaposan, néhány jellegzetesség körvonalazódni látszik már az eddigi vizsgálatok alapján is. Úgy tűnik, különösen kedvelte a fokozásokat, hasonlításokat, a helyesbítő oppozíciókat („nem ez, hanem az”) és a „nem csak..., hanem is”-jellegű kiegészítéseket, oppozíciókat. Viszont retorikai, elemző jegyzeteket, amelyek irodalmi eszközökre hívnál fel a figyelmet, alig találunk, ahogy filológiai emendációból is viszonylag kevés akad. Ehelyett sokkal jellemzőbb, hogy Zrednai Vitéz a jelenre vonatkoztatás lehetőségeit kutatja a szövegben. Talán az egyik legárulkodóbb bejegyzés ebből a szempontból a „Nam cum equassent aciem duo extra ordinem milia que in sinistrum cornu romanorum erant” („Ugyanis amikor kiegyenlítette a csatasort az a kétezer nem hadrendben álló katona, akik a rómaiak bal szárnyán álltak”, 38^b) mondathoz kapcsolódik, amelyhez egy kurzív kéz írja: „Nota bene ad pugnam” – azaz „jegyezd meg jól a csatához”. Zrednai János ez utóbbi bejegyzést húzta alá piros tintával, nem a liviusi szövegrészt. Szándéka elsősorban arra irányulhatott, hogy a csataábrázolások latin nyelvi formuláit összegyűjtse és megjegyezze. Hasonlóképpen a 9^b-n ezt emelte ki piros tintával: „#nota dictum contra eos qui scelere querunt regna#” („jegyezd meg ezt a mondást azok ellen, akik bűnös módon akarnak királyságokat megszerezni”), majd összegyűjtött alatta még néhány kifejezést az oldalról, amely a királyság megszerzésére irányuló bűnös vágy ellen szóltak: „#regnum ultimum quod scelere partum#”, „#qui habere magis quam sperare regnum mallet#”, „#peregrina regna moliri#”, vagy „#neque regni quitquam preter vim habebat#” (9^b), vagy „#cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt#”. Zrednai Vitéz azokra a kifejezésekre koncentrált, ahol a trónbitorló vágyat ékesszólóan írta le Livius: valószínűleg az 1440-es, 50-es évek magyarországi politikai helyzetében, a III. Frigyes császárral, Cillei Ulrikkal folytatott küzdelmek során már előre látható volt, hogy felhasználhatók lesznek ezek a kifejezések a diplomáciai és belpolitikai levelezésben. A királyság megszerzése, megtartása, az igazságos király viselkedése háborúban és békében, a törvények és a hatalom viszonya (12va: #leges rem surdam inexorabilem esse#) központi kérdéseknek látszottak ekkoriban Zrednai János számára a margóra kimásolt idézetek alapján. Zrednai Vitéz számára tehát Livius olvasása elsősorban politikai és diplomáciai ügy volt. A kor politikai retorikájának alapvető vonása volt, hogy az ókori római történelem újraírásaként beszélt a jelenről. Nem csak Zrednai Vitéz, hanem a lengyel királyi történész Długosz is hasonlóan, a retorikailag felhasználható kifejezéseket kijegyzetelve kezdte használni Liviusát az 1450-es években.⁷³ Zrednai Vitéz Livius iránt tanúsított odaadása leginkább abban a kontex-

73 KOWALCZYKÓWNA, „Jagiellońskie rękopisy Liwiusza...”, 225–228. A további kutatás feladata annak vizsgálata, hogy Długosz fennmaradt Livius-kéziratai, a krakkói Bibl. Jag. cod. 522 és 523 milyen viszonyban vannak az Arch. Cap. S. Pietro C 132-vel és a bécsi cod. 3099-vel. A lengyel kutatás az 1450-es évekre teszi a cod. 523 elkészültét, és Itáliából, Velencéből eredezteti, elvetve azt a lehetőséget, hogy Zrednai Vitéz kódexéről készültek volna a Bibl. Jag. cod. 523 másolata, sőt, azt feltételezve, hogy Zrednai Vitéz azt el sem küldte Długosz kérésére. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a C 132 és a cod. 3099 sem tartalmazza a 33. könyvet, és a cod. 523 másolója külön felhívja a figyelmet, hogy mintapéldányából hiányzott a 33. könyv: „Secundus liber finit. Quartus incipit, tercius deest, qui nusquam invenitur”

tusban érthető meg, ahogy az Firenze és Nápoly vezető humanistái, Firenzéből Lorenzo Valla, Nápolyból Antonio Beccadelli (Panormita) és Bartolomeo Facio küzdöttek meg egymással Alfonz király előtt Livius értelmezésén. A Cosimo Medici által 1444-ben Alfonz királynak küldött Livius-kézirat, a máig azonosítatlan „codex regius” diplomáciai ajándék volt, amelyet a két nápolyi humanista sok helyen alaptalanul emendált. Ezt követően 1446–1447-ben Valla filológiai győzelmet is aratott a helyesebb, gyakran Petrarcatól származó szövegmagyarázatai révén a nápolyi humanistákkal szemben.⁷⁴

Összegzésképpen érdemes elkülöníteni, mi az, amit bizonyosan tudunk Zrednai Vitéz Liviusáról, és mi az, ami csak valószínű feltételezés. Bizonyosnak tekinthető, hogy Zrednai Vitéz János még 1445 előtt hozzájutott a bécsi cod. 3099-hez, amely Livius történeti művének I., III. és IV. decasát tartalmazta egy kötetben. A kötetet nagy becsben tartotta, végigjegyzetelte, és a római történetíró kifejezéseit nagy előszeretettel hasznosította saját leveleiben és szónoklataiban. Az olvasás folyamán arra is figyelt, hogy miképp tudja a korabeli történelmi helyzetben alkalmazni a liviusi szófordulatokat, és sok helyen külön felhívta a figyelmet arra, milyen szituációban lesznek újrahasznosíthatók a szentenciák. Bizonyos az is, hogy a bécsi cod. 3099. közvetlenül a vatikáni Szent Péter-bazilika káptalani könyvtárának Arch. Cap. S. Pietro C 132 jelzetű Livius-kéziratáról készült másolat, amelyet Giordano Orsini kardiális adományozott a könyvtár számára 1434–1438 körül, emiatt a cod. 3099 másolata ez előtt készülhetett. Mivel a vatikáni kéziratban négy helyen is Nagy Lajos király címere van átfestve az Orsini-címerrel, feltételezhető, hogy a kézirat Padovából, az elkészülés helyéről Magyarországra került 1378 és 1382 között, Nagy Lajos és Francesco da Carrara, Padova urának diplomáciai közeledése idején. Valószínű, hogy ezt követően Magyarországról került vissza Itáliába a vatikáni kódex, talán ismét csak diplomáciai ajándékként, amikor Giordano Orsini pápai legátusként 1426-ban feltételezhetően Magyarországon járt. Ha ez így van, akkor ezelőtt az időpont előtt keletkezett a Zrednai Vitéz János használt másolat, méghozzá Magyarországon, mert írása is hasonló az 1420-as évek királyi okleveleinek írásához. Így a bécsi cod. 3099. lehet az antikvítás iránt felélénkülő humanista érdeklődés egyik első emléke Magyarországról, amelyet Zrednai Vitéz már humanista nyelvi ideálokat követve, kifejezéseit kivonatolva használt. Elsősorban stiláris mintakönyvként, egyfajta történelmi formuláriumként tekintett Livius szövegére, amelynek legfrappánsabb kifejezéseit, fordulatait, mondatszerkesztéseit a margóra másolta. Livius olvasása és használata a politikai retorikában nemcsak a humanista irodalmi érdeklődés megnyilvánulása volt számára, hanem diplomáciai tett is, amellyel a kor nemzetközi diplomáciai színterén tekintélyt és elismertséget tudott szerezni a magyar politikai érdekek számára.

(Bibl. Jag. cod. 523, 23^v). Padovában vagy Velencében aligha okozott volna problémát egy olyan példány beszerzése, amely tartalmazza a 33. könyvet. Az bizonyos, hogy a Bibl. Jag. cod. 523 nem tartalmazza a vatikáni és bécsi kódex margináliáit, de egy szövegkritikai összevetés feladata igazolni azt a kézenfekvő feltételezést, hogy a cod. 523 valójában a Zrednai Vitéz által elküldött cod. 3099 alapján készült.

74 BILLANOVICH, „Petrarch...”, 137–142; Giuseppe BILLANOVICH e Mariangela FERRARIS, „Per la fortuna di Tito Livio nel rinascimento italiano. I. Le 'Emendationes in T. Livium' del Valla e il Codex Regius di Livio”, *Italia medievale e umanistica* 1 (1958): 245–264; és Mariangela REGOLIOSI, „Lorenzo Valla, Antonio Panormita, Giacomo Curio e le emendazioni a Livio”, *Italia medievale e umanistica* 24 (1981): 287–316.

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között

Programtanulmány egy tervezett monográfiához

BARTÓK István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0001-6206-8068

Literary thinking in Hungary between 1580 and 1630 **Program study for a planned monograph**

Abstract | The study outlines the plan of a monograph which aims to analyze the period between 1580 and 1630 from a critical historical point of view. The two main groups of sources are the praeceptum literature, i.e. the systematic summary of requirements, and the authors' scattered comments on the self-reflectivity of literature. The former consist mainly of grammatical, poetic, rhetorical, and logical manuals. The latter can mostly be found in recommendations and prefaces. The attached bibliography lists the most important sources to be considered. As similar overviews of the previous period (1530–1580) and the following period (1630–1700) have already been done, the full history of 16th- and 17th-century literary thinking in Hungary in European contexts can only be outlined by also having knowledge of this intervening interval.

Keywords | literary thinking; praeceptum literature; scattered comments; 16th and 17th centuries; grammatical manuals

Jelen tanulmányban egy kritikátörténeti korszakmonográfia tervét szándékozom felvázolni. A kötetet, amelynek megírását szeretném legalábbis elkezdni, kapcsolódó kutatásaim folytatásának számom. Ami az előzményeket illeti: a Tarnai Andor által kezdeményezett, a hazai irodalmi gondolkodás forrásait feltáró, sok évtizedes, sokak által végzett munkából három kötetet vettem ki részemet. Először elkészítettem az 1630–1700 közötti korszak feldolgozását az adott szempont szerint.¹ Az 1530–1580 közötti periódusnak kétszer is nekivágtam. A korszak egyik meghatározó személyiségének, Sylvester Jánosnak a munkásságával kezdtem. Mind az életmű alapos átgondolása, mind a humanizmus nyelv- és irodalomszemléletének tanulmányozása végül személyi monográfiává nőtte ki magát, ami az *Irodalomtudomány és kritika* társsorozatában, a *Klasszikusokban* jelent meg.² Másodsorra igyekeztem ugyanezen időszakról összegző áttekintést készíteni. A kötet lektorált anyaga jelen kézirat lezárásakor kiadói szerkesztésre és megjelenésre vár.³

A következőkben a két említett korszak közötti intervallum vizsgálatának forrásaira és módszerére szeretnék röviden utalni, továbbá néhány példával érzékeltetni a tervezett kutatás jellegét. Az 1580–1630 közötti időszak bemutatását korábbi tapasztalataimat hasznosítva tartom célszerűnek elvégezni, látva eddigi eredményeim kedvező fogadtatását. Munkámat segítheti, hogy az elmúlt évtizedek során némiképp tájékozódtam az előző és a következő korszak irodalmi gondolkodásának dokumentumairól, így az előzmények és a folytatás valamelyes ismeretében a köztes periódusban könnyebben felfedezhetők a témához kapcsolódó mozzanatok. Például egyes megállapításokban felismerhető a latin elméleti irodalom tételeinek anyanyelvű megfogalmazása. Egy-egy köznapiak tűnő szó bizonyos szövegösszefüggésben retorikai szakkifejezés lehet az alakuló magyar terminológia részeként.

1. Források és módszerek

Céлом továbbra is az, hogy egy kötetben láthassuk együtt a szóban forgó korszak kritikátörténeti szempontból legfontosabb forrásait. Két fő csoport a praeceptum-irodalom, azaz a követelmények rendszerező összefoglalása, továbbá a szerzőknek az irodalom önszemléletéről árulkodó elszórt megjegyzései.

Az önálló kézikönyvek legnagyobb részét oktatási céllal készültek, a világi vagy egyházi szövegek létrehozásának szabályait rögzítették. Vizsgálandók a külföldi kiadványok hazai kiadásai vagy ismeretükre utaló nyomok. Ebben sokat segíthetnek a könyvtári katalógusok, könyvjegyzékek. Ennél is fontosabbak a magyar szerzők által szerkesztett,

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998).

2 BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv-és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, *Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

3 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, kézirat, 2022.

idegenben vagy itthon megjelent kompendiumok. A későbbi korszakokhoz képest kevesebb ilyenről tudunk. Annál is inkább oda kell figyelniük azokra a megjegyzésekre, amelyekből az egyes szerzők szövegalkotásról vallott nézeteire következtethetünk. Leginkább a különböző kötetek ajánlásaiban, előszavaiban bukkanhatunk ilyenekre, de a további források hasonló szempontú kiaknázása is szolgálhat értékes adalékokkal. Sok esetben magukból a szövegekből derül ki alkotóik elméleti felkészültsége.

Az egyes tételeknél minimális program az említés. Ha van, a kapcsolódó, sokszor elfelejtett szakirodalom felidézése is jól jöhet, szükség esetén pontosítva, kiegészítve, netalán cáfolva. Sok esetben azonban (hazai) irodalom híján alap kutatásokra lehet szükség. Akadnak ugyanis olyan, Európa-szerte sokszor kiadott, az adott szakterület alakulását döntően befolyásoló szerzők és művek, akikkel és amikkel a hazai szakirodalom nem foglalkozott. Magyar szerzők fontos munkáira sem mindig terjedt ki a kutatás figyelme. Ezekben az esetekben szükséges a hiányosságokat pótolni. Természetesen egyetlen kötetben nincs mód minden adalék részletes bemutatására, irodalomtörténeti helyének és jelentőségének meghatározására. Ahol ez a szakirodalomban már megtörtént, ott erre nincs is szükség, elegendő röviden ismertetni a kapcsolódó eredményeket.

Célszerű kiindulásul szolgálhat a trivium szakterületeihez tartozó források figyelembevétel. Az anyag áttekintésére és rendszerezésére megfelelő vezérfonalnak tűnik a grammatikai-poétikai, retorikai és logikai diszciplínák alapján történő felosztás. A három szakterület szorosan kapcsolódik egymáshoz.

A grammatika tárgykörébe tartozó munkák nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvteni kérdéseket tárgyalják, hanem sokat elárulnak a korszak nyelv-, sőt irodalomszemléletéről is. Az elméleti kézikönyvekből ugyanis kitűnik, hogy a grammatika, a poétika és a retorika sok esetben elválaszthatatlanul egymásra épül. Az egymáshoz kapcsolódó szakterületeken egyazon egységes szemlélet különböző aspektusai jelentek meg. Akár a szövegek létrehozásához fogalmaztak meg szabályokat, akár a művek magyarázásához kerestek biztos fogódzókat, erre leginkább a nyelvi jelenségek egzakt megragadása bizonyult alkalmasnak. A nyelv szerkezete lehetővé teszi a betűk, a szótagok, a szavak és a mondatok szintjén észlelhető jelenségek leírását. Mindez hosszú évszázadokon keresztül a grammatikusok feladata volt, mint ahogyan sokáig a költők magyarázata is. Így a grammatikai kézikönyvek korántsem csak a nyelvtudomány-történet számára lehetnek érdekesek. Tartalmazzák azokat a kategóriákat, amelyeket hagyományosan leginkább a retorikához kapcsolunk. Ezek a magyarországi irodalmi gondolkodás történetében először grammatikai kézikönyvekben jelentek meg.

Attól függően, hogy milyen okból és milyen céllal kerül sor a különféle nyelvi megoldások azonosítására, értelmezésére és rendszerezésére, ugyanazok a kategóriák egyaránt alkalmazhatók a grammatikában, a poétikában és a retorikában, esetenként az adott diszciplína különös jellemzőinek megfelelően módosítva. Logikai szerkezetük önmagukban vagy helyük a tágabb összefüggésekben a dialektika alapján is meghatározható. Ezt a komplexitást feltétlenül figyelembe kell vennie a modern kutatásnak is. A kritikátörténet egyik érintett szakterületen sem tekinthet el a követelményrendszer teoretikus megfogalmazásaitól. A kortársak által rögzített sajátos elvárásokat pedig kár volna kihagyni a régi szövegek vizsgálatának szempontjai közül.

Az előzetes tájékozódás alapján 1580 és 1630 között száznál több olyan tétel veendő figyelembe, amelyek értékes szempontokat kínálhatnak a kutatáshoz. A tervezett munka első fázisában a grammatikai irodalom szolgálhat hasznos adalékokkal.

2.1. Grammatika-poétika

A korszak kritikátörténeti szempontból értékelhetőnek tűnő termésének döntő többségét, mintegy kétharmadát a grammatikai kézikönyvek alkotják. Két fő csoportjuk a nyelvtanok és a szótárfelelések.

A régiség hazai grammatikai irodalma jelentős részben a klasszikus stúdiumokat szolgálja, különös tekintettel a szent nyelvekre. Az idetartozó kézikönyvek még ha nem is fűződnek mindig a legszorosabb szálakkal a hazai irodalmi gondolkodáshoz, jellemző dokumentumai a nyelvi művelődésnek. Elárulják, hogyan kapcsolódtunk az európai tendenciákhoz, igazolják a korszak meghatározó áramlatainak jelenlétét a hazai kiadású kézikönyvekben.

Külföldi szerzők latin grammatikái közül Culmann, Melanchthon és Ramus munkái mellett kevésbe „bestseller” művek is olvashatók itthoni edíciókban. A magyar szerkesztésű latin nyelvtanok sorában a Molnár Gergely neve alatt közzétett összefoglalók újabb és újabb redakciói vezetnek. Károlyi Péter görög nyelvtana háromszor is megjelent. Valentin Wagner hasonló munkájának példányáról az adott korszakból csak a híre maradt fenn.

A klasszikus nyelvek grammatikáiban felfedezhetők a népnyelvek felértékelésének elemei, amennyiben megjelennek az anyanyelvű kiegészítések. Különösen értékesek a nemzeti nyelvek szabályainak rendszerezésére irányuló törekvések. A vizsgálandó korszakban jelent meg a Magyar Királyság területén, a mai Szlovákiában született Laurentius Benedictus (Vavrinec Benedikt z Nedožier) cseh grammatikája. A szakirodalom a legnagyobb figyelmet – érthető módon – Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanának szentelte.

A népnyelvek használatát illetően a szótárak, szótártörödékek, szójegyzék is tartalmaznak kritikátörténeti érdekű adalékokat. Folytatódik a korábbi korszakokban elindult tendencia: értékes példák szemléltetik a magyar elméleti (logikai, grammatikai, retorikai) szaknyelv alakulását. A magyar szakkifejezések megalkotása a terminológia létrejötté mellett sokszor elvi, szemléleti megfontolásokról is árulkodik.

A külföldön kiadott, magyart is tartalmazó többnyelvű szótárak közül a tíz- és tizenegynyelvű Calepinus a listavezető, 11 kiadással, de más, magyarral kiegészített többnyelvű szótárak és egyéb összeállítások is szerepelnek a kínálatban. A növénytani szaknyelv történetének becses emléke Carolus Clusius latin–magyar névjegyzéke és Beythe András latin–magyar megfeleléseket tartalmazó *Füveskönyve*.

Sziksza Fabricius Balázs *Nomenclaturája* az előző korszakban terjedő kéziratossá váló diadalútját nyomtatásban: 1630-ig 11 alkalommal látott napvilágot. A legismertebb Szenci Molnár Albert szótára, három megjelenéssel.

Jelentőségéről, helyéről a korszak lexikográfiai irodalmában Imre Mihály kutatásai nyomán tudhatunk meg a legtöbbet.⁴

Figyelemmel kell lennünk a nyelvekhez, nyelvtanuláshoz, nyelvgyakorláshoz és nyelvhasználathoz kapcsolódó egyéb kiadványokra is, köztük más összefüggésben bőven tárgyalt szerzőkére. Újfalvi Imre tantervi utasítása az elemi oktatás módszertani kérdéseit tárgyalja. Heyden Sebaldnak az iskolás gyerekek szókincséhez alkalmazkodó, eredetileg latin–német *Puerilium colloquiorum formulae*-jét először Sylvester János egészítette ki a lengyel mellett magyar értelmezésekkel, és latin–magyar változatban 1591-ben Debrecenben is megjelent. Pécseli Király Imre retorikája mellett kevesebb figyelem irányult *Abecedárium*ára, amelyben párhuzamos latin–magyar egyházi szövegek segítettek a nyelvtanulást. Magasabb szinten az ugyancsak retorikai munkásságukkal kapcsolatban említendő Georg Henisch és Nicodemus Frischlin nevéhez is fűződnek a latin és a görög nyelv oktatását érintő módszertani fejtegetések. Baranyai Decsi János görög–latin–magyar szólásgyűjteménye az erasmusi „copia verborum” jegyében a magyar megfelelőeknek köszönhetően a választékos anyanyelvű kifejezés-mód elsajátításához is hozzájárult.

Fentebb említettem a grammatikai kézikönyvek verstani, poétikai, műfaji vonatkozásait. A jezsuita oktatásban századokon keresztül használták Emmanuel Alvarus grammatikai kompendiumát. A vizsgálandó korszakból ismert egy lőcsei kiadvány, amelyben az Alvarustól átvett prozódiai szabályokat Jakob Preiel összeállításával egészítették ki. Kórodi Bedő Dániel Heidelbergben adta ki prozódiaját.

A praeceptum-irodalomban rögzített tudnivalók mellett tekintettel kell lennünk a szerzők, fordítók költészethez kapcsolódó megjegyzéseire is. Ebből a szempontból is érdemes megvizsgálni az énekeskönyvek, zoltárparafrázisos kísérőszövegeit.

A költészetre vonatkozó megállapításokat illetően ismertek árnyaltabb, az iskolai poétikák szintjét meghaladó, a mai értelemben vett irodalomelmélethez közelebb álló fejtegetések. Ilyenek például Rimay János egyes megnyilatkozásai, amelyeket kellő figyelemben részesített a kutatás, kitekintéssel tágabb összefüggéseikre.⁵

Mindezek alapján nemcsak a nyelvtudomány és az oktatás történetére (is) tartozó ismeretek, hanem a nyelvhasználatról, a magyar nyelvű írásbeliségről, az anyanyelvű irodalomról vallott nézetek is kibontakozhatnak.

---

4 IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, *Humanizmus és reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

5 BENE Sándor, „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

2.2. Retorika

A retorikai irodalom áttekintését megkönnyíti Kecskeméti Gábor monográfiája,⁶ amelyben a kapcsolódó anyag jó részét bemutatja és értékeli, köztük az említett Henisch és Frischlin munkásságát. Részletesen ismerteti Pécseli Király Imre retorikáját. Így az önálló kézikönyvek mellett a retorikai tárgyú disputációk, az auktorkiadások, az oktatási gyakorlat és számos elméleti kérdés tekintetében elegendő az ott előadottakat összefoglalni.

Retorikai szempontból is figyelemreméltó Fegyverneki Izsák *Enchiridionja*, amelynek 1586 és 1628 között külföldön 11 kiadásáról tudnak a bibliográfiák. A bibliai nevek és fogalmak rendszerezése és magyarázata bőséges példaanyaggal szolgál, egyzersmind elősegíti a mondandó szabatos előadását és tartalmi pontosságát.

Az egyházi retorikát érintő hazai szerkesztésű vagy kiadású kompendiumról 1580 és 1630 között nincs tudomásunk. Akárcsak az előző korszakokban, legnagyobbbrészt a kapcsolódó szövegekből lehetne rekonstruálni a prédikáció vagy az imádság retorikájára vonatkozó ismeretek alkalmazását. Jó esetben találhatóak a szövegalkotásra vagy annak tágabb összefüggéseire vonatkozó megjegyzések, mint a későbbiekben példaként idézendő Margitai Péternél. Idő és türelem kérdése, hogy a korszak irodalmát át tanulmányozva milyen hasonló megfontolásokra lehet következtetni.

2.3. Logika

A logikát érintő források az előző korszakhoz képest megszorodtak. Többségüket a kapcsolódó tárgyú, külföldön kiadott magyar vonatkozású disputációk teszik ki, az RMK III. szerint 14 tétel. Úgy tűnik, meglehetősen esetleges, hogy mi maradt az utókorra.

A módszeres összefoglalók részben kapcsolhatók a Kecskeméti Gábor említett monográfiájában retorikai összefüggésekben tárgyalt szerzőkhöz és művekhez, mint például Henisch vagy Bartholinus munkássága.

Más logikai vonatkozású munkák is idetartoznak, például Csanaki Máté Keckermannra támaszkodó vitairata, amiről Restás Attila írt tanulmányában.⁷ A trivium területei közül a régiségben a hazai vonatkozású logikai irodalom a legkevésbe ismert. Feltárása, értékelése még igen sok feladatot tartogat.

---

6 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

7 RESTÁS ATTILA, „Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625)”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA PÉTER, KISS FARKAS GÁBOR és MOLNÁR DÁVID, *Convivia neolatina Hungarica* 2, 191–197 (Szeged: Lazi Könyvkiadó Kft., 2017).

3. Példák

Ízelítőül az elvégzendő feladatokból konkrét példákkal szemléltetem, milyen kritika-történeti szempontú megfigyelésekre nyílik lehetőség a korszak irodalmában. Margitai Péter *Miatyánk-magyarázata*⁸ sokat elárul a szerzőnek mind az imádság, mind a prédikáció megszerkesztésére vonatkozó ismereteiről, az egyházi retorika szabályainak tudatos alkalmazásáról. Rendszeresen előfordulnak az ars orandi és az ars concionandi európai irodalmából jól ismert megállapítások, fogalmak, terminusok.

Tekintettel kell lennünk az előzményre is. A vizsgált periódus elején, 1581-ben jelent meg Laskai Csókás Péter latin nyelvű *Miatyánk-magyarázata*,⁹ számos kritikátörténeti vonatkozással. Bizonyosra vehetjük, hogy a közel ezer lapnyi munka nem egy év alatt készült el, így tárgyalása az előző korszakhoz tartozik. Ehhez képest Margitai fejtegetései szerényebb adalékokkal szolgálnak az irodalmi gondolkodás történetéhez, de ezért bőségesen kárpótol, hogy magyarul olvashatók.

A munka tizenhárom prédikációból áll, amelyek az előjáró beszéd szerint el is hangzottak Debrecenben. A nyomtatott kiadás „sarkantyú gyanánt” hivatott a híveket „az könyörgésben való buzgóságra” sarkallni. Az első és a második prédikáció az imádság általános tudnivalóinak áttekintése. A harmadik tárgyalja a felvett ige első részét (Mt 6, 1–8, *Summája* szerint: „Kommendálja mi nekünk Christus Urunk az Könyörgést”), a továbbiak a folytatást (Mt 6, 9–13: „Christus Urunk bizonyos formát szab előnkben”).

A kötetben tipográfiaailag jól elkülönítve, belső címként kapnak hangsúlyt a homiletikákban rögzített szerkezeti egységek elnevezései. Ilyen „a fel vött igék *Summája*”, az ige *Részei*. A magyarázat elemei gondosan számozott „kérdések”, „dolgok” vagy „nevezetes okok” sorozatában követik egymást. A magyarázatokat a *Tanuság* követi, „tanulmányuk meg innét”, „jegyezzük meg innét”, „vegyük eszünkbe innét” és hasonló fordulatokkal bevezetve. Több helyen megjelennek az előadottak „szép kiváltképpen való hasznai” is. Mint látni fogjuk, a vitatott tételekkel szembeállítható *Ellen-vetésekre* is sor kerül.

Az első prédikációban az első felmerülő kérdés („Micsoda és hányféle az könyörgés”) részletezésében a hetedik pontban kerül sor a könyörgés négy fajtájának ismertetésére Pál apostol nyomán. Következetes a latin terminológia és a magyar szakkifejezések megfeleltetése:

Precatio, azaz könyörgés – lelki vagy testi javakat kérünk

Deprecatio, azaz kérés – lelki vagy testi gonoszok eltávolztatását kérjük

Postulatio, azaz imádkozás – egyebekért imádkozunk

Gratiarum actio, azaz hálaadás – hálát adunk a kapott jókért és az eltávolztatott gonoszokért.

8 MARGITAI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* [...] (Debrecen: Lipsiai Rheda Pál, 1616), RMNY 1108.

9 LASKAI CSÓKÁS Péter, *Speculum exilii et indigentiae nostrae* [...] (Coronae: [Nyrő], 1581), RMNY 483.

Majd „ezeket hátrahagyván” a szerző más felosztás szerint kétféle könyörgésről szól. Az egyik a „kiváltképpen való”, azaz egyéni, magányos imádság, hangosan vagy magunkban elmondva. Figyelemreméltó, hogy megjelenik az augustinusi „oratio interior”, azaz a szavak nélküli imádság, amihez „sem az sokaság, sem üdő, sem óra, sőt még az nyelv sem mindenkor kívántatik”. A másik a „közönséges” imádság, ami „sokaságtul, bizonyos helyen és időben, szájjal és nyelvvel szokott végben vitetni”.

A második és a harmadik kérdésre a második prédikációban kapunk választ. A harmadik kérdésre („Mi módon kelljen könyörögnünk, hogy Istentől meghallgattassunk”) adott egyik válasz jellemző példája a protestáns felfogásnak, ahogyan az imádsággal kapcsolatban Margitai a szentek tiszteletét helyteleníti:

Ne csudáld tehát, atyámfia, hogy ha mostan nem minden könyörgőknek léssen kedves válaszok Istentől. Mert sokan könyörögnek, de nem Istennek, hanem avagy az Angyaloknak, avagy megholt Szenteknek. Mint az pápisták cselekesznek, akik az megholt Szentek közt ugyan el osztották az tisztet, és kiket egy-féle nyavalyájokban, kit penig más-féle nyavalyájokban hínak segítségül.¹⁰

A harmadik prédikációban sikerül feloldani a Krisztus által előírt kötött forma és a szabadon szerkesztett imádság látszólagos ellenmondását:

Szabad-é más formán könyörögnünk? Erre azt feleljük, hogy szabad. [...] Mert ebben az könyörgésnek formájában Idvezítőnk inkább mint csak közönséges dolgokat foglalt be. Vadnak pedig kiváltképpen való szükségleteink is, az mellyek felől Istenünket könyörögésünk által szükség meg találunk.¹¹

A kapcsolódó *Tanuságban* Margitai megerősíti:

Sőt szabad az Keresztyén embernek az naponként való könyörgésnek minden czikkeiből kiváltképp való könyörgést formálni, amint az üdő és az alkalmatosság kívánja.¹²

Ez a megállapítás implicit formában alátámasztja akár a retorikai eszköztár alkalmazását is. Hiszen „az üdő és az alkalmatosság” a retorikai invenció legfontosabb locusai, amelyek segítségével az előadandók körülményei megragadhatók.

Mindazonáltal ezután következik a kötet nagyobb része, az „előnkbe szabott forma” részletes tárgyalása. Margitai célja ugyanis – a kritikátörténet nagy veszteségére – nem az imádság retorikus megformálásának megtanítása, hanem a hívek lelki épülése, hitbéli erősödése. A negyedik prédikációból azért kiderül az Úr imádságának felépítése, mégpedig retorikai fogalmakkal meghatározva:

---

10 MARGITAI, *Az mindennapi...*, B3r.

11 Uo., B6v.

12 Uo., B8r.

Az első részében be foglaltatik az *Exordium*, az az kezdeti az könyörgésnek [...] az második részében hat kérések vannak [...] az harmadik részében be foglaltatik az *Conclusio*, mellyel be summályuk az kéréseket.¹³

A katolikus és az evangélikus hagyománnyal ellentétben, amelyek hét kérésre osztják a *Miatyánkot*, a református Margitainál természetesen a Kálvinra visszavezethető hat kérés jelenik meg.

A kilencedik prédikációban, a negyedik kérés magyarázata során újabb retorikai fogalom alkalmazására ismerhetünk. A „kenyér” szó tartalmának értelmezésében a szünekdochikus jelentés is előkerül, bár a görög eredetű terminus megnevezése nélkül:

Itt penig az kenyérnek nevezetivel mindeneket be foglalunk, valaminemü eszközök a mi táplálásunkra külsőképpen szükségesek: úgy-mint ételt, italt, ruházatot, nyugodalmas szállást, jó egészséget, békességet, és ezekkel egyetemben minden testi jókat.¹⁴

A kötetben több helyen akad példa a hitvitákkal rokon polémiára is, amikor az ellenkező nézetek egyszerű elmarasztalása mellett érvelésre is sor kerül. A nyolcadik prédikációban, a harmadik kérés tárgyalása során Margitai ismerteti az ég és a föld értelmezése körüli vitákat. Ezt azért tartja szükségesnek, mert „az Írás magyarázó Doctorok ezt a két czikkelyt nem mind egy aránt magyarázzák”. Jól elkülönített *Ellen-vetés* belső alcímmel tér ki a korábban kifejtettekkel ellenkező véleményekre, amit az ellenvetés cáfolata követ.

A „kenyér” lehetséges jelentéseivel kapcsolatban ugyancsak *Ellen-vetés*ben kerül sor az ellenkező vélemények cáfolatára, görög nyelvészeti fejtegetések segítségével. Vita tárgya az is, hogy kell-e „ilyen szorgalmasan kérnünk az kenyeret”, hiszen Krisztus Urunk anélkül is gondoskodik rólunk. Újabb *Ellen-vetés*ben olvashatjuk az érvek szembeállítását. Más helyeken is előfordulnak újabb *Ellen-vetések*, sőt *Más ellen-vetés* is.

A tizenharmadik prédikációban a záró résszel („Mert tized az Ország, az hatalom és az dicsőség, mind örökké. Amen.”) kapcsolatban vitatott, hogy az vajon része-e a *Miatyánknak*.

Az pápisták erre azt felelik, hogy ezek az igék nem az könyörgéshez valók, hanem csak az közönséges szokásból jöttek be, és úgy ragasztattanak az könyörgéshez.¹⁵

Itt is felsorakoznak az érvek, ellenérvek és cáfolatok, ami természetesen a kálvinista álláspont igazolásával végződik. Retorikus szemléletre vall az az érv, amellyel a szerző az imádság „rendjére” hivatkozva tartja szükségesnek a szöveg lezárását:

[...] a könyörgésnek rendi is azt kívánnya, hogy az ide föl való kéréseket így summályuk be.¹⁶

---

13 Uo., C2r.

14 Uo., F4r.

15 Uo., H5r.

16 Uo., H5v.

A fentebb is idézett „be summálás” (= „conclusio”) mellett a „rend” kifejezést is bizvást tekinthetjük a magyar retorikai szaknyelv részének, ugyanis a magyar régiség elméleti megjegyzéseiben gyakori a retorikai értelemben használt „ordo” vagy „systhema” „rend” elnevezése.

Következő könyvében Margitai Péter a *Tízparancsolatot* magyarázza negyven prédikációban, mintegy 800 lap terjedelemben.¹⁷ Az egyes beszédek szerkezete hasonló az előzőekéhez. A munkában előfordulnak kritikátörténeti érdekű megjegyzések. A szerző az ajánlásban kitér a prédikációirodalom egyik alapvető kérdésére, a megcélzott közönségre, ami meghatározza a beszéd szerkezetét és stílusát. Hangsúlyozza, hogy a prédikációkat „az egy ügyű Híveknek épületekre” írta. Továbbá a *Miatyánk*-magyarázatban írottaknál nyomatékosabban utal az írásbeliség, a könyvnyomtatás hatékonyságára. Mint írja: a mondandót

rövid Praedicatiokban foglalván [...] szem eleiben bocsátottam, hogy így nem csak szájjal és nyelvemmel, hanem az én vékony értékem szerint kezemmel-is építsem az Úrnak lelki Szólójét.¹⁸

Az olvasónak szóló rövid bevezetőben visszatér arra, hogy „ez kitsin munka nem valami fönn-járó, hanem tsak amaz alaton elmékhez rendeltetett”.

A túlnyomórészt lelkeségi tartalom mellett akad néhány halvány retorikai jellegű utalás. A huszonegyedik prédikációban a harmadik parancsolatra tartozó ötödik „jószágos cselekedet” a könyörgés. A három megszívlelendő „dolog” közül a második érinti az imádság szerkezetét. Margitai előző könyvére hivatkozva a *Miatyánk* nyomán röviden összefoglalja, hogy a „kiváltképpen való könyörgés” során mi mindenért kell imádkoznunk.

Mely rövid kérésekben minemű lelki és testi jókat foglalt be Christus Urunk, másutt bővebben számláltam elő, tudni illik amikor az minden napi könyörgést magyaráztam. Annak okáért azokrul mostan bővebben nem szólok.¹⁹

A huszonötödik prédikációban a negyedik parancsolatra hét „drága keresztyéni jószágos cselekedet” tartozik. Az ötödik a „közönséges könyörgés”.

De mivelhogy oda fellyebb, az harmadik parancsolatnak magyarázattában szólottam az könyörgésről, mostan derék tractát arrul nem indítok, hanem csak azt lássuk megh: miért, hogy nem csak kiváltképpen, hanem ugyan közönségessen is kell könyörögnünk.²⁰

---

17 MARGITAI Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* [...] (Debrecen: Lipsiai Rheda Pál, 1617), RMNY 1131.

18 Uo., B3r.

19 Uo., 185v.

20 Uo., 256 r.

Ennek „nagy sok szép okai” közül a nyelvhasználatot illeti „az idegen nyelven való könyörgés, mellyet egyebek nem értenek és te veled együtt Áment nem mondhatnak”. Margitai a kapcsolódó *Tanuságban* nem feledkezik el az ellenpéldáról: nyomatékositja, hogy azok is vétkeznek, akik „idegen nyelven könyörögnek, és az jelen valók nem értik, mint az Pápista papok. De mi ezeket ne kövessük, hanem serényen, igazán és értelmessen könyörögjünk.”

Kitekintve a következő korszakra: láthatjuk Margitai Péter köztes helyét Laskai Csókás Péter és a témában érintett későbbi hazai szerzők között. A 17. századi második felének egyházi retorikái egyre árnyaltabban fejtik ki a szövegalkotás szabályait. Medgyesi Pál imádság- és prédikációelmélete²¹ párhuzamos latin–magyar fejezeteket tartalmaz; az imádságelmélet „külön szakasztva”, önállóan is megjelent.²² Martonfalvi Tóth György a prédikáció,²³ Szilágyi Tönkö Márton az imádság és a prédikáció tudnivalóit latinul foglalta össze,²⁴ számos magyar szakkifejezést is alkalmazva.

4. Mikrofilológia és makroszint

Amint a példákban is kitűnik, az elhanyagolt források bemutatása alapvetően mikrofilológiai jellegűnek ígérkezik, mintegy „nyersanyagot” szolgáltatva a korszak irodalmi gondolkodásának alaposabb megismeréséhez. A sok apró adalék sorra vétele hozzájárulhat az összkép kialakításához. Hasonlóan a mozaikhoz: a majdani kép alkotóelemeit egyenként szemlélve színes kövecskéket látunk; ha azonban a darabkákat tervszerűen egymás mellé illesztjük, és valamiféle kötőanyagba ágyazzuk, kellő távolságból nézve összeáll a teljes kép. Ugyanígy, ha feltárjuk a kapcsolatokat az egyes adatok között, kirajzolódhatnak a kritikátörténeti érdekű mozzanatok sajátosságai, helyük a megelőző és a következő korszakokhoz viszonyítva. Ha a tapasztalt jelenségeket elhelyezzük a korszak elméleti gondolkodásának kontextusában – mint a mozaikszemcséket a kötőanyagban –, első megközelítésben is felderenghetnek a kapcsolatok az európai humanizmus meghatározó szellemi áramlataival. A források pontos ismeretében lehetőség nyílik magasabb szintű általánosításra is: a tágabb összefüggések kiterjeszthetők az egyes szakterületek tudományelméleti pozíciójára, mentalitástörténeti, teológiai, filozófiai meghatározottságukra. Az elméleti követelményrendszer és az irodalmi gyakorlat összevetése ugyancsak sok mindent elárulhat a két terület viszonyáról, egymásra hatásáról. Mindezek figyelembevételével beszélhető el a régiség kritikátörténete „makroszinten”, sok szempontot magába foglaló teljességében. Ez azonban már nem lehet egyetlen monográfia feladata, sokkal inkább a további kutatásoktól várható.

21 MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et praedicare* [...] (Bártfa: Klöss junior, 1650), RMNY 2310.

22 MEDGYESI PÁL, *Abba atya, avagy könyörgésnek lelke* [...] (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1650), RMNY 2352.

23 MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* [...] (Debrecen: Karancsi György, 1656), RMNY 3275.

24 SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis* [...] (Debrecen: Töltesi István, 1684), RMK I. 1536.

FÜGGELÉK

Magyar vonatkozású kritikátörténeti érdekű források tudományterületenként
1580–1630²⁵

Grammatika-poétika

Nyelvtanok

Külföldi szerzők grammatikái

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhartum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1581. RMNY 489.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1583. RMNY 527.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1591–1600. RMNY 761.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1600. RMNY 866.

GUARINUS, Veronensis, SCHWEHER, Christophorus. *Carmina de polysemis [...]*. Kolozsvár: Heltai, 1588. RMNY 612.

LUDOVICUS, Laurentius. *Compendium etymologiae et syntaxis [...]*. Bártfa: Klösz, 1597. RMNY 794.

ANDREADES, Michael. *Tyrocinium artis grammatices [...]*. Keresztúr: Manlius, 1601. Töredékek. RMNY 875A.

LAURENTIUS, Benedictus. *Grammaticae Bohemicae [...] libri duo [...]*. Prága: Ottmar, 1603. RMK III. 1003.

Compendium grammaticae Latinae majus Philippi Melanchtonis [...]. Lőcse: Schultz, 1619. RMNY 1190.

Compendium grammaticae Latinae Philippi Melanchtonis minus [...]. Lőcse: Schultz, 1619. RMNY 1191.

P. Rami Veromandui Grammatica Latina [...] opera et studio Andreae Andricii. Lőcse: Schultz, 1622. RMNY 1276.

RAMUS, Petrus. *Grammaticae Latinae rudimenta [...]*. Lőcse: Schultz, 1622. RMNY 1277.

---

25 Az összeállítás alapja az RMK és az RMNY. Elképzelhető, hogy az újabb könyvészeti kutatások során további tételek is előkerülhetnek. Az alábbiakban erre példák Fegyverneki Izsák *Enchiridionjának* további kiadásai, amelyekről az RMK III. nem tudott: két londoni (1588, 1591) és egy bázeli (1600) edíció.

Magyar szerkesztésű grammatikák

*MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Szeben: Fabricius [?], 1575–1601. Feltételezhető. RMNY 621.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1577–1602. RMNY 628.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Debrecen: Rheda, 1602. RMNY 887.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Debrecen: Rheda, 1613. RMNY 1049.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Gyulafehérvár: typ. principis, 1624–1630. Töredék. RMNY 1387.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1567. Nincs példány. RMNY 235.

*KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1567–1592. Feltételezhető. RMNY 439A.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1592. RMNY 691.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Debrecen: Rheda, 1607. RMNY 959.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Szeben: Fiebick, 1622. RMNY 1282.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wagner, 1549. Nincs példány. RMNY 76.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wagner, 1569. RMNY 262.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wolfgang, 1630. Nincs példány. RMNY 1456.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Novae grammaticae Ungaricae* [...] *libri duo*. Hanau: Villerianus, 1610. RMNY 995.

Szótárak

Külföldi többnyelvű szótárak

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1585. RMNY 569.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1586. RMNY 588.

*CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1587 [?] Feltételezhető. RMNY 597.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1588. RMNY 616.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1590. RMNY 638.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1594. RMNY 745.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1598. RMNY 829.

- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1598. RMNY 836A.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1605. RMNY 925.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1616. RMNY 1101.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1627. RMNY 1375.
- VERANTIUS, Faustus. *Dictionarium quinque [...] linguarum [...]*. Velence: Moretus, 1595. RMNY 767.
- MEGISER, Hieronymus. *Thesaurus polyglottus vel dictionarium multilingue* [...]. Majna-Frankfurt: [?], 1603. RMNY 899.
- LODERECKER, Peter. *Dictionarium septem diversarum linguarum* [...]. Prága: Ottmar, 1605. RMNY 937.
- HENISCH, Georg. *Thesaurus linguae et sapientiae Germanicae* [...]. Augsburg: Frank, 1616. RMNY 1094.

Egyéb többnyelvű összeállítások

- CLUSIUS, Carolus. *Stirpium nomenclator Pannonius*. Németújvár: Manlius, 1583. RMNY 536.
- CLUSIUS, Carolus. *Stirpium nomenclator Pannonius*. Antwerpen: Plantin, 1583. RMNY 538.
- [Pseudo-] CICERO, Marcus Tullius. *Ad Lucium Veturium synonymorum liber*. Kolozsvár: Heltai, 1589. RMNY 626.
- BEYTHE István. *Fives könyv*. Németújvár: Manlius, 1595. RMNY 766.

Magyar szerkesztésű szójegyzékek, szótárak

- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...]*. Debrecen: Csáktornyai, 1590. RMNY 642.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...]*. Bártfa: Gutgesell, 1592. RMNY 677A.
- *SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...]*. Debrecen: Csáktornyai, 1592. Feltételezhető. RMNY 682.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...]*. Debrecen: Csáktornyai, 1593. RMNY 718.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cum indice duplici opera Emerici A. Ujfalvi*. Debrecen: Rheda. 1597. RMNY 802.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cui nunc denuo adiecimus idioma Germanicum [...]*. Sárvár: Manlius, 1602. RMNY 891.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cui nunc denuo adiecimus idioma Germanicum [...]*. Bártfa: Klösz, 1616. Töredék. RMNY 1099.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cum indice duplici opera Emerici A. Sz. Ujfalvi*. Debrecen: Rheda, 1619. RMNY 1177.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Dictionarium quatuor linguarum [...]*. Bécs: Gelbhaar, 1629. RMNY 1423.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Germanicum [...] Nunc denuo adiectum idioma Hungaricum [...]*. Szeben: Pistorius, 1629. RMNY 1451.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] Nunc denuo edita, revisa, aucta et diligenter emendata [...]*. Bártfa: Klösz, 1630. RMNY 1453.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Dictionarium Latinoungaricum [...] Item viceversa Dictionarium Ungaricolatinum [...]*. Nürnberg: Hutter, 1604. RMNY 919.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum [...] Item dictiones Ungaricae [...] Latine conversae [...]*. Hanau: Viller, 1611. RMNY 1012.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum [...] Item Dictionarium Ungarico–Latinum [...]*. Heidelberg: Geyder, 1621. RMNY 1239.

Egyéb, a nyelvekhez, nyelvgyakorláshoz kapcsolódó kiadványok

FRISCHLIN, Nikodemus. *De ratione instituendi puerum [...]*. Németújvár: Manlius, 1584. RMNY 555.

HENISCH, Georg. *Poemata Hesiodi Ascraei [...]*. Bazel: Oporinus, 1574. RMK III. 638.

HENISCH, Georg. *Hesiodus Graecolatinus [...] ex quibus ratio cum fructu legendi explicandive authorem quaemve demonstratur [...]*. Bazel: Oporinus, 1580. RMK III. 690.

HEYDEN, Sebald. *Puerilium colloquiorum formulae [...]*. Debrecen: Csáktornyai, 1591. RMNY 658.

HEYDEN, Sebald. *Puerilium colloquiorum formulae [...]*. Debrecen: Rheda, 1596. Elveszett. RMNY 776.

[ÚJFALVI Imre.] *Admonitiones de ratione discendi [...]*. Debrecen: Rheda, 1596–1599. RMNY 803.

BARANYAI DECSI János. *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque [...]*. Bártfa: Klösz, 1598. RMNY 815.

[PÉCSELI KIRÁLY Imre.] *Abecedarium Latino–Hungaricum [...]*. Pápa: Bernhard, 1630. RMNY 1484.

Prozódiai kézikönyvek

KÓRODI BEDŐ Dániel. *Sylloge praeceptorum prosodiae brevissima methodo concinnata [...]*. Heidelberg: Lancelot, 1616. RMK III. 1172.

[ALVAREZ, Emanuel, PREIEL, Jakob.] *Prosodia seu [...] de syllabarum dimensione [...]. De pedibus et carminibus [dimensione]*. Kolozsvár: Heltai, 1619. RMNY 1189.

Retorika

Módszeres retorikai összefoglalók

HENISCH, Georg. *Praeceptionum Rhetoricarum libri V* [...]. Augsburg: Manger, 1593. RMK III. 831.

HENISCH, Georg. *Praeceptionum Rhetoricarum tabulis comprehensarum liber unus* [...]. Augsburg: Franck, 1613. RMK III. 5903.

PÉCSÉLI KIRÁLY Imre. *Isagoges Rhetoricae libri duo* [...]. Oppenheim: Galler, 1612. RMK III. 1112.

Retorikai tanulmányokat segítő szövegek, auktorkiadások

CICERO, Marcus Tullius. *Epistolarum libri tres* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1581. RMNY 488.

CICERO, Marcus Tullius. *Epistolarum libri quatuor* [...]. Szeben: Fabricius, 1594. Töredékes. RMNY 754.

Egyéb retorikai vonatkozású munkák

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...]. Bázél: Waldkirch, 1586. RMK III. 745.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...] *recognitum, auctum*. London: Bishop, 1588.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *editio secunda, priore melior*. Bázél: Waldkirch, 1589. RMK III. 787.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...]. London: Bishop. 1591.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito tertia*. Bázél: Waldkirch, 1595. RMK III. 846.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito tertia, prioribus auctior & emendatior*. Bázél: Waldkirch, 1595. RMK III. 847.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito quarta*. Bázél: Waldkirch, 1600.

FEGYVERNEKI Izsák. *Thesaurus S. Scripturae* [...] *Nominum, Rerum, Exemplorum* [...] *prioribus editionibus auctior*. Genf: Gamonetus, 1608. RMK III. 1056.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito quinta, diligenter recognita*. Bázél: [?], 1609 k. VD17 3:610679V.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito sexta* [...] *auctior & emendatior*. Bázél: Waldkirch, 1610. RMK III. 1081.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito nova* [...] *innumeris mendis* [...] *repurgata*. Bázél: König, 1628. RMK III. 1415.

Retorikai tárgyú disputáció

OMASZTA, Stephanus. *Disputatio prima de constitutione rhetoricae*. Prága: Sessius, 1615. RMK III. 1158.

Retorikai vonatkozású megjegyzéseket tartalmazó szövegekből

MARGITAI Péter. *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* [...]. Debrecen: Rheda, 1616. RMNY 1108.

MARGITAI Péter. *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* [...]. Debrecen: Rheda, 1617. RMNY 1131.

URSINUS, Elias. *Laudatio funebris* [...] *Stanislai Thurzonis* [...]. Kassa: Schultz, 1626. RMNY 1364.

Logika

Módszeres logikai összefoglalók

HENISCH, Georg. *Institutionum dialecticarum libri septem* [...]. Augsburg: Manger, 1590. RMK III. 800.

FISCHER, Simon. *Dialectices praecepta* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1599. Töredékek. RMNY 859.

BARTHOLINUS, Caspar. *Logicae peripateticae praecepta* [...]. Kassa: Moller, 1622. RMNY 1264.

SAXO, Matthaeus. *Privatum collegium logicum* [...]. Lőcse: Brewer, 1629. RMNY 1443.

Logikai tárgyú disputációk

HERMANN, Leonhard. *Disputatio septima. De principio proprietetibus* [...]. Odera-Frankfurt: Sciurianus, 1596. RMK III. 874.

HERMANN, Leonhard. *Aristotelis Analytici* [...] *Disputatio* [...]. Odera-Frankfurt: Sciurianus, 1596. RMK III. 875.

PRAETORIUS, David. *Disputatio logica de Categoria Qualitatis* [...]. Stettin: Müller, 1601. RMK III. 973.

GÖNCZI, Stephanus. *Prodromus disputationum logicarum* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1133.

LOSSITS, Stephanus. *Disputatio logica decima tertia de argumenti dialectici inventione, et sede* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1135.

PAULINUS, Daniel. *Disputatio logica sexta de interpretatione* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1137.

BOCKH, Johannes Fridericus. *Collegii novi logici disputatio I. De philosophia* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1231.

- HODIK, Daniel. *Collegii novi logici disputatio X. De demonstratione* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1234.
- LANI, Zacharas. *Collegii novi logici disputatio V. De categoriis* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1236.
- CZABANIUS, Michael. *Illustrium problematum logicarum disputatio extraordinaria tertia. De praedicabilibus is specie* [...]. Gdańsk: Hünefeld, 1619. RMK III. 1243.
- COCAVINUS, Samuel. *Disputationum logicarum extraordinaria libri tertii. Prima de syllogismo* [...]. Gdańsk: Rhetius, 1620. RMK III 1289.
- ALAUDA, Josephus. *Decas quaestionum partim metaphysicarum, partim logicarum* [...]. Wittenberg: Boreck, 1629. RMK III 1441.
- ALAUDA, Josephus. *Collegii logici disputatio VII. De forma argumentandi & discurrendi* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1442.
- MAYER, Andreas. *Collegii logici disputatio III. De praedicamentis & postpraedicamentis* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1445.
- PISCATOR, Gabriel. *Collegii logici disputatio II. De individuo & praedicabilibus* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1447.

Egyéb logikai vonatkozású munka

- CSANAKI, Matthaeus. *Controversiae partim logicae & philosophicae, partim etiam theologicae* [...]. Leiden: Wourdan, 1625. RMK III. 1387.

Adalékok Pázmány Péter bibliahasználatának kérdéséhez

A Kalauz példája

HORVÁTH Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, posztdoktor kutató
ORCID 0000-0003-2016-9068

Supplements to the Question of How Péter Pázmány Used the Bible. The Example of the Guide

Abstract | The paper is organically intertwined with the preliminary work of the volume of notes on the critical edition series of the *Guide to the Divine Truth*. The novelty of the research lies in the extraction of data, verification of that data, and the organization of all the biblical references of PÁZMÁNY'S masterwork. The first part of the study contextualizes the theological-hermeneutic questions of Pázmány's age, as well as the religious polemics concerning the interpretation of the *Scripture*. In the next part, different, characteristic techniques of applying the biblical text in the three most significant corpora of the oeuvre of Pázmány are highlighted: the *Prayer Book* (forces of text-shaping), the *Sermons* (exemplum) and the *Guide* (argumentum). The backbone of the paper is provided by the quantitative and qualitative analysis of the biblical references and quotations included in the Guide as well as the question of which exact edition of the *Bible* Pázmány could have been working from, or whether he might have known the whole text of the *Bible* by heart.

Keywords | Péter Pázmány, Guide, Bible, controversialist theology, ecclesiology

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Kutatásom szervesen kapcsolódik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Pázmány-munkacsoportjának tevékenységéhez, a kritikaikiadás-sorozat *Isteni igazságra vezérlő kalauzra* vonatkozó köteteinek előmunkálataihoz.¹ Pázmány fő műve a kritikai kiadás előrehaladtával egyre inkább a kutató érdeklődés homlokterébe került, 2016-ban konferenciát és ennek nyomán tanulmánykötetet szenteltek neki.² Hargittay Emil írta 2009-ben: „Az írói módszer talán legfontosabb sajátosságának felismerése és nyomon követése lényeges szakmai kérdés, és ennek feltárása és megvilágítása a kritikai kiadás feladata.”³ Ennek szellemében a *Kalauz* harmadik, 1637. évi kiadásában elemeztem Pázmány bibliahasználatát különféle aspektusokban; szándékom szerint kvantitatív módon kívántam kritika alá vetni a korábbi évtizedek Pázmány-kutatóinak – többnyire igaznak vélt, ugyanakkor ténszerűen nem vagy csak gyengén igazolt – megállapításait Pázmány e korpuszának bibliahasználatát tekintetében. A tudomány számára nem csupán az új és látványos eredményeket felvonultató kutatások a fontosak, hanem a korábbi rész kutatásokat összhangba hozó és egyes kérdéseket „végérvényesen” lezáró vizsgálatok is méltánylandók lehetnek. Vizsgálódásom annyiban újszerű, hogy egy tetemes mennyiségű bibliai hivatkozással és idézettel dolgozó szövegbázis viszonylatában a teljesség igényével rendszereztem és interpretáltam Pázmány bibliai szöveghasználatát. Jelen tanulmányban a kutatás kontextusát és eredményeit kívánom bemutatni, a vizsgálódás módszertani kérdéseiről a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2022-es konferenciakötetében írok. Pázmány antik, középkori és kortárs forrásbázisát és idézéstechnikáját már többen elemezték,⁴ jelen kutatás kizárólag a bibliahasználat felé orientálódik; a pázmányi hivatkozástechnika és forrás-használat tekintetében a kritikaikiadás-sorozat már megjelent köteteinek kútfőkkel és a bibliai könyvekkel foglalkozó fejezetei e tekintetben útmutatóként szolgálhatnak.

1. A Szentírás szövege és annak értelmezése mint polemikus irodalmi téma a 16–17. században

A Biblia az emberi kultúra legfontosabb írott dokumentuma.⁵ Keletkezését, értelmezését mind a mai napig hittani és filológiai viták övezik. Nem volt ez máshogy a reformá-

1 HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere: a Kalauz és a vitairatok újrajrása* (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 221.

2 MACZÁK Ibolya, szerk., *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016).

3 HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, *Historia litteraria* 25 (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 12.

4 Nicolaus ÖRY, *Doctrina Petri Cardinalis Pázmány de notis Ecclesiae* (Chieri: „Diamma del S. Cuore”, 1952), 96–104; PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról*: *Diatriba theologica, Pázmány első latin munkája*, kiad. ÖRY Miklós (Eisenstadt: Prugg Verlag, 1975), 26–28; BITSKEY Isrván, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, *Humanizmus és reformáció* 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 55; HARGITTAY, *Pázmány Péter írói módszere...*, 24–26.

5 KÖPECZI Béla, „A Biblia a magyar művelődés történetében”, *Confessio* 12, 4. sz. (1988): 11–12.

ció időszakában sem, így a *Kalauz*ból sem maradhattak ki a protestáns bibliaértelmezések cáfolatai (III. könyv, XII. rész),⁶ mivel – Pázmány értelmezése szerint – minden eretnokség és távtan a *Szentírás* hamis értelmezéséből következik. A *Biblia* „megvesztegetésének” négy módját különbözteti meg: 1. némely bibliai könyvek – ezek leginkább a deuterokanonikus, görög nyelvű betétekkel ellátott ószövetségi szövegek (*Tóbiás*, *Judit*, *Báruk könyve*, a *Bölcsesség könyve*, *Sirák fia könyve* és a *Makkabeusok két könyve*) – elhagyása; 2. egyes bibliai könyvek (*Eszter könyvének* legendaszerű kiegészítései, *Dániel könyvéből* Azarja imája és a 3 ifjú éneke,⁷ Zsuzsanna és a vének,⁸ valamint Bél és a sárkány története⁹) megcsonkítása; 3. hozzátoldás; 4. az előző ponttal összefüggésben az egyes szentírási helyeknek a rossz fordítás miatti hamis magyarázata.¹⁰ (A kanonikus–deuterokanonikus megkülönböztetés Sziénai Sixtus nevéhez köthető, aki 1566-ban megjelent szintézisében összefoglalja és alátámasztja a Trentói Zsinat bibliafilológiai álláspontját, az ószövetségi könyvek kanonizálásának történetét.)¹¹ A „*Szentírás* hamis értelmezésének” pedig természetesen ekkleziológiai okai vannak: a *Bibliát* az Anyaszentegyház állította össze az egyházatyák – különösen Szent Jeromos – munkája nyomán, annak értelmezése pedig a mindenkori Tanítóhivatal illetékessége, attól eltérni nem lehet. Ezzel szemben a protestáns hitújítók azzal érvelnek, hogy Isten szava, a „könyvek könyve” közkinccs, és a sola Scriptura lutheri elvével tagadják az egyházi hierarchiát és autoritást, az intézményes írásértelmezést és a szenthagyomány számtalan elemét. Nem fogadják ez azt, hogy a „hit hallásból vagyon”,¹² hanem – Kecskeméti Gábor szavaival – a „mediáló *Bibliáról*”¹³ szóló tanításukat végérvényesen fenntartják, ugyanis – úgy gondolják – a *Szentírás* szövegének tartalma és pontos értése elegendő az üdvözüléshez, még akkor is, ha nem tartalmazza mindazt, ami az apostolok, később az egyházatyák által tudott volt, de a szent könyvek nem tartalmazzák. Éppen emiatt Pázmány kitüntetett figyelmet szánt ennek a kérdéskörnek, ugyanis természetesen belátta: minden további vitatkozás megszűnne és lényegtelenné válna, ha a *Biblia* és az Anyaszentegyház, a bibliikum és az ekkleziológia tekintetében újra egység len-

6 PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Isteni Igazságra-vezelő kalavz, mellyet írt és most sok helyen jobbitván ki-bocsátott cardinal Pazmany Peter esztergami ersek* (Pozsony: 1637), 319–384, RMNy 1697.

7 Dán 3,24–90

8 Dán 13

9 Dán 14

10 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Pázmány véleménye a magyar nyelvű protestáns bibliafordításokról”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 2, 292–301 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001), 292.

11 SIXTUS Senensis, *Bibliotheca sancta ex praecipuis Catholicae Ecclesiae auctoribus collecta* (Venezia: 1566).

12 Róm 10,17

13 KECSKEMÉTI Gábor, „Pázmány vitapartneri és a wittenbergi egyetem”, in *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János és TASI Réka, 43–66 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tan-szék, 2005), 57.

ne a különféle hitvallásokat valló és a *Szentírást* különféleképpen értelmező felekezettek között.¹⁴

Mindez természetesen mind a nemzetközi, mind a hazai térfélen hitvitákat eredményezett. 1626-ban, Káldi György bibliafordításával egy évben, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordítása¹⁵ után két évvel¹⁶ jelent meg Pázmány egyik legfontosabb vitairata *Az Szentírásról és az Anyaszentegyházról két könyvecskék* címmel.¹⁷ Ennek első részében a *Biblia* protestáns használatával és értelmezésével szemben két fő logikai érvet hangsúlyoz. Egyrészt megvilágítja, hogy szerinte a protestánsok fordítva gondolkodnak: nem a szent zsinatok és az egyházatyák nyomán ítélik meg a szent szövegek kánoni mivoltát, hanem a saját maguk által felállított kritériumrendszer, a protokanonikus bibliai kánon és egyes bibliai részek alapján kárhozzatják a zsinatokat és az egyházatyákat.¹⁸ Másrészt Pázmány kiemeli, hogy természetesen az egyházatyák sem tévedhetetlenek, ugyanakkor az ő tanításukkal alátámasztható, mit tanított korukban az Anyaszentegyház a *Bibliáról* (vagy bármely más teológiai kérdésről).¹⁹ Azért kellett külön kiemelni Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítását, mivel Pázmány e munkájában elsősorban Kálvin ellen tusakodik, protestáns hivatkozásai zömében az *Institutió*ból vannak. Mivel e munkája a *Kalauz* második kiadása (1623)²⁰ után jelent meg, feltételezhetnénk, hogy annak szövegét, esetleg korábbi munkáit kompilálta bele, azonban teljesen új művet alkotott.²¹ A bizonyítás elsőrendű eszköze számára az argumentációs során természetesen a *Biblia* szövege volt.²²

Pécsváradi Péter 1629-es válaszára²³ Pázmány „Sallai István” álnév alatt a következő évben viszontválaszt publikált. Ebben kijelenti, hogy a katolikusok soha nem tiltották a *Biblia* népnyelvre fordítását, azonban két dolgot megjegyez: „1. Hogy efféle fordítás, nem oly szükséges, hogy a’ nélkül el nem lehetne az *Ecclesia*. [...] elég a’ Keresztység épületire, hogy Püspökök, és Doktorok-által, a’ Hitnek tudománya, és a’ Sz. Írás, hirdettetnék. 2. Hogy a’ közönséges nyelvre-való fordítások-közzül, egy sincs oly bizonyos, hogy abban fogyatkozás, és csalatkozás nem lehetne. Mert efféle fordítások tekkellatessége, csak nem azon fundáltatik, hogy a’ ki fordította, sem tudatlanságból, sem gonoszságból hamissan nem fordította.”²⁴ Ugyanígy kiemeli azt is, hogy az igehirdetés,

14 HARGITTAY Emil, „Pázmány Péter a *Szentírásról* és az *Anyaszentegyházról*”, in HELTAI és TASI, „*Tenger az igaz hitről...*”, 79–92, 80.

15 RMNy 1308.

16 HARGITTAY, *Pázmány írói módszere...*, 130.

17 Pázmány e polemikus munkáját legújabban kontextualizálta: AJKAY Alinka, „Pázmány Péter vitairatai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 1. sz. (2022): 3–30, 16–17.

18 PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. Írásról es az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* (Bécs: Gelbhar, 1626), 29–32, RMNy 1355.

19 Uo., 44.

20 RMNy 1293.

21 HARGITTAY, „Pázmány Péter a *Szentírásról...*”, 82.

22 GYŐRI Levente, „Pázmány vitamódszere a *Két rövid könyvecskékben*”, in HARGITTAY, *Pázmány Péter és kora...*, 261–273, 262.

23 RMNy 1427.

24 SALLAI István [PÁZMÁNY Péter], *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása...* (Pozsony: 1630), 49, RMNy 1485.

prédikálás minden esetben nemzeti nyelven folyt: „De a’ Predikállást és oktatást, soha oly nyelven nem nyújtotta a’ Romai *Ecclesia*, mellyet a’ Halgatók nem értettek-vólna.”²⁵

Pázmány mindvégig figyelemmel követte a magyar nyelvű protestáns bibliafordítások ügyét, így a Károlyi-féle fordítás Szenci Molnár-féle 1612. évi kiadását is.²⁶ Mindmáig problematikus, hogy a különféle bibliafordítások és kiadások mennyiben követik az eredeti héber és görög szöveget, mennyire ezek valamelyik latin fordítást vagy a *Vulgátát*. A magyar fordítók segédeszközei tulajdonképpen nem az eredeti héber nyelvű szövegek, szövegkiadások voltak, hanem ezek magas színvonalú, ezekhez betű szerint kötődő latin fordításai. Már a vizsolyi biblia előtt is ezekből dolgoztak az eremista fordítók, Károlyiékra Paul Eber wittenbergi hébertanár hatott a leginkább, aki bevezette hallgatóit a rabbinikus irodalomba is.²⁷ Ezek a filológiai vizsgálatok természetesen nagyon fontos bibliafilológiai kérdések, azonban a fókusz elvonják a Pázmány által is pontosan látott végső komponensről.²⁸ Természetesen számos ponton kritikával illette a fordítók módszertanát és forráskritikai elveit, azonban a fő probléma számára mindvégig ekkleziológiai természetű maradt. Végső soron azonban a két lehetséges vizsgálati elv összemosódik: mivel a protestánsok nem a jeromoszi tradíciót követik, hanem az eredeti, ókori nyelvű iratokat tekintik elsődlegesnek, fordításuk nem lehet hiteles.²⁹

Nemcsak önálló polemikus művek, hanem terjedelmesebb alkotások egyes elemei, részei is konstruálhatnak hitvitát;³⁰ ilyen volt Káldi György 1626-os bibliafordításának függelékébe illesztett *Oktató intése* is, melyre Dengelegi Péter erdélyi református esperes felelt,³¹ a polémiát legutóbb Koncz Attila elemezte.³² Az *Oktató intés*ből tudjuk, hogy Károlyi Gáspár az ő vizsolyi bibliája előszavában olvasható *Vulgáta*-kritikáját Kálvintól és a lutheránus Martinus Chemnitiustól vette, aki vitairatot publikált a Trentói Zsinat határozatai ellen;³³ művének a templomi énekekre vonatkozó része már 1588-ban megjelent Bártfán Horváth Gergely fordításában.³⁴ Károlyi a saját fordításában nemcsak a Chemnitiustól kifogásolt locusokat vette át, hanem argumentációjában is jelentős hatást gyakorolt rá.³⁵ Károlyi fordításával és Szenci Molnár Albert további bib-

25 Uo., 50.

26 RMNy 1037; HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 165–166.

27 DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 61, 66.

28 P. VÁSÁRHELYI Judit, „Káldi György: *Oktató intés*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105, 5–6. sz. (2001): 623–637, 625.

29 P. VÁSÁRHELYI, „Pázmány véleménye...”, 294.

30 P. VÁSÁRHELYI Judit, „A vizsolyi biblia előljáróbeszéde mint vitairat”, in HELTAI és TASI, „*Tenger az igaz hitrül...*”, 33–41, 40–41.

31 RMNy 1467.

32 KONCZ Attila, „Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita?: Káldi György és Dengelegi Péter polémiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104, 5–6. sz. (2000): 669–694.

33 Martinus CHEMNITZ, *Examini Concilii Tridentini...*, 4 vol. (Frankfurt am Main: Feyerabend, 1574).

34 RMNy 603.

35 P. VÁSÁRHELYI, „A vizsolyi biblia előljáróbeszéde...”, 36–37.

liakiadásával a helvét irányú reformáció évszázadokra elkötelezte magát a héberen alapuló magyar *Bibliával*.³⁶

2. Pázmány bibliahasználata különféle műfajú műveiben

A Pázmány-életmű három legszignifikánsabb korpuszában, az *Imádságos könyvben*, a *Prédikációkban* és a *Kalauzban* a *Szentírás* szövegének három különféle, alapvetően intenció- és műfajspecifikus alkalmazástechnikájára lehetünk figyelmesek. Pázmányt e műveiből a spirituális ember, a tanító és az apologeta hármasszerepében ismerhetjük meg.

Az *Imádságos könyvet* a kritikai kiadás szövege és jegyzetapparátusa alapján vizsgáltam, melynek szerkesztői – Holl Béla kutatásai nyomán³⁷ – kimutatták a bibliai szövegek mellett a különféle liturgikus segédkönyvek (breviáriumok, misekönyvek, perikópás könyvek, zsoltáros- és énekeskönyvek stb.) hatását az *Imádságos könyv* szövegére.³⁸ Ugyanakkor – mint ezt a liturgiátörténeti kutatásokból tudhatjuk – minden ilyen szövegnek alapja szintén a leggyakrabban egy bibliai textus³⁹ vagy ahhoz kapcsolódó egyházatyái kommentár, ritkább esetben valamely patrisztikus szerző más – általában kontroverzeteológiai témájú – művének, levelének szövege. A kilencedik rész – amely a gyónás és áldozás előtti és utáni imádságokat és oktatásokat, valamint egy lelki tükröt tartalmaz⁴⁰ – vizsgálata során 54 bibliai hivatkozással találkozhatunk, szó szerinti idézet ezek közül mindössze 7, a többi utalás vagy konkordancia. (Megjegyzendő, hogy az 1631. évi kiadást megelőző edíciókban több szó szerinti bibliai idézet szerepelt, ezeket a jegyzetapparátus a megfelelő helyen hozza.)⁴¹ A *Szentírás* magyar nyelvű szövege az *Imádságos könyvben* nem csupán forrás vagy intertextuális szövegelem. Ezek a fogalmak talán irodalomtudományi szempontból helyénvalók, mégsem fejezik ki teljes egészében a spirituális értelmet és jelentőséget. A *Biblia* nyelve itt nyelvi konstruktőr:⁴² az imádkozás nemzeti és a *Biblia* szent nyelve a fohászokadás gyakorlatában egygévá válik.

36 DÁN, *Humanizmus, reformáció...*, 70.

37 HOLL Béla, „Pázmány az Ige szolgálatában”, *Szolgalat* 1, 2. sz. (1969): 47–70, 62.

38 BOGÁR Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyve* és a *Biblia*”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 3, 45–55 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2012), 49.

39 STANCO Attila, „A *Biblia* mint a liturgikus szövegek forrása”, *Praeconia* 3 (2008): 163–175.

40 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631*, kiad. Sz. BAJÁKI Rita és HARGITTAY Emil, Pázmány Péter művei 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 204–258.

41 PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv, 1631: Jegyzetek*, szerk. Sz. BAJÁKI Rita és BOGÁR Judit, Pázmány Péter művei 6 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps, 2013), 263; BOGÁR Judit, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai”, in *Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Pázmány irodalmi műhely: Tanulmányok 6, 61–71 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006), 62.

42 HARGITTAY Emil, „A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben”, in *A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*

Más a helyzet a *Prédikációs könyv* bibliahasználatával. Mint ezt már többen helyesen megállapították: Pázmány alapvetően szabadon használja forrásanyagát, legyen szó akár a *Szentírásról*, akár más kútfők alkalmazásáról; ugyanakkor azokat pontosan idézi.⁴³ A prédikációkban a legtöbbször szó szerinti fordítással találkozhatunk: a perikópák szövege esetében természetesen a betű szerinti értelem visszaadása a cél, ezzel tulajdonképpen a középkori tradíciót követi,⁴⁴ alapvetően nem filológiai, hanem dogmatikai kérdés volt a betű szerinti vagy értelem szerinti fordítás.⁴⁵ Tematikus szerzőiben a latin nyelvű citátumok, bármely forrásból is táplálkoznak, elhagyhatók, ugyanis minden esetben magyar – tartalmi vagy szó szerinti – megfelelés is szerepel a szövegben.⁴⁶ Ezért mondhatjuk, hogy Pázmány posztillája tulajdonképpen magyar nyelvű könyv. A prédikációirodalom szerzői intenciói, felekezeti és tanításbeli haszna, funkciói közismertek.⁴⁷ Szűrőpróbaszerűen kiválasztva a vízkereszt utáni negyedik vasárnapra szánt prédikációjában⁴⁸ 33 bibliai idézet található, ezek közül 29 szó szerinti fordításnak, 4 magyarázatnak tekinthető. Ez a kiválasztott prédikáció is bizonyítja Bitskey István állítását: „A magyar fordítások részint szó szerinti átültetések, részint átdolgozások. Pázmány fő szempontja az, hogy a beszéd egészébe jól illeszkedjenek, zökkenőmentesen simuljanak az idézett szerzők szavai.”⁴⁹ Mindezt végérvényesen azonban csak a *Prédikációs könyv* összes bibliai citátumának visszaellenőrzésekor, a kritikai kiadás készítésekor tudjuk majd igazolni. (Noha Bitskey csak a marginálisan szereplő bibliai hivatkozásokat lajstromozta, a főszövegben szereplőket nem, Büky Béla,⁵⁰ majd Bán Izabella is hasonló következtetésre jutott.⁵¹) A *Prédikációs könyv* szövegébe – több más prédikációs segédkönyvhöz hasonlóan⁵² – a bibliai citátum mint

---

3 köt., szerk. MONOK István et al. (Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998), 2:731–742, 731.

43 BÀN Izabella, „Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka és BAJÁKI Rita, 31–34 (Vác: Mondat, 2013), 33; BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 56; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai”, 64; HOLL Béla, „Anyanyelvünk, imádságunk...”, *Vigilia* 22, 1–7. sz. (1957): 23–28, 26; LUKÁCSI Sándor, „Pázmány fordítói elvei és gyakorlata”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94, 1. sz. (1990): 1–20, 12.

44 Uo., 19; TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 273. DOI: 10.1556/9789634540991

45 LUKÁCSI, „Pázmány fordítói elvei...”, 18.

46 BÜKY Béla, „Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter?”, *Vigilia* 46, 2. sz. (1981): 81–84, 81.

47 HORVÁTH Csaba Péter, „Katolikus egyházi körkép Magyarországon Telegdi Miklós prédikációi tükrében”, in *Filológia és irodalom: Tanulmányok a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának Kárpát-medencei MA- és PhD-hallgatók számára rendezett Filológia és Irodalom című konferencián elhangzott előadásokból*, szerk. TOMPA Zsófia, Pázmány irodalmi műhely: Opuscula litteraria 4, 17–40 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013), 17.

48 PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokásából minden vasarnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangéliumokból predikációk...* (Pozsony: 1636), 277–287, RMNY 1659.

49 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 56.

50 BÜKY, „Milyen magyar bibliát...?”, 84.

51 BÀN, „Pázmány bűnbánati zsoltárai...”, 33.

52 Uo., 102; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas, 1998), 82; TÜSKÉS Gábor, „Az exemplum a 16–17. századi áhitati irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 1–2. sz. (1992): 133–150, 149–150.

exemplum, példa épül be. Ez nem véletlen, hiszen az igehirdető a hallgatóság értelmére kíván hatni, és gyakorlati hasznot: erkölcsi nemesülést és hitbéli elmélyedést vár el.⁵³

Megint más idézéstechnikával dolgozik a *Kalauz*. Míg az *Imádságos és Prédikációs könyv* alapvetően magyar nyelvű műnek tekinthető, a *Kalauz* jellemzően kétnyelvű: magyar nyelven írt könyv számos, magyarra le nem fordított latin nyelvű szövegbetétel. Pázmány főművében az idézett szövegek a gondolatmenet alátámasztására érvként szolgálnak. A bibliai citátumok itt tehát argumentum, Bitskey István szavaival „tartalmat hordozó, a műalkotás-jelleggel összeegyeztethető”⁵⁴ funkcióban szerepelnek.

Következésképp megállapíthatjuk, hogy az *Imádságos könyv*ben a *Biblia* szövege eredendően textualizáló nyelvként, a prédikációkban exemplumként, a vitairatokban, így a *Kalauz*ban is – az Egyház autoritásának hangsúlyozása mellett – argumentumként funkcionál.

3. Pázmány Kalauz-béli bibliai citátumainak és hivatkozásainak kvantitatív és textológiai elemzése

A teljes *Kalauz*ban összesen 4498 bibliai hivatkozás található; az idézetbokrokat locusokra fragmentáltam. Ezek a locusjelölések elsősorban a margón szerepelnek, ugyanakkor számos esetben a főszövegbe is illeszkednek. Ebben a számban nem szerepelnek azok a bibliai helyek, amelyeket nem Pázmány hivatkozta saját szövegében, hanem az általa idézett munkák valamelyikében szerepelnek, viszont a nyomtatásban utaltak ezekre a konkordanciákra. Ilyen például egy Clairvaux-i Szent Bernát *De diligendo Deo* című művére való hivatkozás, melyben a ciszterci szerzetes *Izajás könyvét* értelmezi; ez csak a szövegtörzsből derül ki, formailag ezek a bibliai locusok ugyanúgy mutatnak, mint a „sima” szentírási igehelyek „*Isai. 26. v. 7.*”⁵⁵. Ezeknek az átvett, másodlagos hivatkozásoknak száma egyébként a mű egészében hivatkozott bibliai citátumokhoz képest elhanyagolható. Pázmánynak vannak sokszor idézett, „kedvenc” szöveghelyei. Az 1Tim 3,15 vers, melyben a „*Columna et firmamentum veritatis* – igazság oszlopa és erős támasza” Istenre mint ítélő bíróra vonatkoztatott textus szerepel, tizennégyszer fordul elő a *Kalauz*ban.⁵⁶

A mi szempontunkból az a szám szerint 887 bibliai idézet és a hozzájuk kapcsolódó locusmegjelölés az érdekes, amely az összes általunk vizsgált bibliai hely közel egyötödét teszi ki. A *Kalauz* idézetei – Pázmány más műveihez hasonlóan – tipográfiailag elkülönülnek, kurzívval vannak szedve az egész műben, ugyanakkor a *Prédikációs könyv*vel ellentétben a szövegegységből nem kivonhatóak, hanem az argumentációs szerves egységébe illeszkednek, kihagyásukkal értelemvesztés következne be, az

53 HORVÁTH Csaba Péter, „Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?”, in AJKAY és BAJÁKI, *Pázmány nyomában...*, 183–191, 189–190.

54 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 57.

55 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 30.

56 Uo., 130, 336, 349, 505, 631, 646, 650 (kétszer), 654, 658, 661, 666, 679, 1004.

érvelés logikai sora megszakadna. Ebből is látszik, hogy a *Kalauz* latinul is értő közönség számára íródott. Összesen 34 magyar nyelvű bibliai idézettel találkozhatunk a *Kalauzban*, ami az összes bibliai idézet közel 3,5%-a. A magyar nyelvű bibliai idézetek általában közismert helyekről és egy Malakiás- és egy Zakariás-prófécia kivételével az *Újszövetségből* származnak.⁵⁷

A 853 latin nyelvű bibliai citátumból 111-et szó szerint fordít Pázmány, ez 13%-os részesedést jelent, 60-at pedig tartalmilag fordít, értelmez, ez 7%-os arányt képvisel. Összesen tehát Pázmánynál a bibliai idézetek közel 20%-ában tapasztalhatunk valamiféle fordítói szándékot, a fennmaradó 682 esetben (80%) a leggyakrabban sem szó szerinti fordítással, sem tartalmi idézéssel nem találkozunk. Mindemellett azonban a tágabb kontextualizálásra vagy éppen az aktuális mondanivaló alátámasztására szolgáló idézethalmazással igen. Külön érdemes megjegyezni, hogy az idézetbokok esetében sosem fordít Pázmány szó szerint. A fordított ígeszakaszok esetében maga a fordítás állhat a latin nyelvű idézet előtt, után, sőt azt akár közre is foglalhatja, amint azt a szöveg értelme megköveteli.

A szakirodalom már helyesen megállapította Pázmány munkamódszerével kapcsolatban, hogy idézetei pontosak, locusmegjelölései csak néhány esetben tévesek. Amennyiben az ígehelyek tévesek, általában nyomdahibának tetelezhetők,⁵⁸ a kritikai kiadás eddig megjelent kötetekben szintén erre a megállapításra jutottunk. Gyakori eset azonban, hogy egy-egy hosszabb idézetenél csak a kezdő versszámot határozza meg.⁵⁹ Pázmány idézéstechnikája szempontjából a következő megállapításokat tehetjük: a legtöbbször szó szerint idézi a *Bibliát*, és pontos locusmegjelölést köt idézetéhez a margóra vagy a főszövegbe. Előfordul azonban, hogy nem teljes bibliai verset vagy verseket idéz, hanem egy versen belül több szót vagy szókapcsolatot kihagy, majd az így kapott kivonatot fordítja, értelmezi magyar nyelven, például a Bölcs 14,11 esetében: „a' Teremtett-állatok egér-fogó kelepczék a' balgatagoknak: *Factae sunt in muscipulam pedibus insipientium*.”⁶⁰ A *Vulgatában* azonban így szól a Pázmány által idézett rész egy tagmondattal kiegészítve: „factae sunt, et in tentationem animabus hominum, et in muscipulam pedibus insipientium”,⁶¹ azaz Káldi György fordítása szerint: „az Isten teremtett-állati gyűlölséggé löttek, és az emberek lelkeinek kísértetivé, és az esztelenek lábainak törivé.”⁶² (Ebből lett az „egérfogó kelepce”.) Pázmány gyakorta a ragozást, a névmások ragozott alakjait vagy a szósortrendet felcseréli, ahogyan azt a magyar nyelvű gondolatmenet megkívánja, például: „*Dániel* azt mondá *Bóldisar* Királynak; hogy, *Deus habet flatum tuum in manu sua*, Isten kezében vagyon az ő lélekzete.”⁶³

57 Uo., 899, 1023.

58 BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyve*...”, 47.

59 BOGÁR, „Pázmány *Imádságos könyvének* forrásai”, 64.

60 PÁZMÁNY, *Hodoegus*..., 9.

61 Michael TWEEDALE, ed., *Biblia sacra juxta Vulgatam Clementinam* (London: Baronius Press, 2006), 744.

62 KÁLDI György, ford., *Szent Biblia* (Bécs: 1626), 606, RMNy 1352.

63 PÁZMÁNY, *Hodoegus*..., 31.

Nem zárhatjuk ki, sőt – a korábbi kutatások eredményei alapján⁶⁴ – valószínűsítjük, hogy Pázmány használt akár saját kéziratos vagy nyomtatott segédkönyveket munkája során, bibliai konkordanciát bizonyosan,⁶⁵ mert máskülönben elképzelhetetlen lenne bibliai idézeteinek, utalásainak pontos szentírási lokalizálása. Bizonyítottnak tekinthetjük azt a Pázmány-irodalomban már meggyökerezett állítást is, miszerint Pázmány a kontextusnak megfelelően saját maga fordította bibliai idézeteit,⁶⁶ korábbi kéziratos vagy nyomtatott részleges vagy teljes bibliafordítást nem használt fel, így Káldi Györgyét sem. Pázmány itt is a jeromos fordítói hagyományt követi: az egyházatya szerint az a jó fordító, aki az értelmi hűség elsőségét figyelembe véve munkáját a jó stílus esztétikai követelményeivel és a nyelvi sajátosságok tiszteletben tartásával ötvözi.⁶⁷

A bibliai szövegek szabad fordítása nem csupán Pázmány sajátja: kora újkori szerzőink alapos és mély bibliaismeretről tesznek tanúbizonyságot, annak szövegét jól ismerték, így ezt az eljárást természetesnek is tarthatjuk.⁶⁸ Kutatásaim során táblázatokba rendeztem mindazokat a locusokat, amelyek a *Prédikációs könyvben* és a *Kalauzban* is idézettel és annak magyar fordításával szerepelnek: ezek közül egyik sem azonos. Az 1269. tétel esetében a Sir 10,15-öt „*Initium omnes peccati est Superbia*; [...] minden vétkek eredeti a' Kevélység”⁶⁹ ugyanazon latin idézet mellett a *Prédikációs könyvben* így fordítja: „a' Kevélység kút-feje, és eredete minden bűnnek”⁷⁰ Hasonlóképpen a 3388. tétel esetében az Oz 11,4-et így fordítja: „noha a' mí nyakunkban az iga, de ő viseli: *Ero eis, quasi exaltans jugum super maxillas*.”⁷¹ A *Prédikációs könyvben* ez – sokkal inkább a Pázmánytól már megszokott fordítástechnikával – így hangzik: „En, ugy-mond, fel-emelem, és fen-tartom az Igát, hogy ennek nehezsége nyakadat meg ne nyomja.”⁷² Ugyan-így egy művön belül sem ugyanúgy fordítja az egyes igehelyeket: „Isten segítségéből, mindent meg-cselekedhetünk: *Omnia possum in eo qui me confortat*.”⁷³ – írja egy helyütt Pázmány a *Kalauzban*, majd egy későbbi szöveghelyen így fordítja a Fil 4,13-at: „Minde-eket meg-cselekedhetik, annak erejével a' ki ötet vastagíttya.”⁷⁴ Ugyanerre a következtetésre jutott korábban Bán Izabella is a hét bűnbánati zsoltár magyar nyelvre ültetett szövegével kapcsolatban az *Imádságos könyv* és a *Prédikációs könyv* idézeteinek összeha-

64 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 60–61; BOGÁR, „Pázmány *Imádságos könyvének* forrásai”, 69–70; RAJHONA Flóra, „Pázmány Péter prédikációinak forrásairól”, in HARGITTAY, *Textológia és forráskritika...*, 113–124, 121.

65 SÍK Sándor: *Pázmány az ember és az író* (Budapest: Szent István Társulat, 1939), 311–312; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyve...*”, 48.

66 BÜKY, „Milyen magyar bibliát...?”, 84; BENCZE Lóránt, „A »hív magyarázat« eredete: Pázmány bibliai idézeteinek fordításáról, forrásáról”, *Magyar Nyelvőr* 110, 2. sz. (1986): 170–174, 173; BOGÁR, „Pázmány Péter *Imádságos könyvének* forrásai...”, 62. HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 226.

67 LUKÁCSI, „Pázmány fordítói elvei...”, 3.

68 HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, 12.

69 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 386.

70 PÁZMÁNY, *A romai anyaszentegyház szokasából [...] predikacziok...*, 48.

71 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 914.

72 PÁZMÁNY, *A romai anyaszentegyház szokasából [...] predikacziok...*, 161.

73 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 308.

74 Uo., 914.

sonlításakor. A korábban megfogalmazott állítást, miszerint „ugyanazt a zsoltáridézete Pázmány egy másik helyen másképpen fordítja”,⁷⁵ kiterjeszthetjük munkásságának szinte egészére. (A *Kalauzban* mindössze 5 olyan bibliai citátum van, amelyet többször fordít Pázmány.)⁷⁶ Pázmány az ószövetségi *Rút könyve* kivételével minden szentírási könyvre legalább egyszer hivatkozik a *Kalauzban*.

4. Milyen bibliát, melyik bibliakiadást használhatta Pázmány?

Bogár Judit az *Imádságos könyv* jegyzetelése során Pázmány bibliai hivatkozásait három forrásból ellenőrizte.⁷⁷ A *Vulgáta* alapú 1626-os Káldi-fordítás és a Szent István Társulat akkoriban legújabb, 2005-ös magyar nyelvű *Szentírás*-kiadása⁷⁸ mellett egy másik, korabeli latin nyelvű *Vulgátában* is visszakereste Pázmány hivatkozásait. A Káldi-biblia már tekintettel van a trentói rendelkezésekre, és az ott apokrifként meghatározott iratokat fordítása végére, appendixbe illesztette.⁷⁹ A Szent István Társulat kiadása az 1979-ben II. János Pál pápa által szabályozott, majd 1986-ban revízió alá vetett *Nova Vulgata* szövegét tartalmazza,⁸⁰ ez elsősorban beosztásában több helyütt eltér a kora újkori kiadásokétól.

Az 1583-as, Nocolai Bevilacqua és társai szerkesztette velencei *Vulgáta*-kiadás a flamand dominikánus Ioannes Hentenius 1547-es leuveni edíciójának (a historiográfiában *Leuveni Vulgátának* nevezett kiadásnak)⁸¹ újraközlése,⁸² tehát a Trentói Zsinat hivatalos bibliája előtti kiadásról beszélünk, ugyanis az a döntést követően csak negyvenkét évvel jelent meg. (A Trentói Zsinat a negyedik ülésén, 1546. április 8-án hozott döntést a *Szentírás* könyveiről, annak kiadásáról és magyarázatának módjáról.)⁸³ Azzal indokolhatjuk ennek sajtó alá rendezését, hogy a Trentóban apokrifnak nyilvánított *Ezdrás harmadik és negyedik könyvét*, valamint a *Krónikák második könyvének* függelékeként

75 BÁN, „Pázmány bűnbánati zsoltárai...”, 33.

76 2Tessz 2,10: PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 275, 374; Fil 4,13: Uo., 308, 914; Róm 15,4: Uo., 590, 615; Tit 1,13: Uo., 406, 1054; Tit 3,11: Uo., 512, 565.

77 PÁZMÁNY, *Imádságos könyv* [...]: *Jegyzetek...*, 263.

78 RÓZSA Huba, kiad., *Ószövetségi és újszövetségi Szentírás* (Budapest: Szent István Társulat, 2005).

79 „A' Manasses Imádsága, és a' két Könyv, mellyek Esdras Harmadik és Negyedik könyvei neve-alatt forognak kézben, e' helyen, tudni illik a' Tridentomi Szent Gyülekezettől bé-vött igaz Szent Könyveknek rendi-kívül helyhezettek, hogy tellyességgel el ne vesznének, mivelhogy azokkal némelly szent Atyák néha éltek, és némelly írott és nyomtatott Deák Bibliákban-is fel-találtnak.” KÁLDI, *Szent Biblia...*, 1143.

80 PAULUS, VI. et JOHANNES PAULUS, II., ed., *Nova Vulgata librorum sanctorum editio* (Status Civitatis Vaticanae: 1986).

81 Johannes HENTENIUS, ed., *Biblia: Ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata* (Leuven: Gravius, 1547).

82 Nicolai BEVILAGUE et socii, ed., *Biblia: Ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata* (Venezia: 1583).

83 Heinrich DENZINGER és Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, összeáll. ROMHÁNYI Beatrix és SARBÁK Gábor, ford. FILA Béla és JUG László, Szent István kézikönyvek 9 (Bátonyterenye–Budapest: Örökmécs Kiadó–Szent István Társulat, 2004), 372–374.

szerelő *Manasse imáját* még mindig sokan ismerték, és a liturgikus, valamint lelkiségi használatuk még a dekanonizációs aktus ellenére sem kopott ki a gyakorlatból.⁸⁴ (Az 1590-es év mind a magyar reformáció, mind az egyetemes katolicizmus számára mérőföldkő: megjelenik a Károlyi-féle vizsolyi biblia⁸⁵ és a *Vulgata Sixtina*,⁸⁶ a Trentói Zsinat hivatalos szentíráskiadása.)⁸⁷

Munkám során végig következetesen az 1592-es *Vulgata Sixto–Clementina* kiadása alapján kerestem vissza Pázmány hivatkozásait, és minden esetben egyezést észleltem a bibliai idézet és a *Vulgata* között. Munkámat nagyban segítette ennek online szövegkiadása,⁸⁸ ilyen nagy vizsgálatba vonandó szövegtörzset esetében egy online adatbázisban könnyebb dolgozni, mint egy analóg vagy nehezen kereshető képfájlból. Mivel mind a Bogár Judit által vizsgált 1583-as velencei kiadás, mind az 1592-es *Sixto–Clementina Vulgata*-kiadás, nehezen lehetett volna elképzelhető szövegbeli eltérés, csupán a szövegbeosztásban akadtak bennem kételyek. Éppen ezért összehasonlítottam a két *Szentírás*-kiadást (az 1583-asból a Bogár Judit által is használt OSZK-példányt),⁸⁹ és szűrőpróbaszerűen 79 citátum-tételt összevettem a két edícióban. Azt tapasztaltam, hogy mindkét kiadás egyezik szövegében és beosztásában is. Az 1583-as velencei biblíában még eredeti helyén szerepel a *Manasse imája* és *Ezdrás harmadik és negyedik könyve*, előbbi Pázmány az *Imádságos könyvben* szó szerinti fordításban egészében hozza,⁹⁰ *Ezdrás harmadik könyvére* pedig két citátum nélküli hivatkozást illeszt a *Kalauzba*.⁹¹ Így az, hogy Pázmány melyik bibliakiadást használhatta a *Kalauz* írása során, textológiai eszközökkel nem határozható meg bizonyosan, ugyanis Pázmány az ezdrási hivatkozásokat akár Trentó előtti konkordanciából is vehette, valamint a *Manasse imája* is előfordulhatott más, Trentó előtti bibliakiadásokban, imádságos könyvekben. A francia Henri Quentin bencés szerzetes és bibliafilológus kimutatta, hogy a *Vulgata Sixtina* és a *Sixto–Clementina* alapja Hentenius leuveni kiadása is lehetett.⁹² A két edíció hasonlósága bizonyítja, hogy a Trentói Zsinat kodifikációs aktusa már csak formális kihirdetése volt a *Szentírás* könyveinek és szövegének, azok már a jeromoszi hagyományon keresztül az Egyház többszáz éves tradíciójában gyökereztek.

A kritikai kiadás számára talán a legfontosabb elvégzett feladatnak a pázmányi bibliai citátumok Káldi-féle fordításának betűhű átíratának elkészítését tekinthetjük; ezek a szövegrészek a tárgyi jegyzetek részét fogják képezni a jegyzetkötetben. Az 1626-os kiadás szövegének a kritikai jegyzetanyagba emelése mellett több érv is szól. Egyrészt

84 A *Manasse imájának* recepció- és kiadástörténetéről legújabban lásd: ZSENGELLÉR József, *Manasse imája: Egy bibliai apokrif története*, Lectio divina 25 (Bakonybél–Budapest: Szent Maurícius Monostor–L'Harmattan, 2021).

85 RMNy 652.

86 SIXTUS, V., rec. et approb., *Biblia sacra Vulgatae editionis* (Roma: 1590).

87 P. VÁSÁRHELYI, „A vizsolyi biblia előjáróbeszéde...”, 33.

88 TWEEDALE, *Biblia...*, hozzáférés: 2022.06.27, <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf>.

89 Jelzete: Ant. 2913.

90 PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, 215–216; PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...: Jegyzetek...*, 348.

91 PÁZMÁNY, *Hodoegus...*, 658, 666.

92 Henri QUENTIN, *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Collectanea biblica latina 6 (Paris: Gebalda, 1922), 128–208.

kizárhatjuk ezzel annak a vélekedésnek lehetőségét, hogy Pázmány a Káldi-féle fordítás szövegét felhasználta munkája során, másrészt a nyelvileg-stilisztikailag, vallásilag és emberileg a *Kalauz* szövegéhez legközelebb álló *Vulgáta* alapú magyar nyelvű fordítás Káldié.

5. A Biblia szövege mint memoriter?

A katekizmusról mint az egyházi használati irodalom műfajáról tudjuk, hogy iskolai használatra szánták, olvasókönyvként és memoriteranyagként funkcionált. Igaz volt ez mind Luther *Kis katekizmusának* számtalan kiadására, mind az első generációs jezsuita, Petrus Canisius gyermekeknek szánt katekizmusára is.⁹³ Kérdés, hogy a *Biblia* szövege akár az oktatásban, akár az általános, alapvetően szövegközpontú kultúrában miképp működhetett mint memoriter. A premodern ember számára – már ha az olvasás képességének birtokában volt – meglehetősen kevés műfaj vagy olvasmány volt elérhető: a nyomtatott könyvnek e korban, különösen a Kárpát-medencében, mindig valami kifejezetten használati célja volt: a vallási kiadványok, kalendáriumok, törvénykönyvek stb. műfaji és használati historiográfiája közismert.⁹⁴ Tehát legkevésbé a szórakoztatás vagy a történetmondás; a regény és a mai értelemben vett szépirodalom még nem indult hódító útjára. Szinte minden történet alapja és típusa a keresztény kultúrában a *Szentírás*, a bibliai történetek voltak. Természetesen a magas műveltségű humanista tudósok és főpapok, külföldi egyetemet végzett protestáns prédikátorok ismerték a pogány bölcsek és történetírók munkáit, humanista és késő humanista⁹⁵ értelmiségünk műveltségét már számtalan tanulmány tárgyalta.⁹⁶ Ezek a szövegek azonban nem voltak a mai értelemben vett kulturális közkeincsek, a népi regiszterbe ezek a szószékről vagy a ponyvairodalmon,⁹⁷ verses epikán keresztül szivárogtak le; ugyanakkor a különféle bibliai történetek, bölcs mondások vagy a nemzeti emlékezet meghatározó mitikus elemei szempontjából a szóbeli hagyományozódás szerepe megkerülhetetlen maradt.⁹⁸ Nem véletlen az sem, hogy Rotterdami Erasmus felhívása nyomán és *Adagiorum chiliadese* mintájára sorra jelentek meg a különféle frazeológiai munkák, a rég

93 HORVÁTH Csaba Péter, „Jegyzet Telegdi Miklós katekizmusáról”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al., Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 17, 199–202 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 199–200.

94 HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Res libraria 2 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2008), 20–34.

95 SZABÓ András, „Késő humanizmus: Egy irodalmi korszakmegjelölés háttéréről”, in *Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvenéves Kulin Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes et al., 235–247 (Budapest: Ráció Kiadó, 2003).

96 BORZSÁK István, *Az antikvitás 16. századi képe: Bornemisza-tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960); BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok* (Székesfehérvár: 1910).

97 MÁTÉ Ágnes, *Egy kora újkori sikerkönyv története: 15–16. századi szövegvariánsok Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből* (Budapest: reciti, 2018), 135–163.

98 TARNAI, „A magyar nyelvet írni kezdik...”, 244.

múlt idők bölcsességeit tartalmazó szólás- és közmondástárak, például Baranyai Decsi János *Adagioruma*⁹⁹ is ebbe a halmazba tartozik.

Adódik tehát a kérdés: tudta-e a teljes *Bibliát* fejből Pázmány? Ha nem, akkor mennyit ismerhetett belőle? Ha fejből, szó szerint idézte a *Szentírást*, akkor vajon a texthoz kapcsolódó locusmegjelölést is pontosan tudta? Textológiai módszerekkel – különösen a *Kalauz* példáján – ez nem kimutatható. Kis korából vélhetően ismerte a zsoltárokat a közös istentiszteletek nyomán, valamint a napi breviárium és a 3. próbáció révén jezsuita növendék korából;¹⁰⁰ vélhetően teológiai tanulmányaiból számtalan részletet ismerhetett akár pontos locusmegjelöléssel az újszövetségi szövegekből, evangéliumokból; feltételezhetően számos mondást ismerhetett az ószövetségi bölcsességi irodalomból, a *Bölcsesség*, a *Példabeszédek*, a *Prédikátor könyvéből*, az *Énekek énekéből*, *Jób könyvéből*, *Sirák fia könyvéből*. Ugyanígy a mindennapok liturgikus úzusának szövegei is mélyen emlékezetébe vésődhettek. Abban azonban nem lehetünk feltétlenül bizonyosak, hogy a *Bibliában* szereplő történeti vagy jogi irodalom minden versét vagy a próféták jövendöléseinek mindegyikét fejezetszámokkal együtt fejből tudta. Persze megeshet; a korszak számos szereplője megjegyezte, hogy több alkalommal, akár hússzor is elolvasta – jobb híján – a teljes *Bibliát*.¹⁰¹

Az elkövetkezendő kutatások feladata a korszak mnemotechnikai eljárásainak, a memória hasznosításának feltérképezése, különös tekintettel az oktatástörténeti aspektusok figyelembevételére.

---

99 RMNy 815.

100 BITSKEY, *Humanista erudíció...*, 59.

101 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 204–205.

„elég kauderwelsch”?

Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének szerkezete

---

LÖVÉTEI LÁZÁR László

Költő, műfordító, Térey-ösztöndíjas
ORCID 0000-0001-9264-1013

“enough kauderwelsch”? The structure of *Smaller Poems* (1856) of Arany János

Abstract | LÖVÉTEI LÁZÁR László's article offers an interesting and novel perspective for the study of ARANY János' 1856 two volumes of *Smaller Poems*. The author argues that if we read the poems of the two volumes in parallel, we can find traces of a disconcerting code system in the structure of the volumes. It is as if ARANY János is constantly holding up a curved mirror in front of him: for example, while in the poem *Letésem a lantot* (I Let go of the Lute) in the first volume he says goodbye to poetry, in the poem *A vigasztaló* (The Comforter), which is placed in the exact same position in the second volume, he finds solace in poetry. What conclusion can be drawn from such a “humorous” volume structure? “ARANY could not fully subscribe to the ideology of liberal nationalism, and lacking a new faith he did not have the strength to oppose it: the only options left were an agonizingly abject identification with the old, a tragic irony, a humour”, wrote SZÖRÉNYI László half a century ago, on the only Arany poem he analyzed, *Visszatekintés* (The Retrospect). LÖVÉTEI in fact comes to the same conclusion, but now examining the whole structure of *Smaller Poems*, exposing an analytical idea that had not yet arisen in connection with the volume.

Keywords | János Arany, selected poems, volume structure, ars poetica, dialogue

* A tanulmány székfoglaló előadásként hangzott el a Magyar Művészeti Akadémián, 2022. június 22-én.

Úgy látszik, minden kor magyar nyelvének megvan a maga divatos idegen szava: mint a mai Instagram-fiatalok angol „cringe”-e, annyira közkedvelt lehetett a 19. század közepén-végén a német „kauderwelsch” – ezt támasztja alá az a tény, hogy még a *Révai nagy lexikona* is fontosnak látta külön szócikket szentelni neki: „*Kauderwelsch* (német), az értelmetlen, zagyva beszédet nevezik így. A felnémet Kauder (háza-ló) szóból származik, s eredetileg a welsch (olasz) házalók keveréknyelvét jelentette.”¹ Nem tudni, miért, de Arany János is gyakran használta ezt a szót, 1853. május 23-án például – miután Török Ignác kéziratot kért tőle Nagy Lajos királyunk fényes koráról az *Igazmondó* „mezei naptár” számára – a következőket írta Tompa Mihálynak: „Őszin-te szándékom összeírni valami kauderwelschet, majd meglátod a naptárban. Ha le-het, Lisznyait fogom utánozni, csapok olly bombasztokat, hogy »csak úgy bámul belé a bölcs kalendáriom«.”² Három évvel később, 1856. május 7-én pedig már a megjelenés előtt álló *Kisebb költemények* kapcsán írja Szász Károlynak Kézdivásárhelyre:

A mi versgyűjteményemet nézi: elég *kauderwelsch* lesz biz az. De tudom, hogy más valami-
mikor csak kiadta volna őket: miért hagyjam másra a rendezést, s az egy két forint anyagi hasznot? Aztán meg kinek a pap, kinek a papné: ily tarkaságban több ember izlése ta-lálhat magának valót.³

Az alább következő gondolatkísérletben azt vizsgálom, hogy igazat adhatunk-e ennek a szerzői „önértelmezésnek”: valóban csak zagyva, összevissza, tővel-heggyel egymás mellé dobált versek gyűjteménye-e a *Kisebb költemények*, vagy pedig az Aranyra oly jellemző iróniáról-öniróniáról van szó. S teszem mindezt azért is, mert igazat adok Tar-jányi Eszter *Három megkomponált verseskötet a 19. század közepéről* című, 2015-ös (!) tanulmányában tett megállapításának, hogy ti.

Irodalmunkban a verseskötet nagyon fontos, szinte korszakválasztó szerepet látszik be-tölteni, ezért is érdemes megfigyelni azt a magyarázatra váró anomáliát, hogy a verses-kötet kompozíciójának a kérdése kifejezetten elhanyagolt területe a hazai irodalomtu-dománynak. Különösségét növeli, hogy az antikvitásra visszanyúló hagyományról van szó, mégsem került – sem hajdanában, sem az utóbbi időben – az irodalomtudományi diskurzus homlokterébe.⁴

1 *Révai Nagy Lexikona: Az ismeretek enciklopédiája*, 21 köt. (Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911–1935), 11:365.

2 ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 225. A továbbiakban: AJÖM 16. Aranytól amúgy nem találni verset az 1853-as *Igazmondó*ban, így tehát példákat sem Lisznyai-féle „bombasztokra”, de ne feledjük, hogy 1852-ben Arany (Szász Károllyal közösen) paródiát írt Lisznyairól (*Lisznyai Kálmánhoz*).

3 AJÖM 16, 695.

4 TARJÁNYI Eszter, „Három megkomponált verseskötet a 19. század közepéről: Arany János, Lévy József és Madách Imre”, *Irodalomismeret*, 2. sz. (2015): 9–28, 10.

Tarjányi Eszter tanulmánya óta – alighanem a 2017-es Arany-bicentenáriumnak is köszönhetően – természetesen számos, haszonnal forgatható tanulmány született e tárgy körben,⁵ de talán nem lesz teljesen érdektelen újra kézbe venni Arany János 1856-os *Kisebb költeményeit*.

I. Rájátszások Horatiusra

„...miért hagyjam másra a *rendezést*?” – kérdi tehát Arany a Szász Károlynak írt, fentebb idézett levélrészletben (kiemelés tőlem – L. L. L.). Érdeemes elidőzni ennél a kérdés mondatnál, hiszen Aranyról, egészen pontosan: a mindig kínosan precízen fogalmazó Aranyról van szó!⁶ Versgyűjteménye kapcsán nyugodtan megismételhetné volna az (össze)gyűjtést, főleg hogy néhány másodperccel korábban zagyvaságról („kauderwelsch”), néhány másodperccel később pedig ismét *tarkaságról* beszél. Milyen *rendezésről* lehet tehát szó? 1856. október végén Arany kötet szerkesztési tanácsot ad Tompának:

A rendezésben (...) elkülönzést nem, csak változatosságot ajánlok, vígra szomorú – jobbra gyengébb; így, míg egyik a másikat emeli, az olvasónak is nyugpontokat nyújt mintegy, – ha egy gyöngye ki nem elégíti, az erős utána annál erősbnek tetszik &c. Én legalább ezt követtem, tudván, hogy varietas delectat.⁷

Ma már minden kutató egyetért azzal a – Szörényi László által kikövetkeztetett – megállapítással, hogy „Arany tudatosan az egyik klasszikus kompozíciós elvet, a varietast követte a kötet [vagyis az 1856-os *Kisebb költemények*] anyagának elrendezésében”,⁸ a

5 A teljesség igénye nélkül: SZILÁGYI Márton, „»van ott sokféle faj«: Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 450–466; SZILÁGYI Márton, „Arany János 1856-os kötetének keletkezése”, in ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. SZILÁGYI Márton, 339–353 (Budapest: Helikon, 2017); SZILÁGYI Márton, „Arany János kötet szerkesztési gyakorlata és a *Kisebb költemények* (1856)”, *Erdélyi Múzeum* 80, 3. sz. (2018): 1–12; SZÖRÉNYI László, „»Az ember... a költő (mily bitang ez a név!)«”, in SZÖRÉNYI László, *Arany János évében: Tárca és tanulmányok*, 75–81 (Budapest: Nap Kiadó, 2017). Feltétlenül ajánlott kötetek továbbá az utóbbi évekből: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „...*hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...*” (Budapest: Kortárs Kiadó, 2019); MILBACHER Róbert, *Arany-metszés* (Budapest: Kortárs Kiadó, 2021); SZILÁGYI Márton, „*mi vagyok én?*”: *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram, 2017); SZÖRÉNYI László, *Toldi uram dereka* (Budapest: Nap Kiadó, 2018). Végül – de egyáltalán nem utolsósorban –: a korábbi évekből e sorok írója Szörényi László *A humoros elégia* című, monográfia igényű verselemzését tanulmányozta a legnagyobb élvezettel, lásd SZÖRÉNYI László, „*Álmain is voltak, voltak...*”: *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 99–201.

6 Az írásjelekre is odafigyelő Aranyról lásd például: SZÖRÉNYI László, „Istentelen (?) rabszolgázadás...”, in SZÖRÉNYI, *Toldi uram dereka...*, 5–28.

7 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykörös, 1856. október vége felé, in AJÖM 16, 773.

8 SZILÁGYI, „Arany János kötet szerkesztési...”, 7. Ami a „varietas” kompozíciós elvét illeti: a „veronai Catullus könyvé”-t vizsgáló Horváth István Károly mondja (HORVÁTH István Károly, „A »veronai Catullus könyve« és a catullusi líra két alapvető műfaja”, in *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 17, 1–4. sz. 269–288.), hogy Ifjabb Plinius korában (tehát Traianus császár uralkodása idején) már klasszikusnak számított a varietas elve, idéz is (latinul) Ifjabb Plinius leveleiből, íme

kötetkompozíció tüzetesebb vizsgálatára viszont mind ez ideig nem került sor. Már a kortársak számára is világos lehetett (főleg a *Kisebb költemények* 1867-es, bővített kiadása után, ahol keltezés is van a versek mellett), hogy Arany nem időrendi sorrendet (vagy ahogy ő maga mondta volna: „iratási időrend”-et) követett, még csak nem is műfaji jellegzetességek alapján rendezte kötetbe verseit (mint Virág Benedek,⁹ Csokonai¹⁰ vagy éppen Vörösmarty¹¹). Megítélésem szerint Arany a 19. századi magyar irodalom legbátrabb (és „leghumorosabb”!) verseskötetét rakta össze, dialógusba léptetve látszólag egymástól egészen távol álló, össze nem illő verseket. De talán kezdjük a legelején.

1. Hány vers szerepel a Kisebb költemények két kötetében?

Bármilyen furcsán hangzik, a kérdésnek igenis van létjogosultsága. A legegyszerűbb természetesen megszámlálni a két tartalomjegyzékben feltüntetett verscímekeket, összeadni őket, és meg is van a végeredmény. Egy ilyen aritmetikai művelet szerint: I. kötet (46 vers) + II. kötet (42 vers) = 88 vers. Igen ám, de a helyzet korántsem ennyire egyértelmű! Bisztray Gyula írja *Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958)* című tanulmányában a Ráth Mór-féle szövegközlés kapcsán:

munka közben látnia kellett RÁTHnak – s a kiadás szellemi ellenőrének: ARANY Lászlónak –, hogy bizonyos, bármi csekély jegyzetanyag nélkül a nagyszabású kiadvány [vagyis az *Arany János összes munkái*] nem valósíthatja meg legfőbb célját: a közönségnevelés feladatát. Ezért pótlólag, az 5. kötetbe, majd pedig a 8. kötetbe beleszorították az 1–5., illetőleg a 6–8. kötethez tartozó legfőbb tudnivalókat (I–XXX., illetőleg I–XVIII. lapszámozással). Itt fejti ki RÁTH Mór a kiadvány szempontjait (...), közli a Kisebb költemények (...) első megjelenésének adatait, felsorolja a korábbi kiadásokat és a fordításokat (...).¹²

---

a levélrészletek magyar fordításai: „[Pompeius Saturninus] verseket is ír, akárcsak Catullus vagy Calvus; de valóban olyanokat, mint Catullus és Calvus. Hogy árad belőlük a báj, az életöröm, az elkeseredés, a szerelem! A kedves, könnyed hangú versek közé *tudatos elrendezésben* beiktat néhány csipősebbet is, éppen úgy, mint Catullus vagy Calvus”; „mint valami ritka külföldi árut, játékos verseimet küldöm neked, melyekkel utazás közben fürdőben, lakomán kellemessé szoktam tenni szabad időmet. Ezekben örökítem meg jókedvemet, pajkos ötleteimet, szerelmemet, bánatomat, panaszaimat, haragomat; hol köznapi, hol emelkedettebb hangon írok, és *épp ezzel a változatossággal szeretném elérni azt, hogy mindenkinek tessenék valami, egyik-másik darab esetleg mindenkinek*” (kiemelések tőlem – LLL). Ifjabb PLINIUS, *Levelek*, ford. MARÓTI Egon (Budapest: Magyar Könyvklub, 2000), 25, 117.

9 Külön „könyvekbe” rendezte el az ódákat, vegyes költeményeket, epistolákat, illetve az epigrammákat-gnómákat. Lásd VIRÁG Benedek, *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferencz (Pest: Heckenast Gusztáv, 1863).

10 Nála is külön kötetet kaptak az *Ódák, az Alkalmatosságra írott versek, az Anakreoni dalok* stb. Lásd erről: VARGA Balázs, *Csokonai verseinek első kiadásai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 1–52. (Különnyomat a hétkötetes *Csokonai Vitéz Mihály poétai munkái* című kiadványhoz.)

11 Mint tudjuk, Vörösmarty 1833-as, háromkötetes munkáiban külön kötetet kaptak a kisebb eposzok, a *Zalán futása*, illetve az „apróbb versezetek”.

12 BISZTRAY Gyula, „Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958)”, *Magyar Könyvszemle* 75 (1959): 23–46, 25.

Mint tudjuk, 1900-ban a Franklin-Társulat vásárolta meg az Arany-összes kiadási jogát. E sorok írójának birtokában van Arany *Kisebb költeményeinek* 1900 körül kiadott „Új lenyomat”-a (448 oldal + XVII. oldalnyi jegyzet). Íme, mit olvashatunk ezen új lenyomat jegyzeteinek 1. oldalán:

e kiadás *ízáról ízre* azon tervezet szerint készült, melyet Arany János maga, miután Ráth Mór egy ilyenmű összes kiadás eszméjét véle közölte, és annak közrebecsátására ajánlkozott, a Ráth Mórral való megbeszélések és a véle kötött szerződés alkalmával megállapított. E tervezet szigorú megtartását kegyeletes kötelességünknek tartottuk s mindazon változtatásokat (sic!) melyek folytán jelen kiadásunk az eddigiektől elüt, – különösen a költemények sorrendjét és csoportosítását illetőleg – Arany *maga* akarta *így*.

Az új lenyomat jegyzetírója tehát egyes szám harmadik személyben említi Ráth Mórt! S hogy miért fontos ez az észrevétel? Nos, azért, mert bár az egyes versekről közölt részletes tudnivalók Ráth Mórtól származnak, a jegyzetek III. oldalán olvasható kínos félreszámolás már a Franklin-Társulat jegyzetírójának sara: „A *Kisebb költemények* máig *hat* kiadást értek. Az *első* (1856) és a *második* (1860) Heckenast-féle önálló két kötetes kiadás, minden tekintetben azonos egymással és számra nézve 90 költeményből áll.” Már Bisztray is kárhóztatta a Franklin-Társulatot az Arany-kiadások trehányysága miatt,¹³ s én se igazán értem, hogy lehet 88 vers helyett 90 verset számolni?! Szörényi László szerint a 90-es szám „akkor jön ki, ha a közös címmel ellátott *Emlények* I., II. és III. részét három külön darabnak vesszük”.¹⁴ Szörényinek igaza lehet, hiszen a címben tényleg többes szám szerepel (*Emlények*), nem beszélve arról, hogy a három rész tényleg más-más időben íródott (az I. és II. rész 1851-ben, a III. rész 1855-ben). Igen ám, de a *Népdalok* címében szintén többes szám szerepel, ráadásul az I. és II. kötetben is van ilyen című, szintén más-más időben íródott (és más-más lapokban közölt!) kétrészes vers:

Népdalok (I. kötet)

I. [Hej! iharfa...] (Első megjelenés: *Hölgyfutár*, 1850. II. félév, 76. sz., okt. 1., ezen a címen)

II. [Kondorosi csárda mellett] (Első megjelenés: *A magyar nép könyve*, 1856. 9. 1., *Pusztai dal* címmel)

Népdalok (II. kötet)

I. [Ej! haj! ne szomorkodj] (Első megjelenés: *Délibáb*, 1853. II. félév, 20. sz., nov. 13., *Szegény ember dala* címmel)

II. [Igyunk biz azt egy-egy kicsit] (Első megjelenés: *Szépirodalmi Lapok*, 1853. II. félév, 18. sz., mártius 3., *Csendes borozó* címmel¹⁵)

13 „A Franklin-Társulat hosszú időn át nem tudta megbecsülni azt a nagy feladatot, amelyet Arany János műveinek kizárólagos kiadásával vállalt...” BISZTRAY, „Az Arany-kiadások...”, 31.

14 SZÖRÉNYI, „»Az ember...”, 77.

15 ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 442, 427, 476. A továbbiakban: AJÖM 1.

Ha ezeket a más-más lapokban közölt verseket is külön daraboknak vesszük, akkor viszont már nem 90 versünk van, hanem 92. (Ha pedig a két részből álló, s két külön címmel ellátott *Ráchel* című verset is két külön versnek számoljuk, akkor már 93!) Javaslom tehát, hogy maradjunk az egyszerű összeadási műveletnél, illetve a 88-as számnál.

De fontos volt-e/lehetett-e egyáltalán Aranynak ez a 88-as szám? Megítélésem szerint nagyon is az!¹⁶ Tudjuk, hogy Arany – cenzurális okokból, vagy mert elégedetlen volt velük – kihagyta a *Kisebb költemények*ből egy csomó, folyóiratban már megjelent versét,¹⁷ a beválogatott verseket viszont néhol tömbösítette. Vajon mit akart üzeni nekünk ezzel a 88-as számmal? Arany László mondja édesapja *Hátrahagyott iratai és levelezéséhez*¹⁸ írt *Bevezetőjében* (XV. oldal), hogy élete vége felé Arany „a latin classicusokat kezdte tanulmányozni könyv nélkül. Horatiusból fölvitte vagy százig.” S ha végigolvassuk az Arany-levelezést, látni fogjuk, mennyire gyakran és milyen magától értetődő természetességgel idézi Arany (természetesen latinul) Horatiust. Nyugodtan kijelenthető tehát, hogy Arany Horatius volt a(z egyik) kedvenc költője. Tudjuk Horatiusról, hogy együtt jelentette meg (i. e. 23-ban) az *Ódák* I–III. könyvét. És hány verset tartalmaz ez a tekercs? Pontosan 88-at, mint Arany *Kisebb költeményei*! És az *Ódák* első verse (*Maecenas*hoz) ugyanúgy himnusz a költészethez, mint Arany *Télben* című verse. Nem érdekli sem a hadi, sem a sportsiker – mondja Horatius pompás (kis) aszklépiadé-szi sorokban, csak és kizárólag a költészet:

és míg engem a vers papjaihoz sorolsz,
fennkölt homlokomat csillagokig vetem.¹⁹

Aranyt sem érdekli se az álmodott tavasz, se a magára eszmélő szubjektum előtt megjelenő valóság: a tél, inkább a költészethez menekül:

Hagyjuk e zord képet,
Hisz' ez a való, ez sivatag életem:
Deríts szép álmokat örökzöld tavaszról
Oh költészet! nekem.²⁰

Persze, joggal merülhet fel a gyanú, hogy (a 88-as szám ellenére is) véletlen egybeesésről van szó, hiszen a kétezzer éves hagyomány szinte megkövetelte a költészethez írt

16 Anélkül, hogy belegabalyodnánk a számmisztikába, érdemes észrevennünk egy érdekes tényt: az 1850-es évek elején Arany alaposan átírta a *Toldi estéjét*, amely végül 1854-ben jelent meg. És hány sor lett az átírt *Toldi estéje*? Pontosan 1852! Tehát: Szerző + Cím + 1852 = 1854 (vagyis az eposz megjelenésének éve). Vajon mindössze véletlen egybeesésről van szó?

17 Már említett, *Arany János kötettszerkesztési gyakorlata...* című tanulmányának *Függelékében* Szilágyi Márton közli is ezen versek – Arany által összeállított – listáját. SZILÁGYI, „Arany János kötettszerkesztési...”, 11–12.

18 ARANY JÁNOS, *Hátrahagyott iratai és levelezése*, kiad. ARANY László, 4 köt. (Budapest: Ráth Mór, 1888–1889).

19 HORATIUS, *Összes művei*, ford. BEDE Anna (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 7.

20 ARANY JÁNOS, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest: Heckenast Gusztáv kiadása, 1856), 1:5.

himmusszal kezdeni egy verseskötetet.²¹ Érdemes tehát megnézni, hogy melyik verssel zárja Horatius az *Ódák* III. könyvét, illetve hogy mit válaszolt rá Arany a *Kisebb költemények* II. kötetének zárásaként.

2. „Szalontai Jank”, avagy a Szibinyáni Jank kötetzáró pozíciója

Sokáig nem értettem, miért a *Szibinyáni Jank* című vers szerepel a *Kisebb költemények* II. kötetének végén, tehát a lehető leghangsúlyosabb helyen. Megítélésem szerint nem ez a legjobb-legszebb verse Aranynak, kötetzáró pozíciója tehát feltétlenül magyarázatra szorul.

Tudjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában megvan az a kéziratot kötet, amelybe Arany összeírta-összeíratta kisebb verseit.²² Ebben a kéziratot kötetben a 117. oldaltól következnek az 1855–1856-ban írott versek, „Vegyes tisztázatok, iratási időrendben” címmel. Ha összevetjük az iratási időrendet a *Kisebb költeményekben* szereplő versek sorrendjével, látni fogjuk, hogy Arany alaposan felforgatta az eredeti sorrendet:

1. táblázat

Végső sorrend a <i>Kisebb költemények</i> II. kötetében (1856)	Versek címe	Eredeti sorrend a <i>Vegyes tisztázatok...-ban</i> (1855–1856)
1.	<i>Hatvani</i>	1.
2.	<i>Emlények</i>	6.
3.	<i>Árva fiú</i>	8.
4.	<i>A vén gulyás</i>	4.
5.	<i>A vén gulyás temetése</i>	5.
6.	<i>Bor vitéz</i>	9.
7.	<i>A tetétleni halmon</i>	3.
(8.)	Zács Klára (Énekli egy hegedős a XIV-ik században)	(nem szerepel a <i>Vegyes tisztázatok...-ban</i>)
9.	<i>Szibinyáni Jank</i>	2.
(nem került beválogatásra az 1856-os <i>Kisebb költemények</i> be)	<i>Népnevelés</i>	7.
(nem került beválogatásra az 1856-os <i>Kisebb költemények</i> be)	<i>Néma bú</i>	10.

21 Egyetlen példát említve: Berzsenyi 1813-as kötetének *Ajánlása* ugyan Kazinczyhoz íródott, de egyértelmű, hogy a költészet magasztalásáról van szó: „Plátói nyelved 's lelked idézte le / Hozzánk az ép Íz' szebb geniusszait; / Nyelved' mosolygó gráziája / Önti belénk Helicon' malasztját”. BERZSENYI Dániel, *Összes művei*, kiad. DÖBRENTEI Gábor (Buda: Magyar Királyi Egyetemi Sajtó, 1842), 1.

22 MTAK Kt K 509. A kéziratot füzet címe: „Kéziratok. – Arany Jánostól. Régiebb versek tisztázata. I. Alanyi költemények.” Erről részletesen lásd SZILÁGYI, „»van ott sokféle...«”, 455–456.

Mit keres tehát a *Szibinyáni Jank* a II. kötet végén? Adja magát a magyarázat, hogy egy 88 versből álló kötetet illik 88 soros verssel befejezni (a *Szibinyáni Jank* 10 × 8 soros versszakból áll). Akkor viszont a *Szibinyáni Jank* minden egyes verssorának a *Kisebb költemények* egy-egy verse feleltethető meg? Nos, úgy vélem, ez a magyarázat joggal tekinthető erősen „véleményesnek”. További magyarázatként szolgálhat (mármint a *Szibinyáni Jank* helyzetére), hogy dialógusba léptethető az I. kötetet záró *A dalnok bújával*, ahol a dalnok a régi idők költőit irigylő, akiknek még volt kiket megénekelni:

»Tinéktek adatott, a gyenge
Lant hurjain játszani s zengve
Éltetni az erőt!
És, kit nehéz vas döntö sirba
Az istenekkel tenni sorba,
– Feltámasztván a hőst.

»És adatott vala tinéktek
Teremteni új nemzedéket
Az elhunyt sirjain;
Építeni várost, Amphionként,
Hol durva kő mozdula önként
A lantos hurjain.

»Én a kifáradt küzdelemnek
Hanyatló korszakán merengek,
Szemem alátekint...
Késő, habár láttam virágát,
Biztatnom a kidőlt fa ágát:
Virágozzék megint.²³

A *Szibinyáni Jank*ban, szerencsére, már van megénekelhető, az istenekkel sorba tehető „erős”, igaz, ebben a versben már nemcsak a dalnok, hanem egész népek zengik a hős nevét:

Most is vallják, egyre dallják
Szerbhon ifjai, leányi,
Guzliczájok hangja mellett:
Ki volt Janko Szibinyáni.
De a magyar ajakon is
Neve, hire átalános:
Mert hisz' él még... él örökké
A dicső *Hunyadi János*.²⁴

23 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 1. köt., 237–238. (Kiemelések mindenütt Aranytól – L. L. L.)

24 Uo., 2. köt., 250.

A *Szibinyáni Jank* és *A dalnok búja* dialógusa tehát egyértelmű, de számomra továbbra sem magyarázza a *Szibinyáni Jank* pozícióját. Hiszen a dalnokok-költők-hegedősök dialógusára a *Zács Klára* című ballada sokkal indokoltabb lenne! (Nem beszélve arról, hogy sokkal szebb-innovatívabb, mint a *Szibinyáni Jank*.) Miért kell tehát az emlékmű Hunyadi Jánosról a *Kisebb költemények* végén? Hogy végleges választ adhassunk a kérdésre, érdemes ismét Horatiushoz folyamodni. Mit mond Horatius az *Ódák* III. könyvének végén, a *Melpomenéhez* című „exegi monumentum”-ában?

Ércnél is maradóbb művet emeltem én,
fenséges piramis csúcsa nem ily magas:
ezt sem kapzsi erő, sem szilaj Aquilo
nem rombolja le már, vagy sohasem fogyó
évek láncá, s a gyors, elsuhanó idő.
Jobb részem nem enyész, szellemem él tovább...²⁵

Fentebb már szóba került, hogy Arany László szerint is Horatius volt édesapja kedvenc költője. Tudjuk, hogy a *Kapcsos könyvben*, az *Őszikék* 9. darabjában, a *Honnan és hová?* című versben jellegként szerepel az „Exegi monumentum”. Voinovich versmagyarázó jegyzetét idézve: „[A *Honnan és hová?*] Első kézírata egy papírszalagon volt, ceruzával. A cím alatt: – *Töredékből*; jeligéül: *Exegi monumentum*. – Másodszor a *Kapcsos könyvben*. Itt a megjegyzések kitörölve.”²⁶ Nos, nem kizárt, hogy Voinovich kitörölve látta a *Honnan és hová?* jeligéjét, de a *Kapcsos könyv* Keresztury Dezső kíséretanulmányával ellátott hasonló kiadásában²⁷ tisztán olvasható a mottó. Rendkívül fontos ez a jelige, mert ebből is látszik, hogy Arany Jánost egész életében foglalkoztatta a (költői) halhatatlanság kérdése; meglátásom szerint ez lehet a magyarázat a *Szibinyáni Jank* kötetzáró helyzetére: Horatiust idézve, afféle Arany János-i fanyar humorral,²⁸ emlékművet emelve fejezi be ő is a kötetét – nyilván, nem saját magának emeli az emlékművet, hanem „druszájának”, Kelet-Európa legnagyobb hőségnek, Hunyadi Jánosnak.

II. *Versek dialógusa a Kisebb költemények két kötetében*

Láttuk korábban, hogy a *Kisebb költemények* I. és II. kötetének versei dialógusban vannak-lehetnek egymással. Nagyon érdekes, hogy már Riedl Frigyes is próbálkozott az Arany-versek ilyesfajta értelmezésével: „Ha szemügyre vesszük a *Télben* című költeményét, ahol Petőfit, vagy a *Családi kör*-t, ahol Burnst utánozza, csakhamar feltűnik, hogy Arany abban különbözik mintáitól, hogy költeménye mintegy színig megtelt pontos

25 HORATIUS, *Összes művei...*, 130.

26 AJÖM 1, 530.

27 ARANY János, *Kapcsos könyv*, tan. KERESZTURY Dezső (Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar Helikon, 1977).

28 Az Arany János-i humorra lásd Szörényi László már idézett, *A humoros elégia* című tanulmányának *Humor és tragikum* fejezetét. SZÖRÉNYI, „*Álmaim is voltak...*”, 130–138.

részletes vonásokkal”.²⁹ Nyilvánvaló, hogy Riedl az utánzás-ráírás alapján állítja párbodialógusba a *Kisebb költemények* kötetek kezdő verseit. Két megjegyzés kívánkozik Riedl értelmezéséhez: a *Télbenről* már Voinovich megállapította, hogy „Költői hitvallás ez a pálya kezdetén, azért állította utóbb gyűjteményének élére, *előhang gyanánt*”³⁰ (kiemelés tőlem – L. L. L.). Másodsorban: nyugodtan kijelenthető, hogy Török Zsuzsa korszakos felfedezést tett, amikor a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban rábukant a *Kisebb költemények* alapjául szolgáló kéziratos példányra,³¹ amelyet aztán Szilágyi Márton lapozott át nagyon alaposan.³² Miért fontos ez a felfedezés? Azért, mert láthatjuk, hogy az eredetileg egykötetesnek szánt *Kisebb költeményeket* Arany utóbb átszerkesztette az alábbiak szerint (a *Kertben*től a *Magyar Misüig* vizsgálva a versek későbbi, kötetbeli pozícióját):

2. táblázat

Eredeti sorrend az egykötetes verzióban	Versek pozíciója átszerkesztés után
<i>Kertben</i>	maradt a helyén
<i>Családi kör</i>	átkerült a Kk. II. kötetébe, kötetindító versnek
<i>Gondolatok a béke-congressus felől</i>	maradt a helyén
<i>Az ó torony</i>	”
<i>A dajka sírja</i>	”
<i>A költő hazája</i>	”
<i>A gyermek és szívárvány</i>	”
<i>Érzékeny búcsú</i>	”
<i>Hajnali kürt</i>	”
<i>Domokos napra</i>	”
<i>Ráchel</i>	”
<i>Ráchel siralma</i>	maradt a helyén, de a Kk. I. kötetében közös versként szerepel a <i>Ráchellel</i>
<i>Oh! ne nézz rám</i>	maradt a helyén
<i>Itthon</i>	”
<i>A világ</i>	”
<i>Mint egy alélt vándor...</i>	”
<i>A dalnok búja</i>	maradt a Kk. I. kötetében, de helyet cserélt a <i>Poétai recepttel</i>

29 Idézi TARJÁNYI, „Három megkomponált...”, 16.

30 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza (1817–1849)* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929), 206.

31 Kutatási és Különgyűjteményi Osztály, Mss. 337.

32 SZILÁGYI, „»van ott sokféle...«”, 456–462.

Eredeti sorrend az egykötetes verzióban	Versek pozíciója átszerkesztés után
<i>A Jóka ördöge</i>	átkerült a Kk. II. kötetébe, második versnek
<i>Poétai recept</i>	maradt a Kk. I. kötetében, de helyet cserélt <i>A dalnok bújával</i>
<i>Magyar Misi</i>	átkerült a Kk. II. kötetébe, harmadik versnek

Ha tehát megfogadjuk Voinovich tanácsát (hogy ti. a *Télben* egyfajta előhangként kezelendő, tehát: nem kell neki párvers a II. kötetben), illetve figyelembe vesszük az Arany-féle átszerkesztést, egészen érdekes és nyugtalanító kódrendszer nyomaira bukkanhatunk a két kötet egymással szembeni verseiben. Rögtön szembeötlő lehet például, hogy mindössze két (ballada)fordítás található a *Kisebb költeményekben*, de pontosan egymással szemben! És az azonos című *Népdalok* is pontosan egymással szemben szerepelnek! Tehát Arany mintha azt javasolná az olvasónak, hogy olvassa nyugodtan párban a két kötet egymással szemben szereplő verseit!³³ S ha nagyon a felszínen maradunk, azaz ha mindössze tematikus-motivikus ismétlődések alapján olvassuk a verseket, valóban lényeges párhuzamokat-antitéziseket észlelhetünk (hozzátéve rögtön, hogy a versek dialogikus jellegét nyilván csak egy nagyon alapos, összehasonlító mikroelemzés igazolhatná megnyugtatóan):

3. táblázat

Versek a Kk I. kötetében	Ismétlődő témák/motívumok (azonosság [=]/ellentét [↔])	Versek a Kk. II. kötetében
<i>A varró leányok</i>	nász ↔; =	<i>Családi kör</i>
<i>Az alföld népéhez</i>	alföldiek =	<i>Magyar Misi</i>
<i>A rab gólya</i>	szabadság ↔	<i>Enyhülés</i>
<i>Névnapi gondolatok</i>	magány =	<i>Hiú sovárgás</i>

33 A magyar irodalomtörténetben korábban is van példa arra, hogy egy kétrészes verseskötet szimmetrikus szerkezetet alakít ki, s így foglalja össze a verseket. Ezt tette Dayka Gábor a kötetében – igaz, ezt Arany nem tudhatta, mert a kötet – Kazinczy gondozásában – nem az eredeti szerkezetében jelent meg, illetve a kéziratnak megfelelő szerkezetet csak jóval később adták ki. SZILÁGYI Márton, „A »titkos bú« poétája?: Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, 73–87 (Budapest: Kijárat, 2000). Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy Dayka Gábor kötetére fölhívta a figyelmemet.

Versek a Kk I. kötetében	Ismétlődő témák/motívumok (azonosság [=]/ellentét [↔])	Versek a Kk. II. kötetében
<i>A Dismal mocsárok tava</i> (ballada, Moore után)	halál =	<i>Sir Patrick Spens</i> (skót ballada)
<i>Évek, ti még jövendő évek</i>	reménytelenség ↔	<i>Vágy</i>
<i>Letészem a lantot</i>	költészet ↔	<i>A vigasztaló</i>
<i>Népdalok I.</i> [Hej! iharfa, juharfa]	család =	<i>Népdalok I.</i> [Ej! ha! ne szomorkodj]
<i>Népdalok II.</i> [Kondorosi csárda mellett]	kocsma =	<i>Népdalok II.</i> [Igyunk biz azt egy-egy kicsit]
<i>A költő hazája</i>	otthon ↔	<i>A pusztai fűz</i>
<i>Ráchel</i> [+Ráchel siralma]	halál =	<i>A vén gulyás</i> <i>A vén gulyás temetése</i>
<i>Mint egy alélt vándor...</i>	reménytelenség ↔	<i>A tetétleni halmon</i>
<i>Poétai recept</i>	költészet („Így írtok ti”) ↔	<i>Zács Klára</i> (Éneklí egy hegedős a XIV-ik században)
<i>A dálnok búja</i>	költészet („ars poetica” ³⁵) ↔	<i>Szibinyáni Jank</i>

Arany életművében már a *Kisebb költemények* megjelenése előtt is találni példát látványos hátraarcokra, vagy ha úgy tetszik: humorra, (tragikus) iróniára-öniróniára: 1847. január 23-án díjazták a *Toldit*, 1847. május 27-én pedig (alig négy hónappal a díjazás után) már azt írja Petőfinek, hogy „egy *Toldit* akarok még írni, »Toldi estvéjét«”.³⁴ Vajon miért ennyire sürgős neki Toldi megbüntetése? Következik a forradalom és szabadságharc, *Szabadság zengő hárfája* címmel ponyvára küldi harcra buzdító verseit, majd nemsokára megírja *A nagyidai cigányokat*, a magyar irodalom leggyilkosabb önkritikáját... Vegyünk tehát szemügyre, szigorúan csak a versidézeteknél maradva, főleg az Arany-féle hátraarcokra figyelve, néhány verset a fenti táblázatból:³⁵

34 ANTAL Árpád, szerk., *Arany és Petőfi levelezése* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1973), 35.

35 Tarjányi Eszter ugyan a *Szibinyáni Jankot* nem tartja ars poeticának. TARJÁNYI, „Három megkomponált...”, 17. Szerintem viszont igenis afféle rejtett, horatiusi anti-„exegi monumentum”-ról van szó.

a) a *Varró leányok*ban lakodalomra készülnek, de meghal a vőlegény:

Nem menyasszony, – vőlegény volt:
Hat legény hoz zöld koporsót,
Apja anyja sír előtte,
Keserves a menyegzője;³⁶

a *Családi kör* ugyan tényleg boldog családi kör, de ugye... a leány...

Ez, mikor nem hallják, és mikor nem látják,
Pirulva kérdezi tőle... *testvér bátyját*:
Három éve múlik hogy utána kérdez,
Még egy esztendő vár, nem megy addig férjhez;³⁷

b) Az *alföld népe*hez című versből idézzük az Arany által kiselejtezt utolsó versszakot:

Azért hát engemet ne mondjatok tótnak,
Ha beszélem néha dolgát hegylakóknak:
Adja bár az isten, hogy síkon és hegyen
Magyarország népe *tiszta magyar* legyen³⁸ (kiemelés tőlem – L. L. L.);

a *Magyar Misi*ben Misi tényleg „tiszta magyar”:

Magyar Misi ám a legény egyszer a talpán,
Kivált mikor a bajuszát felpödri nyalkán,
Félre üti darutollas túri süvegét,
Majd megbolondul utána a fehér cseléd;³⁹

c) ugorva a táblázatban:

Letépszem a lantot. Nyugodjék.
Tőlem ne várjon senki dalt.
Nem az vagyok, ki voltam egykor,
Belőlem a jobb rész kihalt;⁴⁰

ezzel szemben viszont, íme, mit olvashatunk *A vigasztalóban*:

---

36 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 1. köt., 7.

37 Uo., 2. köt., 6.

38 AJÖM 1, 415.

39 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 2. köt., 38.

40 Uo., 1. köt., 69.

Mi a tűzhely rideg háznak,
Mi a fészek kis madárnak,
Mi a harmat szomju gyepre (...)
Az vagy nekem, oh költészet;⁴¹

d) aztán, ugye, *A költő hazája* című szerelmi vallomás:

A meddig ily nép fogja őt körül,
Nép, melynek érzi keble, zengi szája
A költő énekét, – addig terül,
Ott éri végét *a költő hazája*;
Azon túl maga jövevény,
Dala üvegházi növény;⁴²

véle szemben viszont (az Arany János-i logikát követve) mi más lehetne, mint *A pusztai fűz* című allegória?⁴³

Ki ültetett engem sivatag pusztába
Örökös botrányúl a csavargó szélnek? (...)
Lombom oly szinetlen és levelem oly gyér;
Jő az alélt vándor s pihenő helyet kér,
Nem talál, tovább megy és engem megátkozz:
„Soha ki ne zöldülj, soha ne virágozz!”⁴⁴

(az olvasónak az átkozódó vándorról rögtön Márk evangéliuma jut eszébe – 11. fejezet, 13–14. rész –, ahol Jézus megátkozza a betániai fügefát: „nem vala még a fige érésének ideje. Akkor Jézus felelvén, monda a figefának: Soha ezután senki ne egyék te rólad gyümölcsöt”⁴⁵);

e) és máris következhet a fent említett *alélt vándor*:

Mint egy alélt vándor, midőn fele utján
Csüggeteg szemmel néz hátra, majd előre:
Mielőtt e rögös pályát tovább futnám:
Hadd nézzek a multra, nézzek a jövőre.

Szomorú egy látvány!;⁴⁶

---

41 Uo., 2. köt., 87.

42 Uo., 1. köt., 192.

43 Tényleg allegóriának szánta Arany, Voinovich szerint a kéziratban még szerepelt a műfaji megjelölés a cím alatt. Lásd AJÖM 1, 460.

44 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 2. köt., 200., 204.

45 *Szent Biblia: Új Testamentom* (Budapest: Brit és Külföldi Biblia-Társulat, 1910), 58.

46 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 1. köt., 226.

az alélt vándorral ellentétben bezzeg az önbizalomtól duzzadó Árpád fejedelem néz szét a tetétleni halomról:

Innen tekinte szét uralkodó
Szemekkel a vitéz honalkotó,

Le a Tiszáig, melyen túl ama
Berek sötétül, a táj karama,

S le Alpárnak, hol a kevély Zalán
Földönfutóvá lesz..... holnap talán;⁴⁷

f) és a *Poétai recept* „Így írtok ti”-je, véle szemben meg a *Zács Klára* „Így lövök én”-je! – nem kizárt, hogy tévedek, de meggyőződésem, hogy olvasói (befogadói) szövegérzékelésem igenis szinkronban van a szerzői szándékkal, azaz: Arany nemcsak cenzurális okokból látta el alcímmel a *Zács Klárát* („Éneklei egy hegedős a XIV-ik században.”), kivéendő az utolsó versszak kortársi áthallását („Rosz időket érünk, / Rosz csillagok járnak: / Isten ója nagy csapástol / Mi magyar hazánkat! –⁴⁸”), hanem tényleg „be akart inteni” a kortárs költőknek, amikor megmutatta, hogyan énekelt egy hegedős a „XIV. században”;

g) *A dalnok búja*, illetve a *Szibinyáni Jank* című versek vélelmezhető dialógusáról a fentiekben már volt szó...⁴⁹

47 Uo., 2. köt., 237.

48 Uo., 245.

49 Teljes joggal merülhet föl a kérdés, hogy e sorok írója miért feledkezett meg látványosan a kötetek elején egymással szemben szereplő *Czakó sirján* és *A Jóka ördöge*, illetve *A szegény jobbágy* és *Dante* című versek kapcsolatáról. Tematikus-motivikus egyezés tényleg bajosan mutatható ki az említett versek között, viszont következésképp itt, a lábjegyzetben két „spekuláció”, a versek keletkezés-történetére alapozva:

1. Voinovich írja a *Czakó sirján* című vershez fűzött jegyzetében (AJÖM 1, 413): „Czakó Zsigmond, a nagy várapozást keltett fiatal drámaíró, 1847. dec. 14.-én a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében, Csengery Antal szerkesztő szobájában, többek szemeláttára agyonlőtte magát. Az *Életképek* (dec. 19. sz.) Jókaitól búcsúztatót közölt. (...) Jókai a kárhóztatók ellen fordult, kiknek szemében »gyávaság az élet csatateréről elfutni.«” Jókai szerint tehát nem szegény az élet csatateréről elfutni, Jóka is elfut *A Jóka ördögében* Judit asszony elől. Csak spekuláció? Nagyon is az, de... íme, mit ír Mikszáth: „Haynau bukása után [I. Ferenc József a nemzetközi felháborodás hatására 1850. július 8-án menesztte Haynaut – L. L. L.] enyhült a helyzet kissé, Jókai most már teljes biztonságban, rendes dolgozószobát kap, rendes íróasztalt és rendes Cerberust, aki kétfelől őrzi, önmaga elől és a látogatók elől. Róza [vagyis szentivánlaborfalvi Benke Judit – L. L. L.] gondja mindenre kiterjed, hogy jó sima papírja legyen, mert csak simára szeret írni, jó tolla, jó tintája (a tintából a lilát szereti), a látogatók elé ő megy ki, egy detektív éles szemével vizsgálja meg s kérdezi ki, mit akarnak, s aztán elutasítja, ha csak nem okvetlenül szükséges, hogy beeresztessenek. Könnyebb egy tevének a tű fokán keresztülmenni, mint egy a Jókai működési periferiájához nem tartozó lénynek Jókaihoz bejutni. Szűz Mária kötényében nem volna olyan jó helyen, mint az asszonya árnyékában. A cselédeknek nem szabad énekelni, az ajtókkal nem szabad zörögni, mert az úr ír. Még a mákot is a szomszédban töreti meg, nehogy a mozsár döngése Móricot zavarja.” MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1973), 268. Ha még Mikszáth is tudott a Jókait őrző Róza asszonyról, hogyne tudott volna erről a kortárs Arany! Szerette Jókait, akárcsak Tompa, aki így írt Aranynak Jókairól 1850. október 27-i le-

III. Összegzés

Ismeretes, hogy Kalüpszó nimfa végül útjára engedte Odüsszeuszt, Poszeidón viszont „felleget gyűjtött”, és „feldúlta a tengert”, elsüllyesztve Odüsszeusz tutaját. E végső veszedelemben Leukothea, a Fehér istennő⁵⁰ segítette a hősön:

Gyászsorsú, te, a Földrázó ily szörnyű haraggal
mért űz, ellened ily sok bajt mért űltet el egyre?
Csakhogy mégsem emészt el téged, akárhogy akarja;
tedd csak, amit mondok, mert látom, hogy buta nem vagy:
vesd le ruhádat itt, tutajod meg bízd a szelekre,
hordják el; s igyekezz hazatérni, csak ússz a kezdeddel
phaiák földre, ahol sorsod, hogy megmeneküljél.
Vedd csak ez isteni fátylat, a melled alá kifeszítve
kössed föl, s nem kell félned kintól, se haláltól.
És miután kezeiddel a szárazföldet eléred,
vesd le magadról újra, s a borszinü vízbe hajtsd be,
messzire, és közben fordítsad másfele arcod.⁵¹

Arany *Reményem* címmel szintén írt egy hajós verset a *Kisebb költemények* I. kötetébe (párverse a II. a kötetben *A sárkány* című „széptani mese”!!!):

Kis hajó az én reményem,
Sem árbocza, sem kormányja,
Csapkod a hullám keményen,
Gyöngé sajkám veti-hányja.

---

velében (tehát nem sokkal *A Jóka öröge* keletkezése előtt!): „Barátom, infamis kutyák ezek a szerkesztők, kevés kivétellel, a vidéki írókra nézve; engem eleitől fogva, az egy szeretetreméltó Jókait kivéve, mindig megcsaltak”. KICZENKO Judit, szerk., *Arany János és Tompa Mihály levelezése* (Budapest: Ráció Kiadó, 2018), 27. Belefér-e az Arany-féle humorba egy ilyen bájos „pörrege” Jókai házasságáról? Szerintem igen.

2. Szintén Voinovich idézi (AJÖM 1, 411.) Arany 1847. november 11-i, Petőfinék írt levelét, hogy ti „[A *Pesti Divatlap*] beszélvén Crabberól, vagy kiről, kit valamely kritikusa jónak látott a gyárpar és nyomor költőjének nevezni, azért, mert természethez hű költő volt, kérdi, vajon ilyen nyomor-költészet létezik-e nálunk? Lehet, hogy itt a népköltőkre, főleg talán rám céloz.” Ha valaki ennyire frusztrált a „kavicsos fővény” nyomorköltészete miatt, akkor igenis indokolt lehet (főleg alkotás-lélektani szempontból), hogy épp Dantét állítsa vele szembe, aki „(...) egy a mérhetetlen éggel”, s aki előtt „Az ember... (...) mintha lábait szentegyházba tenné, / Imádvá borúl le, mert az Isten sejtí”.

50 „Inó: Kadmosz és Harmonia lánya, Athamasz felesége, Learchosz és Melikertész anyja. (...) Férjével együtt egy ideig Inó nevelte nővére, Szemelé és Zeusz fiát, Dionüszoszt; Héra ezért megharagudott és őrjöngést bocsátott rájuk. Önkívületében Athamasz megölte Learchoszt, Inó pedig Melikertészt, akinek a holttestével a tengerbe ugrott. A tengeri istenségek megszánták s néreisszé változtatták. Mint tengeri istennő, Leukothea (»Fehér istennő«) néven ismeretes. Segíti a hajósokat, például ő az, aki viharhadár képében tanácsokkal látja el a tutajozó Odüsszeuszt, majd egy fátylat dob megmentésére.” SZABÓ György, *Mediterrán mítoszok és mondák* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1973), 165.

51 HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, ford. DEVECSERI Gábor (Budapest: Magyar Helikon, 1974), 521.

Messze a kék part mögöttem,
Földe a kopár valónak,
Honnan el-ki számüzötten
Fut reményem, e kis csónak.⁵²

És milyen „Fehér istennőt” óhajt Arany-Odüsszeusz saját lelkének, a tenger hajósának? Nos, a *bizonytalanságot*, mert – ahogy maga vallja – ami biztos, az elborzasztja. Nekünk, kései vándoroknak viszont jó lenne valami biztosat is tudnunk a *Kisebb költemények* elolvasása után. Miért a kétségbeesés, a kilátástalanság fölpanaszlása, miért a bolyongás a sivatag pusztaságban, ha a végén úgyis kiengesztelődünk? Márpedig igenis kiengesztelődünk, maga Arany állítja ezt a *Kisebb költemények* „világfájdalmas” verseit kárhóztató Erdélyi Jánosnak írt levelében: „ha nincs is meg minden versben az engesztelődés, az egész gyűjteményben megvan az”.⁵³ (Persze a szerzői önértelmezésekkel mindig csínján kell bánni, főleg ha olyan ironikus alkatról van szó, mint Arany János.) Mi van meg tehát a *Kisebb költeményekben*, milyen „Fehér istennő” jelenik meg nekünk a *Kisebb költemények* elolvasása után?

1939 végén Szerb Antal remek cikkben értekezik a magyarok „és mégis” világnézetéről. Zrínyi Török áfiumának, néhány Vörösmarty-versnek (*Keserű pohár*, *Gondolatok a könyvtárban*, *A vén cigány*), de főleg Madách tragédiájának „szervetlenül” optimista befejezésén töprengve a következőket írja:

A német Vaihinger, Kant könyveit kommentálva, kidolgozta a német léleknek annyira megfelelő *Philosophie des Als Obot*, a „mintha” filozófiáját: „Tégy úgy, mintha...” A magyar filozófusnak Madách alapján ki kellene építeni az „és mégis” filozófiáját: „Tégy úgy, hogy mégis...” lesz még egyszer ünnep a világon.⁵⁴

illetve:

A nagy magyar költők talán ösztönösen azért engedték műyükbe a kétségbeesés látomásait, hogy „a lét és nemlét határán”, a kétségbeesésen is túl megtalálják az irracionális vigasztalást, a reményentúli reményt, az „és mégis” mágiáját.⁵⁵

Vajon besorolhatjuk-e Arany *Kisebb költeményeit* is (akár egy-egy párverset – például a *Letészem a lantot* és a *vigasztaló* címűeket –, akár a komplett kötetet!) a magyar „és mégis”-filozófia szöveggyűjteményébe? Szerintem nem: ehhez Arany nem elég „komoly”, magyarán: nem tudna eléggé hinni egy ilyen „és mégis”-filozófiában. De ha már szóba került Madách, lássuk, hogyan vezeti be őt Arany a Kisfaludy Társaságba. 1862 márciusában vagyunk, 1860-ban jelent meg a *Kisebb költemények* második kiadása,

52 ARANY, *Kisebb költeményei...*, 1. köt., 82.

53 Arany János Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1956. szept. 4., in AJÖM 16, 756.

54 SZERB Antal, „Keserű pohár”, in SZERB Antal, *A varázsló eltöri pálcáját* (Budapest: Magvető Kiadó, 1961), 464.

55 Uo., 465.

amely akkora sikert aratott, hogy 1861-ben meg is kapta az Akadémia jutalmát. Ennek ellenére biztosra vehető, hogy például az Erdélyi János-féle pesszimizmus vádja túske maradt Aranyban, tehát önmagáról, illetve a *Kisebb költeményekről* is beszél, amikor így nyilatkozik Madách tragédiájáról:

Nem volna itt helyén a tragédia érdemlegi méltatásába ereszkednem. De el nem hallgathatok egy észrevételt, mely inkább magán körben, mint sajtó útján felöle olykor nyilvánult, hogy t. i. e mű nagy mértékben pessimista világnézet kifejezője. Mellőzöm a kérdést, hogy a pessimista irányú költő megszűnik-e csupán ez által költő lenni, hisz úgy, pl. Byron, nem volna az. *Óhajtandó ugyan, hogy a költői lélek teljes harmoniában legyen a világgal: de ha nincs, ki tehet róla.* (Kiemelés tőlem – L. L. L.) A művészet harmoniája nem mindig az optimizmuse is egzsersmind. De én nem találok e pessimismust az *Ember tragédiájá*-ban, mihelyt mint egészt fogom fel. (...) Ki egyszerű egész voltában tekinti e compositiót, az tisztában lehet a költő céljával. „Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig üzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava, és isten keze visszarántja az örvény széléről.” Ez a mese alapvázlata: innen indulva kell méltányolni az egyes részeket, és a kivitel sikerét.⁵⁶

Tehát: a *szeretet* és a *hit*... Van ilyesmi a *Kisebb költemények*ben is, hogyne lenne (*Fiamnak, Visszatekintés*), de milyen fancsali ábrázatú, mennyire „jobb híján”-hit ez Arany-nál! Kuriózumként említem meg, hogy egyik legjobb kortárs költőnk, Kemény István – szintén a végső kétségbeesés határáig jutva, szintén végtelen iróniával⁵⁷ – kizárólag a szeretetet és a hitet tudja ajánlani biztos tudásként 2019. decemberi keltezésű versében:

Közlemény

Előrebocsátva, hogy véleményem kinyilvánításával semmiféle nyugalmat nem kívánok megzavarni, világnézeti, vallási, tudományos vagy bármiféle más meggyőződést megrendíteni, kulturális, nemi, politikai vagy egyéb identitásokat sérteni, továbbá akár egyes személyek, akár társadalmi csoportok, akár biológiai vagy egyéb lehetséges létformák értékpreferenciáit átrendezni, relativizálni, egymáshoz képest hátrányos helyzetbe hozni, vagy mások által akár erőszakosnak is megélhető módon és/vagy mértékben befolyásolni; valamint természetesen kerülni kívánva még a látszatát is annak,

56 ARANY János, *Összes prózai művei és műfordításai*, kiad. VOINOVICH Géza (Budapest: Franklin-Társulat, [1933]), 923–924.

57 „Nem lehetne mégiscsak kimondani versben, hogy a szeretet és a hit a legfontosabb? Valahogy nyilván ki lehet mondani, mert a líra pont erre való, megtanultam ötödikben: érzéseket és gondolatokat kifejező vers. És én most ezeket érzem és gondolom. És jött a vers koncepciója: paródia kell, egy abszurditásig túllírt felvezető szöveg a szánalmas igyekezetről, hogy minden lehetséges érzékenységre tekintettel legyünk, és ezután jelteni ki, hogy a szeretet és a hit a legfontosabb. Csak a vége nehogy vicc legyen, mert akkor megette a fene az egészet.” KEMÉNY István, *Állástalan táncos* (Budapest: Magvető Kiadó, 2021), 189.

hogy az életkoromnak megfelelőnél semmivel sem nagyobb tömegben felhalmozódott úgynevezett élettapasztalatomat akár csak indirekt módon is megkíséreljem normatív elvárások alapjává tenni, külön kihangsúlyozva e tapasztalatnak szubjektív és ennél fogva viszonylagos jellegét, más szóval teljes mértékben csakis az én személyes életemre vonatkozatható relevanciáját; továbbá készségesen, sőt fejcsóválással elismerve egy bárhol kijelölt objektív nézőpontból még saját magam számára is teljesen abszurd, tartahatatlanság és nevelésesség voltát annak a kétségkívül akár megcsontosodottnak is nevezhető, ám olykor mégis elháríthatatlan erővel rám törő képzetnek, hogy tudok valamit a világról; tehát erős kétségek között megszólalásom legitim volta felől, és már csak ezért is fenntartva a jóhiszemű tévedés jogát, valamint maximálisan nyitottan az ellenvéleményekre, a fentebb felsorolt, vagy azok közül esetleg kifelejtett szempontokkal teljes összhangban, a magam részéről, lelkiismereti okokból, csakis és kizárólag egy értelmes és boldog jövő esélye érdekében, kötelességemnek tartom teljes szívemből, örömmel és vidáman kijelenteni, hogy – természetesen számos más fontos érték mellett – a szeretet és a hit a két legfontosabb dolog, amit halandó ember birtokolhat.⁵⁸

Ismét fölteszem tehát a kérdést: milyen „Fehér istennő” jelenik meg nekünk a *Kisebb költemények* elolvasása után? Mit üzen Arany annak az olvasónak, aki „egyszerű egész voltában tekinti e compositiót” (ahogy ő tette Madách tragédiájával)? Láttuk a fentiekben, ahogy Arany a *Kisebb költemények* párverseiben folyton göbre tükröt tart önmagának, folyton retirál. Ez pedig az én olvasatomban azt jelenti, hogy még nem találták föl azt az eszmerendszert, amelyben Arany teljes szívvel-lélekkel hinni tudott volna, ezért hát... csak lassan a testtel! Talán erre érzett rá Orbán Ottó is *Arany Jánoshoz* című pompás versében:

Ég a sugaraktól sebhelyes föld arca,
elült az avantgard zajos kofa-harca.
„Századvég”, gondolja az értelmiségi,
„bár a szép remények nótája a régi.”

Mi hát a költészet, mesterek közt mester,
zúgó csillagok közt a lassan-a-testtel...

A fiatal Szörényi László még tovább jutott Arany János megértésében. Pontosan fél évszázaddal ezelőtt jelent meg *Az el nem ért bizonyosság* című, Németh G. Béla szerkesztette elemzőkötet Arany lírájának első korszakáról, Szörényi már ebben a kötetben levonta máig érvényes következtetését, hogy tudniillik

---

58 Uo., 190.

Arany nem tudott a liberális nacionalizmus eszmerendszerében maradéktalanul hinni, új hit híján pedig a szembeforduláshoz sem volt elegendő ereje: egyedüli lehetőségként maradt a régivel való gyötrődőn elutasító azonosulás, a tragikus irónia, a humor.⁵⁹

Szörényinek már csak azért is igaza van, mert az 1850-es évek magyar lírájáról gondolkodva maga Arany emlegeti az „engesztelő humort” *Irányok* című, töredékben maradt tanulmányában:⁶⁰ „a mi lyránkon e szomorú tíz év alatt, kevés kivétellel, épen nem látszik a kor bélyege, hanem ha tagadólag, azaz hogy ellapult a nyomás alatt; a kedélyek meghasonlása nem hozta be költészetünkbe az engesztelő humort” (kiemelés tőlem – L. L. L.).⁶¹ Isten bocsássa meg nekem, de ma, amikor szinte elképzelhetetlenül szigorú, humortalan, hideg, „karót nyelt”, „élre vasalt”, kioktató, minden korábbiánál álszentebb világkorszaknak nézünk elébe, engem igenis megvigasztal ez az Arany János-féle, a *Kisebbségi költemények* kötetkompozíciójából is kiolvasható költői attitűd.

Csikszentdomokoson, 2022. május 29-én, az orosz–ukrán háború 95. napján

---

59 SZÖRÉNYI László, „A humoros elégia”, in NÉMETH G. Béla, szerk., *Az el nem ért bizonyosság*, 201–290 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972), 290.

60 ARANY János, „Irányok I”, *Szépirodalmi Figyelő* 1, 26. sz. (1861): 401–403; „Irányok II”, 2, 11. sz., 2. félév (1862).

61 Az idézet fontossága miatt érdemes, legalább lábjegyzetben, hosszabban is idézni a kontextust, ahonnan származik: „Korunk a lyráé, mondják sokan; mi haszna vesztegetni a szót; mi haszna folyam ellen úszni; ellenkezésbe tenni magunkat a kor izlésével, az uralkodó hangulattal, a költő hajlamok egyetemes árrájával? E szerep a tragikai egyéné, ki, ha a bukást nem nagyszerű küzdelem előzte meg, könnyen komikusá lehet. – Elismerem, hogy sok igaz van ez állításban. A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásink után európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, – midőn besüppedt lábunk alatt a föld, s biztos irány helyett az asztaltáncz szédelgéseiben kerestünk enyhületet: ily kor, mondom, nem lehetett a jóra való, a higgadt, a kitartó alkotás kora. Midőn a külső élet megszűnt, elfojtatott: a lélek ön belsejébe fordítá szemeit; nem lévén a családi, az egyéni léten kívül semmi, ide pontosult össze minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág, az egyén, legfőleg a család: tehát a *lyra*. Mind ezt, általánosságban elismerem; a nélkül mégis, hogy csupán innen származtatnánk költészeti egyoldalúságunkat. Mert a mi lyránkon e szomorú tíz év alatt, kevés kivétellel, épen nem látszik a kor bélyege, hanem ha tagadólag, azaz hogy ellapult a nyomás alatt; a kedélyek meghasonlása nem hozta be költészetünkbe az engesztelő humort; s midőn végre a hosszú fájdalom egy közös reményben kezdte fölengedni, lyránk az idő jelenségeit csak mint külső cziczomat, sallangot, mint a hatás szembeszökő (frappant) eszközeit vette magára, de nem vala képes azokkal bensőleg egybeolvadni.” ARANY, *Összes prózai művei...*, 369.

Verbum Analecta Neolatina XIII/2. (2022)

A Vestigia Kutatócsoport tematikus különszáma

KRISTON DorottyaPPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató
ORCID: 0000-0001-6804-6177

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán működő, Domokos György által vezetett Vestigia Kutatócsoportot 2010-ben alapították az Olasz Tanszék nyelvész és irodalmár oktatói azzal a céllal, hogy az Itáliában (a projekt kezdetén Milánóban és Modenában, második szakaszában pedig Mantovában) őrzött magyar vonatkozású forrásokat feltárják, digitalizálják, és így a magyar történészek számára könnyen kutathatóvá tegyék. A műhely egyik legfőbb eredménye maga a digitalizált, jól kereshető adatbázis, ahol több ezer, 1200 és 1550 között keltezett modenai és milánói forrás lelhető fel.¹ Az utóbbi években a kutatócsoport fókuszába került a tizenöt éves háború időszaka is, illetve szorosabbá váltak a kapcsolatai a Magyar Nemzeti Levéltárral: a kutatók munkája megkönnyítése végett külön adatbázis helyett immár a levéltár Scope Adatbázisába kerülnek a feltárt források.² A digitalizálás és adatbáziskészítés mellett természetesen az egyéni kutatómunkának is nagy a szerepe. A fő hangsúly a műhely jellegéből adódóan a forrásközlésre helyeződik, azonban – a tagok eltérő szakterületéből adódóan – jellemző az inter- és multidiszciplinaritás. A kutatócsoport tagjai és a műhellyel szorosabban együttműködő kollégák gyakorlatilag lefedik a teljes bölcsészettudományt: az eddig megjelent publikációk tanúsága szerint a hatalmas forrásanyag nem csupán a történettudomány, hanem a nyelvészet, az irodalomtudomány, a művészettörténet, sőt a régészet számára is jelentős értékkel bír. A számos egyéni publikáció és konferenciaelőadás mellett a tagok eddig négy saját szervezésű konferencián (2015, 2018, 2021, 2022) foglalták össze legfőbb eredményeiket, és három tanulmánykötetük jelent meg – ebbe a sorba illeszkedik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Romanisztika Intézetének folyóirata, a *Verbum Analecta Neolatina* tematikus különszáma.

A kutatócsoport – profiljából adódóan – természetesen szoros kapcsolatokat ápol az olaszországi őrzőhelyekkel, illetve Domokos György révén összeköttetésben áll a Pozsonyi Egyetemen

---

1 A Vestigia Kutatócsoport honlapja, hozzáférés: 2022.09.25, <http://vestigia.hu>.

2 Elektronikus Levéltári Portál, hozzáférés: 2022.09.25, <https://www.eleveltar.hu/hu/home>.

működő, szintén itáliai forrásfeldolgozásra szakosodott VEGA projekttel, a forrásanyag kapcsolódási pontot kínál más magyar, olasz és közép-európai kutatók számára is.

Mindez leképeződik a *Verbum* 2022. évi 2. számában, amely a 2021-ben és 2022-ben rendezett műhelykonferenciák konferenciakötetének is tekinthető. A kötetben nem csak a kutatócsoport szűkebb körének tagjai (Domokos György, Kuffart Hajnalka, Kristóf Ilona, Szabó Ágnes) és a vele szorosabban együttműködő hazai történészek (Martí Tibor, Lakatos Bálint), hanem az olasz partnerintézményekben dolgozó kollégák (Riccardo Pallotti, Anna Rosa Venturi, Alberto Menziani, Lidia Righi Guerzoni, Alberto Attolini), a pozsonyi Vega-projekt tagjai (Monika Tihányiová, Mária Medveczká, Mojmir Malovecky), valamint az Olmützi Egyetem kutatója, Patrik Pastrnak is képviseltetik magukat. A kötet lefedi az olasz–közép-európai kapcsolatok történetét a 13. századtól egészen a 19. századig.

A 352 oldalas kötet Domokos György vezető kutató bevezetője mellett tizenhét tanulmányt és három recenziót tartalmaz, három cikk kivételével olasz nyelven: Patrik Pastrnak és Mojmir Malovecky angol, Monika Tihányiová és Mária Medveczká pedig közös cikküket spanyol nyelven jelentették meg, a kötet pedig a feltárt forrásanyag időrendi sorrendjét követi.

Az első tanulmány szerzője Riccardo Pallotti, a Modenai Állami Levéltár munkatársa. *Le nozze di Alisia di Chatillon con Azzo VI d'Este (1204): Alle origini dei rapporti fra Estensi e Ungheria al tempo di papa Innocenzo III* című írása Chatillon Alisia és VI. Azzo ferrarai herceg házasságkötésének magyar vonatkozásait mutatja be, elsősorban modenai források alapján. Alisia Rinaldo di Chatillon kereszties lovag második leánya volt. Féltestvére, a nála jóval idősebb Chatillon Anna 1172-ben III. Béla magyar király felesége lett, ám fiatalon, már 1184-ben elhunyt. Rinaldo 1187-ben halt meg, Alisia pedig ekkor a magyar udvarba került, ahol a királyné hűgának kijáró tisztelettel illették, és házasságkötésekor a magyar királytól hozományt is kapott. A tanulmány a téma szempontjából releváns, Modenában őrzött források felsorolásával, illetve III. Ince pápa 1198. június 16-án kelt, a házasságkötés szempontjából különösen fontos levelének közlésével zárul.

A második tanulmány Kuffart Hajnalka *Il diario di Giovanni Maria Parenti sul viaggio verso il Regno di Ungheria (1486)* című írása, amely szorosban kapcsolódik a kutatócsoport által digitalizált és adatbázisba rendezett forrásanyaghoz. Giovanni Maria Parenti, modenai származású pap 1486-ban I. Ercole ferrarai herceg megbízásából egy Cesare Valentini által vezetett küldöttség tagjaként járt Magyarországon, útjáról pedig egy tizenkét oldalas napló maradt fenn. Kuffart a folyóirat hasábjain ezt az útibeszámolót közli, illetve látja el egy bevezetővel.

Kuffart cikkét három tanulmány követi Mátyás király és Aragóniai Beatrix házasságával kapcsolatban. Patrik Pastrnak az esküvő alkalmában elhangzott beszéddel, Martí Tibor Beatrix hozományjegyzékével, míg Kristóf Ilona a királyné hatalmával, befolyásával foglalkozik. Pastrnak *Letentur et exultetur universa Panonia: An unknown gratulatory oration for King Matthias's betrothal to Beatrice of Aragon* című cikke Kuffarthoz hasonlóan szintén egy bevezető tanulmány-nal ellátott forrásközlés: Sebastiano Badoer velencei követ Mátyás és Beatrix házasságkötése alkalmából elhangzott beszédét közli. Az olmützi kutató cikkének jelentős cseh vonatkozásai is vannak, ugyanis a beszéd a ma Lengyelországhoz tartozó sziléziai Boroszlóban hangzott el. Pastrnak a beszéd hátterének ismertetésekor kitér a korabeli esküvőkön elhangzó szónoklatok kapcsolatos konvenciókra is, ezzel is kontextusba helyezve a beszédet.

Martí Tibor *La dote di Beatrice d'Aragona: Nuove fonti per la storia delle relazioni di Mattia Corvino con Napoli (1474–1476)* az olasz–magyar kapcsolatok története kapcsán a spanyolországi

hungarikakutatás jelentőségére irányítja rá a figyelmet: Beatrix királyné hozományjegyzékét ugyanis a Madridi Nemzeti Levéltár (Archivio Histórico Nacional de Madrid) és a Simancasi Levéltár (Archivio General de Simancas) őrzi. A tizenhárom forrás valószínűleg a királyné unokaöccse, Ferdinando d’Aragona calabriai herceg, utóbb Valencia alkirálya révén kerültek a Spanyol Királyságba, és noha a spanyolországi hungarikakutatás gyökerei is a 19. századra nyúlnak vissza, ahogy az a tanulmányból is láthatjuk, bőven akad még munka.

Kristóf Ilona *Beatrice d’Aragona nel ruolo „materno” e politico* című cikkében levéltári források alapján járja körül azt a kérdést, hogy a királyné mennyire volt képes érdemben befolyásolni a magyar politikát. Annak ellenére, hogy a kollektív emlékezet Beatrixot erős és befolyásos aszszonyként tartja számon, Kristóf amellet érvel, hogy valójában teljesen alá volt rendelve férjének. A királyné legnagyobb kudarca, egyben hatalma hiányának legékeesebb bizonyítéka, hogy nem sikerült megakadályoznia férje törvénytelen fia, az utóbb trónörökössé tett Corvin János eljegyzését Bianca Maria Sforza hercegnővel.

Szabó Ágnes művészettörténész két közleményt is publikál a kötetben. „[...] *cariche de perle tanto argente non ha Milano, Cremona ne Ferrara insieme*”: *Tessuti liturgici medievali ricamati con perle nel Tesoro della Cattedrale di Esztergom* című cikke ékes példája annak, hogy a Kutatócsoport által feltárt forrásanyag nem csupán a történészek számára lehet érdekes. Szabó Giovanni Maria Parenti Kuffart Hajnalka által közölt naplójának művészettörténeti vonatkozásaiból indul ki, és további levéltári források alapján Estei Hippolit érseksége időszakára vonatkozóan mutatja be az esztergomi miseruhákat, gyöngyökkel hímzett liturgikus textileket, képeket is közölve az egyes fennmaradt, jelenleg az Esztergomi Kincstárban őrzött ruhadarabokról.

Anna Rosa Venturinak, a Biblioteca Estense Universitaria di Modena munkatársának tanulmánya, az *I codici coviniani della Biblioteca Estense a Corvina-kutatáshoz szolgál adalékokkal*. Az Estékhez eredetileg tizenhét kötet került Mátyás király legendás könyvtárából; jelenleg pedig tizenötöt őrzi a Biblioteca Estense, köztük például Leon Battista Alberti *De re aeficatoria*, Ammianus Marcellinus *Rerum gestarum libri*, Aquinói Szent Tamás *Super librum primum Sententiarum* és Órigenész *Homiliae in Genesim, in Exodum, in Leviticum* című művét.

Venturi tanulmányát követi Domokos György közleménye *Le prime lettere di Taddeo Lardi dall’Ungheria (1487–1499)* címmel. Taddeo Lardi ferrarai származású klerikus egyike volt azon udvaroncoknak, akik Estei Hippolit kíséretében érkeztek Magyarországra 1487-ben, majd – miután Hippolit az esztergomi érsekséget elcserélte a jobban jövedelmező egri püspökségre – Lardi lett Egerben a kormányzója. A teljes időszakból összesen 71 levél maradt fenn, Domokos ezt a korpuszt ismerteti tartalmi és nyelvi szempontból. Noha a teljes anyag közlésére itt nincs lehetősége, a levelek számos részletét közli.

A kötetben Domokos György és Szabó Ágnes közösen is megjelentettek egy tanulmányt, *L’entrata del cardinal Tamás Bakóc a Roma nel 1512 in due fonti manoscritte* címmel. A cikk – számos további, a *Verbum* jelen különszámában közölt munkához hasonlóan – ismét egy bevezetővel ellátott forrásközlés. Domokos és Szabó két követjelentést adnak közre, mindkettő Bakóc Tamás 1512-es római útjával kapcsolatos: az egyik szerzője Stazio Gadio, és a Mantovai Állami Levéltárban őrzik, a másiké pedig Ludovico da Fabriano, melyet a Modenai Állami Levéltárban tárt fel a kutatás. A tanulmánynak – Szabó Ágnes szakterületének megfelelően – művészettörténeti vonatkozása is van: szó esik Bakóc kíséretének öltözékéről.

Lakatos Bálint a Jagelló-kori diplomáciai viszonyokkal foglalkozik. *Relazioni diplomatiche tra l'Ungheria dei Jagelloni e gli stati italiani alla luce delle ambasciate inviate e ricevute (1490–1526): Uno schizzo* című tanulmánya a Jagelló-kori olasz és magyar diplomáciai gyakorlatról nyújt átfogó képet, részletes adatokat közöl a Magyarországról Itáliába küldött, illetve a Budára érkező olasz követekről, hiánypótló módon felsorolja az egyes küldötteseket. Monika Tihányiová és Mária Medveczká *Contactos comerciale del Conde Nicolás Pálffy (1552–1600) con el extranejo* című tanulmánya szintén egy bevezetővel ellátott forrásközlés: Pálffy Miklós 1596 februárjában keltezett, I. Vincenzo mantovai hercegnek spanyol nyelven írt levelét adja közre.

A kötet utolsó öt tanulmánya a 18–19. századdal foglalkozik. 1763-ban, Maria Beatrice d'Este és Habsburg Ferdinánd főherceg révén az Esték és Magyarország közötti kapcsolatok ismét megerősödtek. Alberto Menziani *Le relazioni di carattere militare tra la Casa d'Austria-Este e l'Ungheria nel secolo XIX. Prime note di ricerca* című tanulmányában a hazánkban katonai szolgálatot ellátó Habsburg-Este Ferenc Ferdinánd és Ferdinánd főherceg pályaképevel foglalkozik. Riccardo Pallotti *Gli Austria-Este tra la corte di Vienna e l'Ungheria: Alcuni spunti di ricerca* tanulmánya megtöri a kötetben eddig szigorúan követett kronologikus sorrendet: Maria Beatrice és Ferdinánd főherceg házasságkötését, illetve a Habsburg-Esték napóleoni háborúkban betöltött szerepét taglalja. Tanulmányából azt is megtudhatjuk, hogy IV. Ferenc modenai herceg trónörökös-ként, 1798 és 1806 között rendszeresen megfordult Magyarországon, számos forrás maradt fenn például sárvári tartózkodásáról.

Lidia Righi Guerzoni egy érdekes útleírást ismertet. *L'Ungheria nelle memorie di primo Ottocento del conte modenese Luigi Forni* című tanulmányában Luigi Forni útinaplóját, az 1832-ben megjelent *Alcune notizie sull'Ungheriát* és annak szerzőjét, illetve Magyarországgal való kapcsolatát mutatja be. A gróf IV. és V. Ferenc modenai hercegek szárnysegédjeként járt a Habsburg Birodalomban, és 1845 júliusában kapott engedélyt urától, hogy néhány napot Budán és Pesten töltsön, ekkor keletkeztek feljegyzései.

Alberto Attolini *Intrigo internazionale a Modena: La causa di Crouy-Chanel contro Francesco V tra alta politica, nazionalismo e massoneria* című tanulmányban egy különleges pert és annak hátterét mutatja be: 1863-ban Auguste Crouy-Chanel herceg beperelte V. Ferenc modenai herceget, elvitatva tőle trónjának jogalapját. A botrány nem csupán egy politikai kalandor magánakciója, hanem egy kisebb Habsburg-ellenes összeesküvés, melynek hátterében megtalálhatjuk Franciaországot, az Itáliában élő emigránsokat, illetve a szabadkőműveseket, ráadásul magyar tudománytörténeti vonatkozása is van: Nyáry Albert báró az 1848-as emigráció prominens tagjaként és Crouy-Chanel személyi titkáráként levéltári forrásokkal próbálta alátámasztani főnöke trónigényét – így került el a Modenai Állami Levéltárba, ahol rábukkant a magyar vonatkozású forrásokra.

Az utolsó tanulmány szerzője Mojmir Malovecky. *The Prince of Liptov, John Corvinus in historic documents and in literature* című közleményében Ján Kalinciak (1822–1871) Corvin Jánosról szóló történelmi regényét, a *Knieža liptovské-t [The Prince of Liptov]* (1852) veti össze a Vestigia Kutatócsoport adatbázisában közölt forrásokkal. A folyóirat tematikus számát Bodrogai Dóra, Anna Raimo és Zuzana Tóth recenziói zárják.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a kötet méltán tarthat igényt gyakorlatilag a 13–19. század közötti témával foglalkozó történészek, művészettörténészek, irodalmárok és itálianista nyelvészek érdeklődésére, egyben felhívja a figyelmet az itáliai hungarikakutatás lehetséges új irányaira is.

Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–1542. évi ostromainak történetéhez

Szerkesztette Kasza Péter

Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet

Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.

MÓRÉ Tünde

BTK Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs, Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Lendület kutatócsoport
ORCID: 0000-0002-1131-5660

A mohácsi csata 500. évfordulójához kapcsolódó emlékvé előkészítő munkái, valamint az ehhez fűződő kutatások már 2018-ban elkezdődtek. A *Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet* címet viselő könyvsorozat számos kötettel gyarapodott az elmúlt néhány évben: hadtörténeti szempontokat érvényesített az *Új korszak határán*, a mohácsi csata kulturális jelentőségét járta körbe a *Több mint egy csata*, külön kötetet szántak a Szapolyai családra és Izabella királynéra, de 2020-ban készült egy forrásgyűjtemény is közel ezer oldalon,¹ hogy csak néhány példát említsék az impozáns sorozat darabjai közül. Adódik azonban a kérdés: hogy került ebbe a sorozatba egy olyan kötet, amely az 1541-es budai ostrommal foglalkozik?

A forrásgyűjtemény kiadását az indokolta, hogy a budai ostromhoz kapcsolódó szisztematikus forrásközlés mindaddig teljesen elmaradt, mindössze néhány átfogó értelmezési kísérlet történt az eseményekkel kapcsolatban. Ezek közé sorolhatjuk Sugár István munkáját,² valamint Iványi Béla rekonstrukciós kísérletét.³ Az 1526-os és 1541-es események összekapcsolása nem új gondolat, már Iványinál találkozhat vele az olvasó. Iványi elsősorban levéltári kutatásokra alapozta az ostromsorozat rekonstruálását, amelyet egy folyamat végpontjaként látott. Ennek következtében 1526 nyarával kezdte narrációját, egy olyan értelmezést kialakítva, miszerint Buda elfoglalását nem érdemes önmagában álló eseményként tanulmányozni, hiszen nem lehet függetleníteni attól a folyamattól, amely a mohácsi vereséggel kezdődött el a kora újkori Magyarországon. Sugár és Iványi kötetain kívül fontos szerepet játszott a budai ostrom feldolgozásában egy 2017-ben megrendezett tudományos tanácskozás, amely ugyancsak a *Buda oppugnata* címet kapta. A konferencia előadásai a diplomácia- és a hadtörténet mellett a recepcióra is hangsúlyt helyeztek, azonban inkább az irodalmi-képzőművészeti feldolgozások kerültek elő. Így például Vadai István Tinódi Sebestyén históriás énekéről, míg Gödölle Mátyás az ostrom és Buda grafi-

---

1 B. SZABÓ János és FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*, Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020).

2 SUGÁR István, *A budai vár és ostromai* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1979).

3 IVÁNYI Béla, „Buda és Pest sorsdöntő éve 1526–1541”, *Tanulmányok Budapest múltjából* 9 (1941), 32–84.

kun ábrázolásairól közölt tanulmányt. Ezek a kötetek mind nyomot hagytak a forrásgyűjtemény kialakításában is.

A 16. század vériszamos, csatákkal telített időszakából a mohácsi vereség és Buda elfoglalása az a két esemény, amely meghatározó jelentőséggel bírt a Magyar Királyság történetének alakulására. A Kasza Péter szerkesztésében megjelent *Buda oppugnata* című kötet azzal a ki nyilvánított szándékkal jött létre, hogy pótolja a budai ostromok forrásainak hozzáférhetőségét, közzétételét. A szövegeket három nagy egységre bontva közlik a szerkesztők: a szerkezetben kitüntetett szerep jut annak, hogy Budának több ostroma volt mivel 1541. augusztus 29. előtt és után is zajlottak harcok a város körül. A bevezető tanulmány 1540 és 1542 között nyolc szakaszt ismertet (20), ezek alapján három nagyobb blokkot alakítottak ki a forrásgyűjteményben. Az első nagyobb egység Leonhard Vels főhadparancsnok hadjáratához kötődő szövegeket közöl, a Wilhelm von Roggendorff hadjáratát és a török támadást, majd Buda török elfoglalását feldolgozó írárok kerültek a második nagy egységbe, míg a harmadik blokkot azok a források teszik ki, amelyek Brandenburgi Joachim 1542-es támadásáról tudósítanak. Érzékelhető, hogy Buda ostroma nemcsak egy eseménysorozatot jelöl, hanem összetettebb viszonyrendszert is: a török hódító törekvések mellett a Habsburg-ház felmentésre, felszabadtításra, később pedig visszafoglalásra tett sikertelen kísérletei szintén ide sorolhatók, amelyeknek megítélése korántsem volt egyértelmű. Ahogyan Kasza Péter előszava fogalmaz:

1541 körül nem volt olyan európai esemény, mely elhomályosította volna a magyarországi harcokat. Buda eleste ugyanakkor nem tekinthető kizárólagosan magyar eseménynek. [...] a nemzetközi összefogás kudarcát is jelentette a diadalmasan előrenyomuló oszmánokkal szemben. (17)

A válogatás meghatározó elve az volt, hogy egykorú forrásokat közöljenek az eseményekről. Az a tény, hogy ez újdonság, érzékelteti azt is, hogy milyen jelentős mértékben befolyásolták ismereteinket a később keletkezett, közkeletűbb történetírói munkák. A történetírók mellett számos újsághír, levél, ostromnapló, hadijelentés olvasható a kötetben, amelyek betekintést nyújtanak nemcsak a magyarországi, hanem a lengyel, német és természetesen az oszmán interpretációkba is. Továbbá Buda ostromának verses feldolgozásaiból is bekerült néhány a szemelvények közé – érthető módon ez közel sem lehet teljes válogatás (Hans Sachs költeményei, Daniele Barbaro, Johann Lange, Klemens Janicius, Mavro Vetranović vagy éppen Tinódi Lantos Sebestyén munkái). A *Buda oppugnata* változatos, sokrétű képet ad arról, hogy mennyire széleskörű volt az ostromok recepciója mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban.

A közlések egy rövid bevezető áttekintéssel kezdődnek, amelyek a forrást és – amennyiben ismert – a szerzőt is bemutatják, ezt követően olvasható a szöveg. Szerkesztői döntés nyomán akár több egységben is szerepelhet ugyanaz a munka és szerző: így Wolfgang Lazius, Paolo Giovio, a *Memoria rerum* vagy Antonio Mazza munkái mind a három blokkban olvashatók, éppen az adott eseményszakaszra vonatkozó részlettel. A kötetben szereplő fordítások jelentős része először jelenik meg, vagy kifejezetten ehhez a kiadványhoz készült a magyar változat. Ezek közé tartozik az újsághírek mellett egy anonim ostromnapló, Antonio Mazza jelentése vagy éppen az osztrák zsoldoskatona, Melchior Hauffe naplója. A 19. század végéről vagy a 20. század első feléből felhasznált fordításokat modernizálták, a hozzáférhetőség és a pontosság kedvéért kiegészítik

tették. A szövegeket alapos magyarázó jegyzetekkel látták el, amelyek nagy segítségére vannak az olvasónak, nemcsak abban, hogy követhesse ki kicsoda, hanem a források értékének megítélésében is. Apró következetlenség, hogy a több egységben is előforduló szerzőknél néha szerepel bevezető (Lazius, Giovio, Mazza), néha pedig elmarad (például Melchior Hauffe naplója, vagy a *Memoria rerum* esetében).

A változatosság a kötet egyik jellemzője, amely a forrástípusok sokféleségéből adódik. Ha a történetírói munkákból szemeztetünk, akkor messze a legaprólékosabb feldolgozását nyújtja az eseményeknek Lazius, aki eredetileg egy olyan munkát tervezhetett, amelynek a középpontjában Buda elfoglalása állt volna. Giovio Európa történetének egy szeleteként mutatja be az ostromot, míg Szerémi György esetében Magyarországról adott korrajza jelenti az események kontextusát. A levelekben olvasható beszámolók között a rövid helyzetjelentések (például Thurzó Elek vagy éppen Leonhard Vels írásai) mellett Piotr Porębski érzékletes leírását érdemes kiemelni, viszont nem kevésbé érdekesek azok a rövidebb szövegek sem, amelyek a budai táborból származnak, például a lovászok fizetségét reklamáló darab 1541-ből. Az újsághírek esetében lényegében a jelentés, tudósítás dominál, míg a szász választófejedelem udvartartásához tartozó Christoff von Carlowitz naplórészlete azért fontos kordokumentum, mert feljegyzései alapján inkább egy kalandos utazásról kapunk képet: a hadi események ugyanolyan jelentőséget kapnak, mint egy-egy látnivaló, vagy éppen „ritka művészi kivitelű” ciszterna. A rövid, évkönyvszerű feldolgozások, valamint a terjedelmesebb, a történetek értelmezését is megkísérlő szövegek mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy Buda ostroma olyan hangsúlyos eseménynek tűnjön, amilyennek láthatóan a korabeli recepció is tartotta.

A kiadás gazdag irodalomjegyzékkel, képanyaggal és térképmelléklettel egészül ki, itt mindenképp ki kell emelnünk a három kihajtható mellékletet is: Erhard Schönnnek és Virgil Solisnak az ostromot ábrázoló metszetei kerültek ide. A gyűjtemény a korábbi kutatások eredményeihez szorosan kapcsolódva rajzolja át azt a képet, amivel eddig rendelkezhattünk a 16. század első felében zajló eseményekről Buda körül, valamint megteremti a további kutatások kiindulópontját is. A *Buda oppugnata* egy igazán gondos, alapos válogatás, amely fontos lépés lehet ahhoz, hogy ne csak az *Egri csillagokból* ismerhessük meg Buda ostromát.

Vogel Zsuzsa: Az olvasás útjain, a bibliográfiától a közköltészetig. Faludi Ferenc műveinek fogadtatása

Erdélyi tudományos füzetek 292

Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 288 l.

CSÖRSZ Rumen István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0003-1648-0371

Faludi Ferenc (1704–1779) egyike a 18. század legtalányosabb magyar íróinak. Sarkítva: egyszerre élt jókor, jó helyen és rosszkor, rossz helyen. Ez bizonyára már a kortársaknak feltűnt, s a művei utóéletére is hatott. A jezsuita atya kultuszát nem a saját rendje teremtette meg (épp a feloszlítás utáni krízisét élte a közösség), hanem a piarista Révai Miklós, majd a 19. századi világi irodalom szakértői, elsőként Toldy Ferenc. Faludi országos olvasmánnyá vált, talán az első olyan klasszikus magyar íróvá, aki közvetlenül a halála után ilyen tisztességben részesült. Így azonban profán versei óhatatlanul elszakadtak az életmű többi ágától, külön útra indultak a hírnév, majd a feledés útján. Árkádikus költeményei és helyzetdalai tananyagként, közkincsként, sokak mintájaként szolgáltak, „az első magyar szonett” címet is joggal nyerte el a pipa-vers, ám Faludi művelődési programjáról (jezsuita tanári, könyvvizsgálói és erkölcsstanító szerepeiről) ezek önmagukban keveset árulnak el.

Az életrajz kultikus elemei – ahogy például Csokonai vagy Petőfi esetében is – hátráltatják a szorosabb kontextus feltárását. Az életmű összetett vizsgálata, amely újból elhelyezné a jeles költő-tanárt a 18. századi magyar kulturális viszonyok koordinátái közt, lassan bontakozik ki. Legutóbb Sárközy Péter szentelt neki teljes monográfiát, de ez is immár 17 éve jelent meg.¹ Műveinek kritikai kiadása sem zárult le, a versek új edícióját régóta várjuk. Jó hírként írhatom le: a Faludi-verskorpust időközben Borián Elréd sajtó alá rendezte, méghozzá Négyesy Lászlóétól² eltérő, új szempontok szerint.³ A kötet lektorálása jelenleg is tart, várhatóan 2023-ban megjelenhet.

Bár a kritikai kiadást még nem forgathatjuk, de máris elmélyedhetünk Faludi életrajzában, művei keletkezésének és fogadtatásának történetében, új összefüggéseket keresve. A „Faludi-jelenség” irodalomszociológiai elemzéséhez Vogel Zsuzsa monográfiája kiváló alapot jelent. A kötet arányos felépítésű, invenciózusan és tömören megfogalmazott, tényszerű olvasmány. Jól példázza, hogy ha egy téma nehezen átfogható, csak a türelmes filológiai csiszolás, a tények gondos

---

1 SÁRKÖZY Péter, *Faludi Ferenc (1704–1779)*, Magyarok emlékezete (Pozsony: Kalligram, 2004).

2 FALUDI Ferenc, *versei*, kiad. NÉGYESY László, Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-Társulat, 1900).

3 Erről előzetesen lásd BORIÁN Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében I”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 503–527; BORIÁN Elréd, „Faludi Ferenc kötetkompozíciója a kéziratok és a kiadások tükrében II”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 372–391.

ütköztetése vezethet egységes szemlélethez. Bár a fejezetek korábban önálló tanulmányként is napvilágot láttak, a kötet egysége szembeötlő. Vogel Zsuzsa kutatói higgadsága nyomán immár áttekinthetővé vált a Faludi-életmű, főként annak recepciója a maga szerteágazó módján. A szerző hajdani disszertációjának (Kolozsvár, BBTE) bővített kiadásáért megérdemelten vehette át 2021-ben a Faludi Ferenc Alkotói Díjat.

Visszatérő kérdés a kötetben: hol helyezkednek el Faludi alkotásai az irodalomtörténet nagyobb távlatában? A régebbi irodalomszemlélet (*litterae*) vagy inkább az önállósodó szépirodalom jegyében értelmezzük inkább? A kérdésre válaszoló kulcsmondat az utószóban olvasható: „A használat a műfajiságot is meghatározza, ugyanakkor megfigyelhető egyfajta elmozdulás a használati irodalom felől az olvasmány irányába.” (222.) Tegyük hozzá, hogy ez már nem Faludi szándékától függött, hiszen ő alapvetően használati jellegű műveket írt. A *Téli éjszakák* alaptörténete ráadásul nem a néma olvasásra utal, hanem a közönségi, hangos felolvasásra – vagyis Faludi a hasonló jellegű szórakoztató olvasmányokkal száll versenybe (62). Inkább a jól eltalált *utile-dulce* arányok segítették hozzá a Faludi-szövegeket, hogy a következő korszak befogadói akár már autonóm szépirodalomként is olvashatták azokat. Az ehhez vezető utat Vogel Zsuzsa részletesen feltárja, s a jezsuita iskolaigazgatótól, aki morálfilozófiát fordít nevelői céllal, apránként eljutunk a műfajokat teremtő, közköltészeti mintákká váló versek (szerelmi vita, csúfoló, induló stb.) szerzőjéhez. Ahhoz az íróhoz, akit Révai Miklós és Batsányi János, majd Horváth János és Weöres Sándor egyaránt a későbbi magyar irodalom egyik elsődleges forrásának tekintett.

A problémafelvető bevezetést követő II. fejezet az életrajz ellentmondásait és kultikus elemeit firtatja a levéltári adatoktól a „tanúk” és a „fölélesztés” kérdéséig. Jellemző, hogy Faludi nevét kortársa, Bod Péter még „költött névnek” tartotta (19). Eközben a hiteles szenttanúk valóságos szentként festik le Faludit, aki soha senkinek sem ártott, mindenkivel nyájasan beszélt, a türelem élő szobra volt. Ez a motívum alighanem a befolyásos jezsuitákkal szembeni előítéleteket próbálta ellensúlyozni, noha Faludi valóban jólelkű férfiú lehetett. E kötetrészt hosszabb távú szakmai hasznosulását bizonyosnak tartom, többek között az említett kritikai kiadásban. Például az a tény, hogy a költő felmenői a Batthyány családnál szolgáltak, további kutatásokra ösztönöz: talán Faludi régebbi magyar költészetből vett, eddig megmagyarázhatatlan idézetei is világosabbá válhatnak innen nézve.

Számomra a kötet legizgalmasabb részét, törzssanyagát az irodalomszociológiai elemzések jelentik (III–VII. fejezet). Történeti távlatban ez nyilván kísérleti módszernek minősül, mégis sokat árnyalhat az írói életmű egykorú és későbbi megítélésén. Három fő témakör rajzolódik ki: 1) a rekonstruálható szerzői szándékok, különösen az erkölcsstani fordítások kapcsán; 2) a „kiadói politikák”, amelyek Faludi életétől a 19. század derekáig követik műveinek kiadástörténetét, illetve a bennük megbúvó koncepciókat; 3) az olvasói és másolói reflexiók, amelyek a Faludi-versek és -prózák birtokba vételéről, kijegyzeteléséről, másolásáról vagy akár parafrázisáról szólnak.

Vogel Zsuzsa elemzéseiben Faludi szerzői koncepciója párhuzamba állítható a 18. század nagyobb részét uraló jezsuita kultúrpolitikával és iskolaüggyel, a jezsuiták befolyásával a tudományos és a közéleti terepen. A kései években írt eclogák rezignált hangneme köztudottan a rend feloszlását, közéleti visszaszorulását, a jezsuitákkal szembeni világi és egyházpolitikai szankciókat tükrözi. Faludi példáját fiatalabb rendtársa, Nagy János szanyi plébános is követte 1790-ben, *Nyájás múzsza* című kötetében, aki tovább parafrázálja a Faludi-féle „jezsuita eclogákat”. Másfelől *Az udvari ember* fordításával épp a fordított magatartásformákhoz, az udvari (tá-

gabban: társadalmi) érvényesüléshez ad mintákat, ismét a didaktikus hatásrendszerében. Vogel ezt találóan „a proteuszi ember” összefoglaló címmel tárgyalja, s egy találó, franciából vett maximat idéz: „A’ nyelv nyughatatlan Vad-barom. [...] *Nyelvén tapogattyuk szívét akár kinek, hogy dolgát értsük.*” (76.) Az „udvari beszéd” – bár értelemszerűen más felhangokkal – párhuzamosan a *Constantinus*-drámában is fontos szerephez jut, szintén 1750-ben (71). Elgondolkodtató, hogy mindez milyen kapcsolatban áll a történeti háttérrel, a Habsburg-birodalom átalakulásával, a Mária Terézia-féle aranykor ellentmondásaival. Ugyancsak hatással lehet ez a negatív és pozitív nyelvkultusz Faludi egyéb műveinek megítélésére, írói habitusának későbbi értelmezéseire is. Érdekes, hogy ennek konkrét megvalósulásaitól, túlzott hangsúlyától Faludi mégis óvakodik. Noha az *utilitas* elve nem zárná ki a gyönyörködtetést, de Faludi a saját fordításáról szólva a dísztelen nyelviség védelmében emel szót: „olgy tzifrán nem trágyáztam, a’ mint Hazámnak kényessei szeretnék” (86). S egy másik idézetben Faludi szerint a könyvet „nem a’ végre kell tekinteni, hogy mi újságot mond” (93), csakis a használati értéke szerint.

Ide kívánczok, de a mostani említésnél sokkal többet rejt Faludi Ferenc mint tisztviselő, nyomdaigazgató és tanár működésének elemzése. A IV. fejezet megírását különösen mély kutatómunka előzte meg, mivel Vogel Zsuzsa „az egyes nyomdák, kiadók működésének a Faludi-kiadványokat érintő aspektusait” vizsgálja (95), ide értve az ár- és példányviszonyokat is. A nagyszombati nyomda elsőrangú, prosperáló központja volt a hazai könyvpiacnak, tehát Faludi ilyen munkássága egyúttal egy virágzó üzletág szempontjából is vizsgálandó. A pozsonyi Landerer vállalkozás kontextusa szintén tágitja tudásunkat a művekről. Nem mellékes, hogy egyes kötetek másutt a szerző tudta nélkül kerültek prés alá. Faludi piacképes árucikké vált az olvasási láz élénkülése idején, amely mögött a divaton túl az oktatási reformok hatásait is feltételezhetjük, vagyis több nemzedék olvasóit. Ez messze több, mint amit a jezsuita iskolarendszer a saját kezei között biztosítani tudott, jóllehet néha összeért a két kulturális gépezet, például ha „a terjeszteni kívánt könyveket vizsgaanyaggal, tézisekkel kötötték egybe, s az így létrehozott kötetet ajándékozták a vizsga alkalmával” (102). Az a kapcsolatháló pedig, amely az 1740-es évek végétől szövődött Faludi és más jezsuita, illetve világi értelmiségiek között, túlélte a rend feloszlását, s szintén sok kutatónivalót ígér (Nagy János, Majláth János, Szily János stb.).

A kiadói tervek áttekintése Révai Miklós hatalmas hatású Faludi-kiadásával (1786, 1787) indul. Révai mindennek igyekezett utánajárni, több városból gyűjtött kéziratokat, asszisztense, Rájnis József (szintén költő) pedig a szöveggondozásban vállalt szerepet. Ez a kötet sok évtizedre mintául szolgált az írói hagyatékokból készült összkiadásoknak, de intenzív kapcsolatban áll Révai átfogó magyar irodalmi kötetsorozata, a *Magyar Költeményes Gyűjtemény* terveivel is, hiszen ennek első darabjaként látott napvilágot. Így lett Faludi egyszerre kortárs és régi szerző, akinek életműve fölött már jótállt az idő, s Révai az emlékezetre méltó dolgok közé sorolta. (Nem minden magyar költő ilyen szerencsés. Amade László a jelentős hatása ellenére Révaihoz fogható közvetítő nélkül maradt, s az ő műveiből nem készült ilyen kiadás 1836-ig. Tehát a halála után három emberöltő telt el, s a közreadás minősége is elmarad Révaiétól.) A Révai-féle, jegyzetelt kötetek egyébként a későbbi kritikai kiadások szemléletét tükrözik, s valószínűleg az antik klasszikusok edíciói szolgáltak mintául. Más kérdés, hogy Révai mint költő-tanítvány gyakran stiláris és tartalmi javításokat is tett a mester szövegein.

Természetesen a további kiadásokról is részletesen olvashatunk, hiszen Batsányi és Tolgyi Ferencé jelentősen befolyásolta a 19. századi olvasók Faludi-képét. Többek közt Kazinczy Fe-

rencét, akinek elég eltérő megnyilatkozásait ismerjük Faludiról az éles kritikától a legmélyebb tiszteletig, amellyel Faludit a „Magyarság Atlásai” közé sorolta (IV.1.6.). Batsányi 1821-ben már láthatólag másoknak szánja a Faludi-kiadást, mint Révai. Két olvasói szerepet különít el: a „tudós olvasót” (akik értik a kiadói koncepciót) és azokat a leendő kritikusokat, akik a „nyelvrontók” pártján állnak, s nem értik se Faludit, se a közreadó valódi terveit (137). Faludi ugyanis erőszakmentes képviselője volt a régi, „tisztá magyarságnak”; az ő nyelvi programja puritán, de épp ezért erős, mint azt Batsányi több helyen megfogalmazza (144). Fontos ugyanakkor, hogy Révaitól eltérően Batsányi a „tudatlan olvasókat” már nem szólítja meg. Talán azért sem, mert ekkor Faludi spontán hagyománya épp elég erős, az olvasók-éneklők már sokféle módon megismerhették verseit, amelyek a magyar közköltészet másolat-kultúrájának fontos láncszemei (e folyamat épp ekkorra lassul le, tehát a hivatalos, „elit” kiadás újrapozícionálhatja Faludi szerepét az elavuló közköltési tónus helyett, lásd alább). Batsányi sok helyen felülbírálja, kritizálja Révai módszereit, forráshasználatát. Vogel Zsuzsa fontos megállapítása szerint Batsányi azért hangsúlyozza, hogy néha egyetlen költő is többet használ, mint több tudós társaság, mivel épp az intézmények nélküli, művelődési vákuum-időszak terméke volt mindkét Faludi-edíció. Ilyenkor pedig „megfelelő irodalmi nyilvánosság mellett (vagy híján) maga a kötet válik annak fórumává” (153).

Már láthattuk, hogy az olvasói reakciók hálózatában Faludi egyfajta „kulturális nyelvtan” szerepét tölti be. A személyes utánczó kör (például Sándor István, Nagy János stb.) egyedül, de jól felismerhető Faludi-parafrazisai mellett több évtizeden át folyamatosan készültek közköltészetű másolatok a legnépszerűbb versekből. Nemcsak írásban terjedtek, hanem bizonyíthatóan énekelték is némelyiket, a szerző szándékával összhangban. Ezek variálódása, néha más szövegekkel való keveredésük eredményesen vizsgálható a textológia, illetve tágabban a statisztika nézőpontjából. Vogel Zsuzsa elmélyülten jegyzetelte végig száznál több kéziratos énekeskönyv és egyes gyűjtemény repertoárját, hogy feltárja és elemezze a Faludi-művek előfordulását, arányait (VII.). A statisztikai tanulságok jelentős eltéréseket mutatnak egyes versek kiugró ismertségét tekintve; ezek mögött többféle nyomtatott verzió hatása is feltételezhető. Az időbeli eloszlás meglepően hasonlít azokhoz az arányokhoz, amelyeket a Csokonai-másolatoknál figyeltünk meg: a költő halála után 10-20 évvel tetőzik az ismertség, s utána fokozatosan csökken az adatok száma.⁴ A prózai kötetekbe tett olvasói bejegyzések, margináliák és possessorji jelek szintén új összefüggéseket ígérnek. Feltárul például a jezsuita aranykor, majd az azt követő időszak könyvterjesztési hálózata Magyarországon és Erdélyben, amely egyúttal a felekezetek közti tudásáramlást is segíti: Faludi olvasóinak egy része bizonyíthatóan protestáns.

A monográfia címe persze a fentiek tükrében egy kicsit féloldalmasnak tűnhet. Nemcsak az olvasás útjairól, hanem az élő előadás (éneklés, színjátszás, később szavalt) szövegvilágáról, sőt egy látens Faludi-iskola hatásáról olvashatunk a kötetben. Ám talán mégis igaz a cím: a jelenkori olvasó útikönyveként szolgál ez a sok kincset rejtő Faludi-életműhöz.

---

4 E részt itt azért nem elemzem részletesen, mivel saját kutatásaimhoz már a fejezet első kiadását (2012) felhasználhattam, s Vogel Zsuzsa eredményeit jelentősen beépítettem *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig* című könyvem Faludi-fejezetébe: Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas, 2016), 96–114.

Herczeg Ákos: Visszatérés a nyelvbe. Én-figurációk Ady Endre költészetében

Új Alföld könyvek 7

Debrecen: Alföld Alapítvány, 2021, 366 l.

BOKA László

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0003-2596-3658

Herczeg Ákos – ahogyan könyve alcíme is sugallja – javarészt az Ady-versekben megszólaló „én” identifikációs együtthatóit, vagyis az én-figurációkat, az önlétesítés bonyolult, nyelvi-poétikai lehetőségeit és szerteágazó megnyilvánulásait vizsgálja alapos elemzéseiben, szöveginterpretációiban, ugyanakkor kötete ennél jóval többet is ad. A magyar irodalmi modernség mindmáig központinak számító egyéniségének a költői életművéhez úgy közelít, hogy egyfelől megmarad a konkrét versszövegeknél, pontosabban a recepciótörténet terhelt, kultikus vagy ellenkultuszt növelő s leginkább erőteljesen ideologikus olvasataitól inkább visszatér a nyelvi képződmények szoros olvasataihoz. A kitüntetett hatástörténeti pozíciót csak az alapvető változásokon és krízisállapotokon áteső intézményrendszernek, vagyis a korabeli irodalmi mező átrendeződő együtthatóinak és az irodalmi nyilvánosság eredőinek a felvázolásában gondolja lehetségesnek és hatékonynak tárgyalni. Ebbéli döntése csak dicsérhető. A szerző kellő szakmai alázattal módosította, írta át egy-egy korábbi elemzését, illetve egészítette ki új tanulmányokkal kötetét, belátva, hogy az emblematis élelmű értelmezésrétegei termékenyen és aktuálisan a primer recepció mozgások, az intézmény- és sajtótörténeti kontextus felvázolását követően tárhatók az olvasók elé. Fontos hatástörténeti felismerése az, amivel a mára történelminek mondható *Újraolvasó*-sorozat megfelelő kötetének is meggyűlt a baja a kilencvenes évek legvégén, tudniillik, hogy az utóbbi évtizedek Ady-utóélete több szempontból is ellentmondásos. Herczeg egyszerre nevezi ezt s az azóta eltelt évtizedeket „hangzavarnak és szótlanságnak” (11), kötete ezért a teljes 20. századi recepció meglátásait igyekszik hol újra-, hol továbbgondolni, s így közelíteni a közhiedelmekkel ellentétben mindmáig eleven, „bámulatosan sokrétegű, sokfelé ágazó” életműhöz, annak bonyolult önazonosulási törekvéseihez és nemritkán a saját korában sem feltétlenül jól értett poétikai elmozdulásaihoz, az ezek alapján kijelölhető belső korszakokhoz. Ezek eredőit ugyan nem tárja fel mindig teljeskörűen (leginkább csak a pálya eleji, illetve a beérkezett költői modalitások közötti látványos változások és a háttérben az önmenedzselési stratégiák képeződnek le, 1908 végéig követve a pályáívet), de munkája utal a legfontosabb s mindmáig leglátványosabb poétikai, dikciós változásokra is 1912 táján, mely révén mintegy előre is vetíti a mostani kötet lehetséges folytatását.

Könyve mindenekelőtt Ady poétikai innovációját, újszerűségét, nyelvi erejét demonstrálja alapos elemzéseiben, a költői „forradalmat”, tehát semmiképp sem az ideologikus-politikai olvasatokban megképződő szerzői alakot magát akarja vizsgálni, okkal. Elsődlegesen azért, hogy a versbeli megváltozott én poétikai eszközkészletében mutathassa fel azt a komplexitást és eleven nyelvi hatóerőt, melyet többen az utóbbi évtizedekben is megkérdőjeleztek. Így a költői szubjektum megnyilatkozásai, retorikai modalitásai által is a kiválasztott verskorpuszban az értelmezés lezárhatatlanságát, az örökös újraolvashatóságot, vagyis az életmű érvényét, „örökkévalóságot” és ugyanakkor a „saját magunk folytonos újraértésének feladatát” hivatott igazolni (16). Vagyis azt, hogy az Ady nevével „egybefonódott modern líra (és a róla való diskurzus)” (57) nem elzárt múzeumi tárgyként porosodik egy képletes üvegbúra alatt, megérinthetetlen kultikus magasságokban és megszóllhatatlanul, vagyis valós interakció hiányában, hanem éppen fordítva. A kötetbeli versválogatás irányát is ez adta, olyan versek vagy verscsoportok kerültek az elemzések fókuszába, melyek mindezt újszerűen tudták igazolni. Herczeg kutatói-elemzői módszertanát a legtöbb esetben a nyelvi-tematikus összefüggések láttatása és kibontása, egy-egy problematika párversekben vagy verscsoportokban történő felfejtése jellemzi. A kötet versmutatója rögtön beláthatóvá is teszi e merítés mélységét, alaposságát. A frissnek ható, a régi alapvetések újragondolását is felvállaló verselemzések a kortárs irodalomtudományi diszkurzusok főbb irányvonalainak tapasztalatával, ugyanakkor időszerű kérdésekkel közelítenek a választott szövegcsoportokhoz, s annak csoportosításai révén képesek új véráramot adni az életmű értelmezéstörténetének, mely az ezredforduló óta leginkább csak egyes évfordulók alkalmával tűnt valamelyest megpezdülni.

E komplex viszonyrendszernek az újraértelmezéséhez járul érdemben hozzá az Ady fellépése előtti költészeti diskurzus ismertetése és a korabeli intézményrendszer átrendeződését bemutató forráselemzés a kötet első harmadában. Az Ady-költészet alakulástörténete szempontjából megkerülhetetlen szerepe volt ugyanis a korabeli sajtónak, akárcsak Ady újságírói-szerkesztői gyakorlatának. A századelőn az irodalom „létmódja, szabályrendszere, funkciója, poétikai-retorikai felépítettsége” (23) óriási változásokon ment át, ezzel összefüggésben pedig az irodalmi termelésben részvevők összetétele is megváltozott, a sajtó (a közönség igényének való kitettségben, majd fokozatosan a közönség izlésmanipulálásának a felismerésével) átrendezte az alkotói és befogadói szokásokat is. Az *Egy vezérszerep genealógiája* fejezet ezért a korabeli sajtó- és irodalomkép, az átalakulóban lévő, sőt krízishelyzetektől tarkított irodalmi mező több aspektusát is alaposan tárgyalja, némileg kibillentve a hazai modernség korszakhatárait annak korábbi képzeteiből. Mediális és diszkurzív stratégiák egyszerre kerülnek tehát élénk. „Az újságfelületek biztosította nyilvánosság” volt az, amelyre rájátszva Ady „brand”-et kezdhett építeni, olyan márkaterméket, mely aztán egy egész generáció vezérszerepére predesztinálnak láttatta. Meglehet, az 1906-os *Új versek*, tehát Ady sorban harmadik kötetének az első helyre léptetése, vagyis a teljes életmű képletes origójába helyezése s ezzel a korábbi két „vidéki” (?) könyvecske lefokozása, elejtése tudatos szerepkanonizáló gesztus, mely versnyelvi szempontokból a teremtő kezdetet 1899-ről hét évvel későbbre, 1906-ra helyezte (részben okkal), az ezt övező primer kritikai diskurzusok történeti vizsgálata azonban rálátást nyújt mindarra, amire a kötet leglényegibb, az *Előszó*ban is felvetett kérdései utalnak: a nyelvi és én-teremtési innovációra.

A *Versek* szentimentális közhelyeket ismétlő hangulatlírája, zsánerképei és biedermeier fogásai konkrét élethelyzeteket daloltak meg. A 19. századból hozott formakészlethez és moda-

litáshoz képest is jelentős, ha nem is mindig radikális, de bizonyos versek esetében kétségkívül hatásukban is látványos az elmozdulás, amit a *Még egyszer* több verse teljesített be. Adódott mindez az abba foglalt költemények tág időbeli szórtságából (1899 és 1903 nyara között született darabokról lévén szó), Nagyvárad hatásának, élénkebb szellemi közegének és éjszakai életének, a publicistává érő Ady helyi társaságának kontextusából és „útra találásában” természetesen majd a Léda-szerelem ösztönzéséből is. A *Még egyszer* Ady számára is „joggal tűnhetett a radikális megújulás vagy az elhallgatás felé vezető út határpontjának”, ahonnet felmutatható a „megelőző kötet világának folytathatatlansága” (88). Herczeg meggyőzően láttatja már e ponton, hogy az *Új versek* különleges „eseményé avatása” csak korabeli brandépítési fogás, illetve retrospektív konstrukció. Az akkori kritikák – mint azt már többen is kifejtették – szinte kivétel nélkül egyenes folytonosságról beszéltek, némiképp e lírának 1903 és 1906 közötti fejlődéséről, de semmiféle radikális újításról, netán törésről nem ejtettek szót. Az 1906-os kötetnek címébe emelt, tudatosított „új”-szerűség nem itt, nem ekkor kezdődött ugyanis, csak ekkorra teljesedett ki. Annak nyomai bőségesen kimutathatóak már a második, tehát a nagyváradi kicsiny kötetben, mely ugyanakkor valóban csak az átmenet könyveként olvasandó. Verseinek többsége még a Reviczky, Komjáthy, Vajda s más – utóbb leginkább letagadott – költőelődök hatását mutatja, ám számos esetben már előremutató és lényegesen új nyelvi, kompozíciós, valamint én-figuratív eljárási stratégiákat alkalmaz. Nem véletlen, hogy a *Még egyszer* néhány darabját (olykor egy az egyben, olykor átdolgozva vagy részleteiben) áttemelte Ady az 1906-os kötetébe. De legalább ilyen fontos maga a második kötetet övező diszkurzív tér is. Az az összetett kritikai diskurzus tudniillik, melyben a későbbi „adyzmus”-vádaknak jószerével minden eleme megtalálható volt már: az érthetlenségnek, a magyartalanságnak, a betegességnek, a látomásos, sötét vizionáriusságnak, melyek a szimbolizmus végső hazai térnyerésén túl Ady személyét és új versnyelvét is pozícionálták. E kritikák többsége eleve fővárosi lapban kapott helyet, jelentős torzítás, „szokatlanul markáns kanonizációs gesztus” (19) eredményeképp rögzült tehát az a diszkurzív hagyomány, mely mintegy száz éve, de legalább az első, 1929-es *Ady összes óta* a korainak ítélt pályaszakasz két verseskötetét mindenestül csupán függelék szerepre kárhoztatta.

Herczeg üdvös módon e ponttól indítja szöveginterpretációs, nyelvelemző, én-figurációs vizsgálódásait, vagyis Ady „erőteljesebben” modern költészeti fordulata és kiteljesedő nyelvtelremtése, a korábbiakhoz képest új költészetfelfogása és művészszerpe, valamint önmenedzselő hajlama, illetve a korabeli kontextus, az intézményi, főként újságírói háttér felvázolása, tisztázása után. A „modernektáborának kultuszfiguráját övező” (43) sajtóvisszhang felé ugyanis az út a hírlapon mint médiumon keresztül vezetett, ezért is félrevezető önmagában az *Új versek* sikeréről beszélni. A poétikai jellegzetességek és legfőképp az említett megszólalásmódok, valamint a megképzett szerepkánon vizsgálatához tehát csak e nagyon is fontos kontextus felvázolását követően juttatja el olvasóját a szerző két nagytanulmány révén, melyek végigkísérik az 1908 végéig terjedő pályaszakaszt, a két vidéki kötet után a három fővárosi, ismertebb, nagyobb kanonizáló erővel bíró verseskötet fogadtatását.

E filológiai is jól adatolt tanulmányokat követik a kötet gerincét adó, rövidebb irodalomlelemző fejezetek, melyek vállalják a hagyományosnak ítélt tematikus csoportosításokat (magyarság-versek, Léda-versek, istenes versek, pénz-versek stb.), mondhatni nem lépnek ki ezek kontextuális viszonyaiból, csak mintegy belülről és főleg szövegközelről, szoros olvasással keresnek új kulcsokat az én-teremtődési folyamatok megragadására, Ady invenciózussága

igazolására. A szerző a koraitól a későbbi felé halad, mint hangsúlyozza, távolról sem teleologikus szemlélettel, ám minthogy az „indulás” és az „útra találás” az alapvető irány, a kötet legfőbb vizsgálati szempontja felől ez nyilvánvalóan megkerülhetetlen. A választott versek sem kötet-szerű kontextusukban, mintsem önértékükön kerülnek bemutatásra, ugyanakkor párversekkel, közös motívumháló felvázolásával. Ha egyes kötetenként haladnánk, akkor alapvetően az *Új versektől a Szeretném, ha szeretnének* egyes darabjaiig jutnánk, így azonban az önfelmutatás, az önelvesztés, a művészi önazonosság, az intimitás, a csalás, a hitélmény és az általuk megképzett szubjektumok, a jelenlét és hiány, az emlékezet és percepció identifikációs eredőit bontják ki az említett elemzések. Ezek a legtöbb esetben üdítően új szemszögeket villantanak fel az én-létesülés vagy az én-identifikáció nyelvi objektívációit vizsgálva, mindeközben egy-egy ismert költemény lehetséges értelmezési síkjainak tágítására, korábban rögzült értelmezések árnyalására is figyelve. Több mint dicsérendő az is, hogy az elemzésekben nem csak a szerző által „legmaradandóbbnak vélt” Ady-versek kerülnek előtérbe, Herczeg ugyanis tökéletesen tisztában van az a fontos tétellel, miszerint a kevésbé kanonikus darabok, vagyis az egyes kötetek, ciklusok kompozícióiban szervesülő „kisebb” versek „tehetik láthatóvá ennek a tudatosan építkező életműnek a művészi innováció jegyeit mutató azon összefüggéseit”, amelyek a „cáfolhatatlan esztétikai rangú versek elemzésével nem vagy nem pontosan lennének beláthatóak” (12). Épp e logikát követve, ha mégis valamicske hiányosságot is szóba kellene hoznom, az leginkább abból táplálkozna, hogy bár – mint szó volt róla – Herczeg Ákos kötete első tanulmányaiban Ady publicisztikai tevékenységét is hangsúlyozza, a verselemzésekben meglehetősen kevészer esik szó az egyes költemények alaptémáinak konkrét publicisztikákban kiegészített előzményeiről. Márpedig arra többen (így csak az utóbbi évtizedeket tekintve is Görömbei András vagy Kenyeres Zoltán, s persze a kritikai kiadás is) felhívták már a figyelmet.

A kötet visszatérő állítása, hogy a retorikai alaphelyzetek eldöntetlenségi potenciálja messze nem a konkrét hús-vér személyre, adott helyzetre, denotatív kapcsolatra, esetleg konnotációs együtthatókra fut ki, hanem a versnyelvben színre vitt élményszerűségben kap igazán ontológiai jelentőséget. Nem előrehaladó időbeli folyamatról, mintsem inkább identitásépülésről és -diverzifikációról van szó, belső folyamatokról, ahogyan és amiért Ady meg tudja jeleníteni vagy elveszíteni, rétegezni versbéli önmagát, önmaga elbeszélhetőségét, vagy továbbéltetni a fizikai személytől és annak életeseményeitől totálisan elszakítható lírai ént. Mindez természetesen a kompozíciók időbeli változatosságára is kihat, amelyek számbavételére Herczeg több helyen is kitér.

Ady egyre növekvő ismertsége idején – Schöpflin Aladár szavaival – „alig volt újságolvató ember, aki állást ne foglalt volna vele szemben”. E líra versbéli énjének komplex és disszonáns jelenségét így számtalanszor magából a non-konform költői attitűdökből képezték le. Ady önéletírásai, maszjkjai, váteszsköltői attitűdjei és önpozicionáló szándékai (ide értve polemikus, önreflexív cikkeit is) mind-mind ezt erősítették. Az idegenséget, a beilleszthetlenséget, az oda nem illőséget, s legfőképp a meg-nem-értést, a közvetlen környezetének (szerelmének, barátainak, társainak) is felrótt nem-jól-értést hangsúlyozva. De míg 1910 (tehát nagyjából a *Szeretném, ha szeretnének* versei) előtt ez egyfajta magasztos fenségben, a többiektől történő ellépésben, fölé emelkedésben, „pacsirtaálcás sirály”-szerű én-motívumokban és korát megelőző látnoki felismerésekben (s persze ebből adódó gyötrődésekben, erőteljes magányosságérzésben) artikulálódott, később ironikus vagy letargikus hangokban összegződött. Már a kuruc-versek is azt

mutatták 1909-ben, hogy az időben korábbi szerepek és én-teremtések nem folytathatóak, sőt improduktívvá válnak. Az e körüli életesemények hatására is, de legfőképp majd 1912 után a végképp megváltozó modalitás és versnyelv a korábban nagyra növesztett versbéli ént és a gyártott attitűdöket, a különböző maszkokat javarészt leveti. Az én-felfogás változása, a versnyelvi módosulással összefüggő én-figurációk kivetülése itt végleges szakítást mutat a pszeudo-romantikus váteszköltészettel és a modernításban is vállalt korábbi szerepjátékokkal, s legalább részlegesen a primer impressziókra építő, mindent az én szűrőjén közvetlenül megjeleníteni kívánó verskompozíciós elvekkkel, melyek az első alkotói évtized költészeti természetét afféle védjegyként jellemezték. Ady itt (megléhet személyes identitásformálódása kapcsán, megléhet saját sorsán, megélt helyzetein, vívódásain át szemlélve a megtett utat, de legalább ennyire poétikai tudatossággal is) megérez valamit a költészeteszmény változtatásának szükségszerűségéből. A korábbi Mindenség-sóvárgások helyébe a harmónia lehetetlenségére történő utalások és a hiányok betölthetetlenségét immár konzekvensen konstatálni kényszerülő keserű, önironikus sorok lépnek, s mindezek közt az identitásépülés új fázisaival analóg módon megváltozó nyelv is új szemléleti-strukturális és én-identifikációs jegyek előhívását teszi szükségessé. H. Nagy Péter s mások már igazolták, hogy mindez nem hanyatlásképp, sokkalta inkább tudatos döntés eredményeképp, vagy – tegyük hozzá – sokszorosan konfliktusos élethelyzetek kihatásaiként, csalódások sorozataiként és az egyre magányosabb egyént is felörlő, új utakra kényszerítő, új élethelyzetekben megmutatkozó kiütkereséseként is olvasandók. Annak a szerzőnek a tapasztalatai felől tehát, aki áhított, de nem várt költői beérkezésével párhuzamosan mégsem találta helyét, nem tudott kitérni az önmaga által korábban magára aggatott szerepek követelményei elől, sem pedig visszatérni az egykori induláshoz, a szülői házhoz, s maga mögött hagyni eddigi életét, miközben otthontalan, a szó legszorosabb értelmében, ahogyan arról 1913-as *Az Érdekes Újság Dekameronjában* közölt önéletrajzában is számot vetett. Vendégszobák, hotelszobák lakója, túl egy egykor sorsszerűnek hitt nagy szerelmen, s aki ezt az otthontalanságot és átmeneti állapotokat már szenvedte, holott a világutazó státust korábban áldásként élte meg, de ami az identitásformálódás szövevényes és nem egyszer áldozatokkal járó folyamataiban leginkább már átokként nehezedik rá, amint azt *Az elsüllyedt utakban* is megfogalmazta. Ez és más jelentős Ady-vers kimarad ugyan az elemzésekből, így nem, vagy csak érintőlegesen hallunk a *Hunn, új legenda*, *Az eltévedt lovas* és az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* sorairól, az azokban is megképződő én-figurációkról, önfelmutatásról vagy éppen percpionális osztottságtól, amit többek között maga az emlékezés kiemelten hangsúlyos processzusa válthat ki. Remek példa viszont utóbbira az 1912-es *A hosszú hársfa-sor* újszerű elemzése (párban ráadásul a két évvel korábbi, *A föltámadás szomorúságával*) melyek révén megfigyelhető a szakmai recepció uralkodó szövegeitől jelentősen eltérő elemzői hangsúly és irány.

E ponton nem hallgatható el, hogy az Ady-kutatások zöme mindmáig a két évtizedet átfogó oeuvre első felére fókuszált, és leginkább csak a nagyobb áttekintések és monográfiák vállalkoztak a *Minden-Titkok versei* kötet utáni pályaszakasz mérlegre tételére. A kritikai kiadás is megrekedt 1909 végénél, így mindmáig megléhetősen egyoldalú, sőt számos esetben hiányos a teljes lírai korpuszról alkotott képünk, másrésztől egyértelmű, hogy az Ady-életmű legelhanyagoltabb része az 1912-től a halálig terjedő, valóban „szűk hét esztendő”. Utóbbi periódust (egészen sarkítva és sokáig) általánosságban hanyatlásnak minősítették, amit sajnálatosan mindmáig a művészi erő elapadásának, a testi-szellemi megfogyatkozásnak a téves képzete ural.

Herczeg Ákos kötetének utolsó tanulmányai e hiány feldolgozása felé nyitnak, a sikeresen alkalmazott módszertant is felmutatva, hangsúlyozva két fontos állítást is. Egyfelől, hogy ritkán akadt az Ady-szakirodalomban olyan termékenynek mondható nézőpont, ahonnan e kései költészet súlya és tétjei, átalakult modalitásai valóban felmérhetők lettek volna, másfelől, hogy a teljességre törekvés helyett a kutatás fókuszát kellett szükségyszerű önkorlátozással kijelölnie. Ez utóbbi viszont már egy jövőbeli munka irányát is meghatározza, folytatandóvá téve az itt megkezdett munkát, vagyis visszatérni a primer versszövetekbe, görcső alá venni és árnyalni a művek belső én-létesülési stratégiáit, lehetőségeit. Nem pusztán a gyakorta kultuszba torkolló, máskor radikálisan félreértett költő személyiséganalízise elkerülése okán, hanem azért is, mert a bevésődött, kanonizált értelmezésekhez rendelt Ady-szövegek korpusza igen szűk, ismétlődik a válogatott kiadásokban és tankönyvekben egyaránt, ezek révén pedig vissza-visszahallható az a teljesen alaptalan tétel manapság is, miszerint Adynak csak mintegy két tucat „nagy verse” lenne.

Herczeg Ákos kötete nem egy klasszikus értelemben vett új Ady-monográfia, de bátran mondható monografikus igényű összegzésnek a vállalt és alaposan végigvitt tematikus elemzéseiben, ami ráadásul folytatásért kiállt. Elemzői módszere képes figyelemre méltó eredményekkel meglepni olvasóját, miközben a kötet írásai teremtő párbeszédbe lépnek az irodalmi hagyomány megképezte elvekkel és a korábbi recepciótörténet állításaival, ugyanakkor a nyelv, az alkalmazott irodalmi szöveg primátusában mutatják fel azt a páratlan lírai teljesítményt, amely nemcsak a 20. század első évtizedében vált megkerülhetetlenné, hanem a tízes évek legvégének szintetizáló modernsége felé is irányt mutatott, így több tekintetben is poétikatörténeti kulcsmomentumokat sorakoztatott fel. A kötet elemzései értékes egyensúlyt képesek fenntartani az irodalomtudomány műimmanens-elve (a modern irodalmi hermeneutika gazdag interpretációs eszköztára és a dekonstrukció bizonyos olvasati lehetőségei), illetve az Ady-életmű esetén óhatatlanul és szükségyszerűen megmutatkozó, referencializáló olvasási módok, valamint a hagyományos filológiai kutatások eredményeinek ismertetései között. Herczeg Ákos hézagpótló könyve elsődleges célja s tétje, véleményem szerint, nem az, hogy egy összegzően „másfajta” Ady-képet nyújtson, mintsem inkább, hogy – a közvéleményben és részben a szakmában is rögzültekkel ellentétben – demonstrálja e rendkívül gazdag életműnek és a differenciált költői gyakorlatnak valódi sokszínűségét, komplexitását és mindenkori megszólító erejét.

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!

(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Megjelenik 2022. decemberében:

PÁZMÁNY PÉTER 450:

Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából

Szerkesztette AJKAY Alinka és HARGITTAY Emil, Budapest, Universitas Kiadó, 2022. 268 l.

Pázmány születésének (1570. október 4.) 450. évfordulója alkalmából ünnepi tudományos konferenciára került sor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen 2020. október 7-én. A kötet tartalmazza az elhangzott előadások szerkesztett szövegét, valamint három rektor köszöntő beszédét (Kuminetz Géza, PPKE; Borhy László, ELTE; Merkely Béla, SOTE). A tanulmányok sora az eltelt időben örvedetesen kibővült további írásokkal, melyek pontosan jelzik a Pázmány Péter életműve iránti fokozott szakmai érdeklődést. Az itt közreadott írások szinte teljes áttekintést adnak a pázmányi életmű tartalmi és műfaji sokszínűségéről, a teológus, a vitairó, a politikus és a nyelvművész tevékenységéről. Ebben a kötetben jelenik meg az első tudományos összefoglalás a Pázmányt megőrkítő szobrokról és domborművekről.

A tanulmányok szerzői: Ajkay Alinka, Báthory Orsolya, Bitskey István, Dobos András, Hargittay Emil, Hegedűs Attila, Maczák Ibolya, Őze Sándor, Pálffy Géza, Szabó Ferenc, Szelestei N. László, Tusor Péter, Tüskés Anna

A kötetet az időközben 80 esztendőssé lett Bitskey István és a 90 esztendőssé lett Szabó Ferenc SJ professzoroknak ajánlottuk.

A könyv megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap és Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A könyv ára: 2100 Ft (Ebből kedvezmény: 20%)

Az Universitas Kiadó kiadványai kedvezménnyel megrendelhetők:

www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft